

University of Groningen

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1977

de Beer, C. C. ; Elzinga, D. J. ; Koole, Rudolf

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1978

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

de Beer, C. C., Elzinga, D. J., & Koole, R. (editors) (1978). *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1977*. Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

JAARBOEK 1977

STUDIE EN DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN

PROF. DR. I. LIPSCHITS

UBBO EMMIUSSINGEL 19
GRONINGEN

TEL: 050 - 115386

INHOUDSOPGAVE

<i>Inhoudsopgave</i>	I
<i>Voorwoord</i>	III
1. <i>Subsidie-aanvragen, personeelsformatie, institutionalisering</i>	1
1.1 Subsidie Z.W.O.	1
1.2 Personeelsformatie	1
1.3 Institutionalisering van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen	2
2. <i>Enkele basisgegevens van het onderzoek</i>	5
2.1 Object van het onderzoek	5
2.2 Onderzoek en onderwijs	7
3. <i>Documentatiesystemen</i>	9
3.1 Samenstelling	9
3.2 Bibliografie Nederlandse politieke partijen	9
3.3 Systematische bibliografie Nederlandse politieke partijen	10
3.4 Uittrekselsysteem	13
3.5 Knipselarchief	28
3.6 Personenregister Nederlandse politiek	28
3.7 Trefwoordencatalogus	28
3.8 Periodiekencatalogus	29
3.9 Catalogus Nederlandse politieke partijen	29
3.10 Systeem voor bewaarplaatsen archieven	29
3.11 Handelingen, Bijlagen, Aanhangsel en Staatsblad	30
4. <i>Archieven en interviews</i>	31
4.1 Archieven	31
4.2 Geluidsarchief	31
4.3 Beeldarchief	32
4.4 Interviews	33
5. <i>Studies</i>	36
5.1 Onderzoek door stafleden	36

6. <i>Relaties met organisaties, instellingen en personen</i>	40
6.1 Relaties met politieke partijen	40
6.2 Relaties met coördinerende instanties	40
6.3 Relaties met het Centrum voor de Parlementaire Geschiedenis van Nederland na de Tweede Wereldoorlog	40
6.4 Samenwerking met de Stichting Burgerschapskunde	41
6.5 Relaties met bibliotheken	41
6.6 Samenwerking met de Universiteit van Mannheim	43
6.7 Computerisering van het documentatie-bestand	43
 <i>Bijlagen</i>	 45
I. Rapport van de Werkgroep ad hoc Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen	47
II. Chronologie van (partij-)politieke gebeurtenissen in de periode april-mei 1966. Samengesteld door R.A. Koole	59
III. Geannoteerde bibliografie over de Katholieke Volkspartij in de jaren 1966-1968, inclusief het ontstaan van de PPR. Samengesteld door C.C. de Beer	75
IV. (Niet) naar een christelijke volkspartij. De mislukking van het streven de ARP en de CHU na de Tweede Wereldoorlog te laten samengaan. Door D.F.J. Bosscher	112
V. Politieke verantwoordelijkheid in de gemeentelijke democratie. Door D.J. Elzinga en B.L.W. Visser. Tekst van een artikel, verschenen in <u>Intermediair</u> , 13(1977), no. 43(28 okt.), p. 33-38	134
VI. Gerbrandy als 'voortrekker' van de Christelijke sociale beweging. Door D.J. Elzinga en A. Postma. Tekst van een artikel, verschenen in <u>Intermediair</u> , 13(1977), no. 44(4 nov.), p. 41-47	142
VII. 'Partijvorming in nationale systemen', door I. Lipschits. Tekst van een prae-advies voor de door de Interdisciplinaire Studiegroep Europese Integratie georganiseerde studieconferentie (Den Haag, januari 1978)	152
VIII. Lijst van schenkingen van particulieren, instellingen, politieke partijen en wetenschappelijke bureaus van de partijen, ontvangen in het verslagjaar	196

VOORWOORD

Op 1 september 1973 werd het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen opgericht. De oprichting van het Centrum en de ontwikkeling tot wat het geworden is zijn mogelijk gemaakt door subsidies van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.) en dank zij de actieve steun van de Rijksuniversiteit Groningen. Van de activiteiten van het Centrum is jaarlijks verslag uitgebracht, sedert 1975 in de vorm van jaarboeken. Hierbij is er steeds naar gestreefd ons werk zo doorzichtig mogelijk te maken. Het is verheugend voor de staf van het Centrum dat voor deze jaarboeken een grote belangstelling bestaat.

De naam van het Centrum geeft aan dat de werkzaamheden zowel het terrein van de documentatie betreffen als dat van het onderzoek. Op beide gebieden is in het verslagjaar veel bereikt. Het documentatiesysteem, dat in paragraaf 3 (blz. 9-30) wordt beschreven, werd aanzienlijk uitgebreid zoals onder meer blijkt uit de volgende cijfers (aantallen kaarten, resp. knipsels):

	31-12-1975	31-12-1976	31-12-1977
bibliografie	9.000	12.000	14.500
systematische catalogus	11.000	14.500	17.000
uittrekselsysteem	9.000	10.500	13.000
knipselarchief	7.000	9.000	14.500

Wij streven naar een zo groot mogelijke volledigheid en een zo hoog mogelijke kwaliteit van het documentatiesysteem, waarbij het belang van de gebruiker voorop staat. Het geeft uiteraard voldoening dat in toenemende mate gebruik wordt gemaakt van het documentatiesysteem. Ook wat betreft het onderzoek is 1977 een vruchtbaar jaar geweest. Uit paragraaf 5 (blz. 36-39) en uit de verschillende bijlagen blijkt dat het niet bij plannen voor onderzoek is gebleven. Verschillende projecten zijn uitgevoerd en de resultaten daarvan zijn gepubliceerd. In de serie Cahiers Nederlandse Politiek - die op basis van een contract tussen de Rijksuniversiteit Groningen en de Uitgeverij Kluwer B.V. onder auspiciën van het Centrum wordt gepubliceerd - verschenen in 1977 twee delen. Voor 1978 beschikken we nu reeds over twee persklare manuscripten.

De activiteiten op het gebied van onderzoek en documentatie hebben

zowel in Nederland als daarbuiten aandacht getrokken. We mogen spreken van nationale en internationale positieve belangstelling voor ons werk. Deze komt onder meer tot uitdrukking in vragen om inlichtingen, uitnodigingen voor wetenschappelijke conferenties en congressen en verzoeken tot participatie bij onderzoek. Van dit laatste wordt in paragraaf 6.6 (blz. 43) een voorbeeld gegeven; met het daar beschreven internationale onderzoek is vanuit het Centrum inmiddels een begin gemaakt.

Volgens art.2 van de Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs dient de Universiteit mede aandacht te schenken aan het bevorderen van het maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef. Evenals in voorafgaande jaren heeft het Centrum ook in 1977 activiteiten op dit gebied ontwikkeld. Naar aanleiding van de verkiezingen voor de Tweede Kamer hebben vijf politici openbare gastcolleges gegeven (zie blz. 8). In samenwerking met het Cultuurcentrum d'Oosterpoort in Groningen is door het Centrum een zeer druk bezocht verkiezingsdebat georganiseerd tussen de heren Andriessen en Van Thijn; hierbij kregen alle politieke partijen en actiegroepen ruimte op een politieke markt. Aan tal van politieke forums werd actieve medewerking verleend, zowel in de stad als in de provincie Groningen.

In het kader van het bevorderen van het maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef kan ook de nauwe samenwerking worden genoemd met de Stichting Burgerschapskunde, die zich tot doel stelt politieke informatie te geven aan de geïnteresseerde burger. De reeds jarenlang bestaande samenwerking met de Openbare Bibliotheek in Groningen is in 1977 voortgezet. Dank zij deze samenwerking krijgt de Rijksuniversiteit Groningen de beschikking over een - zeker voor een Universiteitsstad onmisbare - collectie ingebonden dag- en weekbladen (zie blz. 41-43). Van deze dagelijks groeiende collectie wordt door bezoekers van het Centrum druk gebruik gemaakt.

In het vorige jaarboek is uitvoerig bericht over besprekingen inzake het eventueel permanent maken van het Centrum als universitaire instelling. Ik had toen de stellige verwachting dat in het voorwoord van dit jaarboek het definitieve resultaat van die besprekingen zou kunnen worden vermeld. In augustus 1976 werd door het College van Bestuur een interfacultaire werkgroep ingesteld met als opdracht advies uit te brengen over de wenselijkheid het Centrum een blijvende plaats te geven binnen de Universiteit. Deze werkgroep bracht op 4 februari 1977 rapport uit aan het College van Bestuur (opgenomen als bijlage I

in dit jaarboek). Op basis van dit rapport heeft het College van Bestuur de Universiteitsraad voorgesteld het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen met ingang van 1 januari 1978 op te heffen en gelijktijdig aan de Rijksuniversiteit Groningen een Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen op te richten. Daarnaast diende een Werkgroep Nederlandse Politieke Partijen ex artikel 18 Wet Universitaire Bestuurshervorming 1970 te worden ingesteld. Ten slotte werd voorgesteld bij de vaststelling van de begroting voor 1978 hoge prioriteit te geven aan de beschikbaarstelling van de nodige personele voorzieningen. Dit voorstel werd op 16 juni 1977 door de Universiteitsraad aanvaard.

Voor het Centrum was dit een positief besluit. De omzetting van een Studie- en Documentatiecentrum in een Documentatiecentrum was noodzakelijk vanwege de universitaire organisatie. Globaal is de taakverdeling zodanig dat het onderzoek onder de Werkgroep ex art. 18 WUB valt en dat het Documentatiecentrum voorziet in de noodzakelijke infrastructuur. Door deze structuur wordt bereikt dat vakgroepen en faculteiten via de Werkgroep betrokken zijn bij het onderzoek, terwijl het Documentatiecentrum een centrale universitaire instelling zal zijn. De Universiteitsraad bepaalde, op voorstel van het College van Bestuur, dat het Documentatiecentrum als zelfstandige eenheid zou ressorteren onder de Universiteitsbibliotheek.

Het grootste deel van het besluit van de Universiteitsraad van 16 juni 1977 is uitgevoerd: het Studie- en Documentatiecentrum is opgeheven, aan de Rijksuniversiteit Groningen is een Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen opgericht en de besturen van vijf vakgroepen - verdeeld over drie faculteiten - hebben een Werkgroep ex art. 18 WUB ingesteld. Problemen hebben zich echter voorgedaan bij de beschikbaarstelling van de benodigde formatieplaatsen. Bij de eerste ronde van de begrotingsonderhandelingen bleken die formatieplaatsen niet beschikbaar te zijn.

Terwijl ik dit schrijf op de laatste dag van januari 1978 moet de eindbeslissing nog vallen. Die beslissing zal op 10 februari 1978 door de Universiteitsraad worden genomen. Dan zal worden bepaald of het Centrum zijn activiteiten kan voortzetten.

Zonder de steun van anderen zou ons werk onmogelijk zijn. In de eerste plaats denk ik hierbij aan de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.) die ons vanaf 1973 heeft gesteund met subsidies. Ook voor 1978 is, zij het nu definitief voor de laatste keer, een formatieplaats toegewezen. Bovendien heeft Z.W.O. op verzoek van het College van Bestuur, gezien de moeilijke begrotingsonderhandelingen aan de Rijksuniversiteit Groningen besloten voor de maanden januari en februari 1978 extra steun te geven aan het Centrum. De staf van het Centrum is Z.W.O. erkentelijk voor deze bijzondere steun. Het College van Bestuur en het Dagelijks Bestuur van de Faculteit der Letteren hebben ons in 1977 zowel materieel als immaterieel gesteund. De belangstelling van de zijde van bovengenoemde instanties voor onze activiteiten en de positieve instelling ten aanzien van het institutionaliseren van het Centrum vormden een aanmoediging voor de staf. Dit jaarboek is samengesteld door mej. C.C. de Beer, mr. drs. D.J. Elzinga en de heer R.A. Koole. Mej. I.M. Arkema en mej. C.C. de Beer hebben het manuscript getypt. De Afdeling Reproductiedienst van de Rijksuniversiteit Groningen heeft de uitvoering van het jaarboek verzorgd.

Groningen, 31 januari 1978

I. Lipschits

1. *SUBSIDIE-AANVRAGEN, PERSONEELSFORMATIE, INSTITUTIONALISERING*

1.1 *Subsidie Z.W.O.*

Voor de periode 1 september 1973 - 31 december 1975 heeft de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.) aan prof. dr. I. Lipschits een subsidie toegekend voor een onderzoek naar de ontwikkeling van het Nederlandse partijwezen sedert 1945. Het onderzoek vond plaats op het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Begin 1975 werd bij Z.W.O. een subsidie-aanvraag ingediend betreffende een onderzoek naar de partij- politieke ontwikkelingen in Nederland in de periode 1966 t/m 1968. De duur van het onderzoek werd geschat op drie jaar. Als stafbezetting werd aangevraagd: een wetenschappelijk medewerker, een documentaliste, twee student-assistenten op basis van een halve dagtaak en een secretaresse/typiste.

Van de zijde van Z.W.O. bleek de bereidheid te bestaan een nieuwe subsidie-aanvraag van het Centrum in behandeling te nemen, mits van de kant van de Rijksuniversiteit Groningen de principiële bereidheid zou worden uitgesproken om de continuïteit van het Centrum te garanderen. De Coördinatiecommissie voor de Bestudering van de Parlementaire Geschiedenis besloot onder deze voorwaarde in haar vergadering van 18 februari 1975 de in te dienen subsidie-aanvraag te ondersteunen.

1.2 *Personeelsformatie*

Op bovengenoemde subsidie-aanvraag, alsmede op de continuerings-aanvraag (ingediend september 1976) werd door Z.W.O. positief gereageerd, zij het dat de posten van documentaliste en van secretaresse/typiste niet werden toegewezen. De post van documentaliste werd toegewezen door het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Groningen; door een interne regeling bleek het mogelijk één van de student-assistentschappen om te zetten in een post voor een secretaresse/typiste. Dank zij deze regelingen bestond de staf van het Centrum in de jaren 1976 en 1977 uit: een projectleider, een wetenschappelijk medewerker, een student-assistent op basis van halve dagen, een documentaliste en een secretaresse/typiste. Door het vertrek van de heer G.G.J. Thissen werd op 1 maart 1977 de heer R.A. Kooie - student in de geschiedenis - benoemd tot student-assistent. De heer D.J. Elzinga, gedurende het verslagjaar als wetenschappelijk medewerker werkzaam op het

Centrum, is met ingang van 1 januari 1978 benoemd tot wetenschappelijk medewerker aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid (afd. Staatsrecht) van de R.U.-Groningen. Per 1 maart 1977 was de staf van het Centrum als volgt samengesteld:

prof. dr. I. Lipschits - projectleider
 mr. drs. D.J. Elzinga - wetenschappelijk medewerker
 de heer R.A. Koole - student-assistent
 mej. C.C. de Beer - documentaliste
 mej. I.M. Arkema - secretaresse/typiste

Ook in dit verslagjaar vervulden studenten van de Bibliotheek- en Dokumentatieakademie in Groningen hun stage op het Centrum:

mej. F. Wattel - jan./febr. 1977
 de heer Tj. Oliemans - mei/juni 1977

De heer A. Vroom, student aan de Bibliotheek en Dokumentatieakademie, werkt op vrijwillige basis geregeld op het Centrum om ervaring in refereerwerkzaamheden op te doen.

Onder de bepalingen van het Nederlands-Deens cultureel accord werd de heer S.G. Steffensen als wetenschappelijk onderzoeker op het Centrum geplaatst voor een onderzoek naar de positie van de SDAP vlak vóór en direct na de Tweede Wereldoorlog.

Tenslotte: als gevolg van een overeenkomst tussen het Centrum en de Stichting Burgerschapskunde is op het Centrum voor 40 uur per maand een medewerker geplaatst die werkzaamheden verricht ten behoeve van de samenstelling van de rubriek 'Politieke Partijen' in het maandblad van de Stichting: Politiek Overzicht. De medewerker, mevr. mr. J.M.C. Meulenbroek is in dienst van de Stichting Burgerschapskunde.

1.3 Institutionalisering van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen

Naar aanleiding van de subsidie-aanvraag van 26 februari 1975 vonden besprekingen plaats tussen het Bestuur van Z.W.O. en het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Groningen. Hierbij werd van de zijde van Z.W.O. aangevoerd dat de toekenning van subsidie slechts zinvol zou zijn indien er uitzicht was op continuïteit in het bestaan van het Centrum. Na overleg tussen verschillende instanties binnen de Universiteit heeft het College van Bestuur besloten een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheid van institutionalisering en overname van het Centrum door de

Universiteit. Een Werkgroep ad hoc bracht op 4 februari 1977 rapport uit aan het College van Bestuur. De Werkgroep was unaniem de mening toegedaan dat het Centrum een blijvende plaats binnen de Universiteit dient te krijgen en dat de daarvoor benodigde middelen - met name formatieplaatsen - beschikbaar dienen te worden gesteld. Het op basis van dit rapport door het College van Bestuur opgestelde voorstel werd op 16 juni 1977 door de Universiteitsraad goedgekeurd (zie voor het Rapport Bijlage I).

Het goedgekeurde voorstel bevat de volgende, belangrijke elementen:

- a. met ingang van 1 januari 1978 wordt het bestaande Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen opgeheven;
- b. met ingang van 1 januari 1978 wordt aan deze Universiteit opgericht een Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, met als taak het verschaffen van een systematische, volledige en algemeen toegankelijke dokumentatie van de na-oorlogse ontwikkelingen in de Nederlandse Politieke Partijen, bij de uitvoering van welke taak terdege rekening zal worden gehouden met de elders verrichte dokumentatie op hetzelfde gebied;
- c. aan het onder b. genoemde besluit wordt de voorwaarde verbonden dat de daarvoor in aanmerking komende vakgroepen besluiten tot het instellen van Werkgroep Nederlandse Politieke Partijen ex artikel 18 van de Wet Universitaire Bestuurshervorming 1970, met als doel de bevordering van het wetenschappelijk onderzoek betreffende recente ontwikkelingen in de Nederlandse politieke partijen, welk besluit de goedkeuring dient te verkrijgen van de desbetreffende (sub-)faculteitsraden;
- d. het onder b. genoemde Documentatiecentrum zal onder de Universiteitsbibliotheek ressorteren; dit zal nader worden uitgewerkt in een voor 1 januari 1978 vast te stellen reglement voor dit centrum;
- e. in het in d. genoemde reglement zal in elk geval worden bepaald:
 - dat de begroting van het Dokumentatiecentrum als zodanig herkenbaar is binnen de begroting van de Universiteitsbibliotheek, en datzelfde geldt voor de financiële verslaglegging;
 - dat het College van Bestuur iemand in de Universiteit, doch niet noodzakelijk binnen de Universiteitsbibliotheek, kan aanwijzen in overleg met wie degene die is belast met de dagelijkse leiding van het Dokumentatiecentrum zijn werkzaamheden dient uit te voeren;
- f. er wordt een wetenschappelijk adviescollege gevormd dat het College van Bestuur adviseert inzake het ten aanzien van het Dokumentatiecentrum te voeren beleid. De taak, werkwijze en samenstelling van dit adviescollege zullen voor 1 januari 1978 worden uitgewerkt.

Voor de financiële gevolgen - met name de formatieplaatsen - is het tweede lid van de derde paragraaf van het voorstel van belang:

"De geldelijke gevolgen van ons voorstel liggen geheel in de personele sfeer. De benodigde materiële middelen worden ook thans reeds geheel door de Universiteit beschikbaar gesteld. Wel houdt ons voorstel in dat deze beschikbaarstelling, die nu via de Faculteit der Letteren loopt, vanaf 1 januari 1978 via de Universiteitsbibliotheek zal lopen. In de personele sfeer gaat het om een formatie van 3,5 plaatsen. Op dit ogenblik bekostigt de universiteit slechts 1 plaats, welke overigens boventallig is. Zoals uit de in 1.5 genoemde reacties blijkt stuit het vanuit de faculteiten beschikbaar stellen van deze formatieplaatsen op grote bezwaren. Omdat anderzijds het ineens verschaffen van de formatieuitbreiding problematisch lijkt wordt er de voorkeur aan gegeven de uitbreiding geleidelijk tot stand te brengen, en wel door Z.W.O. te verzoeken nog tijdelijk, en bij wijze van overgangsmaatregel, 1 formatieplaats beschikbaar te stellen. Dit houdt derhalve in dat wij u thans voorstellen bij de vaststelling van de begroting voor 1978, in het kader van zowel de facultaire ontwikkelingsplannen als het universitair onderzoeksbeleid, hoge prioriteit te geven aan de beschikbaarstelling van de nodige personele voorzieningen." Als gevolg van deze besluitvorming heeft prof. dr. I. Lipschits op 29 augustus 1977 een continuerings-subsidieaanvraag ingediend bij Z.W.O., waarin één wetenschappelijk medewerker werd gevraagd. In de continuerings-aanvraag werd de post voor reis- en verblijfskosten ongewijzigd gehandhaafd. Ter uitwerking van de onder c. genoemde voorwaarde heeft prof. Lipschits het initiatief genomen tot de oprichting van een Werkgroep Nederlandse Politieke Partijen ex art. 18 van de W.U.B. De constituerende vergadering vond plaats op 30 september 1977; aan de Werkgroep wordt deelgenomen door de vakgroepen Eigentijdse en Nieuwste Geschiedenis van de Faculteit der Letteren, door de vakgroepen Empirische Sociologie en Methoden en Technieken van de Faculteit der Sociale Wetenschappen en door de vakgroep Staatsrecht van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid.

2. ENKELE BASISGEGEVENS VAN HET ONDERZOEK

2.1 Object van het onderzoek

Het onderzoek is gericht op de partij-politieke ontwikkelingen in Nederland in de periode 1966 t/m 1968.

In de oorspronkelijke subsidie-aanvraag van 26 februari 1975 werd gesteld: "Bij ons onderzoek bleek steeds weer dat de periode 1966 t/m 1968 van uitzonderlijk grote betekenis is geweest voor de ontwikkelingen in de Nederlandse politiek. Om enig inzicht te krijgen in de sindsdien opgetreden veranderingen in de binnenlandse politieke structuur is (...) kennis van systematisch geordende gegevens over de gebeurtenissen in de betrokken jaren onmisbaar. Een dergelijk systematisch geordend geheel van gegevens ontbreekt echter. Ons onderzoek zal er op gericht zijn deze systematische ordening van gegevens aan te leggen. Dit kan dan dienen als uitgangspunt voor een verantwoorde beschrijving van de binnenlandse politieke ontwikkelingen in de periode 1966 t/m 1968. Dit laatste kan geschieden in een reeks van deel-publicaties, gebaseerd op één globaal overzichtswerk."

De probleemstelling luidt als volgt:

"De gebeurtenissen in de periode 1966 t/m 1968 zijn van bijzonder belang voor de snelle en ingrijpende veranderingen in de Nederlandse samenleving geweest. De partij-politieke ontwikkelingen in die periode vormen hier een belangrijk aspect van. Onderzocht zou moeten worden of en in hoeverre er een relatie bestaat tussen het streven naar verandering - en het verzet daartegen - enerzijds en anderzijds de partij-politieke ontwikkelingen in die jaren. Om dit onderzoek mogelijk te maken, dienen eerst de bedoelde partij-politieke ontwikkelingen te worden beschreven. Voor die beschrijving is eerst weer een inventarisatie nodig van die ontwikkelingen. Hierdoor kunnen drie fasen in het onderzoek worden onderscheiden:

- a. een inventarisatie van de partij-politieke ontwikkelingen;
- b. een beschrijving van de partij-politieke ontwikkelingen;
- c. een onderzoek naar de relatie tussen enerzijds deze partij-politieke ontwikkelingen en anderzijds het proces van snelle veranderingen in de Nederlandse samenleving, dat in de betrokken periode en sindsdien duidelijk waarneembaar is."

Het onderzoekprogramma is gebaseerd op de hierboven vermelde drie jaren van onderzoek, die nauw verband houden met de genoemde methoden. Met de

inventarisatie zijn we inmiddels ver gevorderd. De globale inventarisatie (waarover werd gesproken in de Jaarboeken 1975 en 1976) is in het jaar 1977 zowel kwalitatief als kwantitatief uitgebouwd en verfijnd. Een aantal aspecten die als uitgangspunt voor deze inventarisatie hebben gediend zijn:

1. de oprichting van ruim twintig politieke partijen (politieke groeperingen die streven naar deelname aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer), waaronder D'66 en de PPR;
2. de ontwikkelingen in de KVP: het rapport 'Grondslag en karakter van de KVP', de discussie daarover binnen de partij, het ontstaan van de groepering KVP-Radicalen, de 'vijf stromingen' binnen de KVP, het 'Akkoord van Arnhem' (partijraad, december 1967), de breuk binnen de KVP;
3. de ontwikkelingen binnen de ARP; de 'spijtstemmers', de AR-Radicalen, de AR-Verontrusten, de positie van de ARJOS, de groep-Verkuyl, de breuk binnen de ARP (oprichting ESP);
4. de ontwikkelingen binnen de CHU: het conflict binnen de CHJO en de Centrumgespreksgroep; nieuwe beginselprogramma en praktisch politiek programma; omzetting van de CHU van een 'federatie' in een 'nationale eenheidsorganisatie';
5. de ontwikkelingen binnen de PvdA; de activiteiten van Nieuw Links en de reacties van de Groep-Kors. Nieuw Rechts en Democratisch Appel; buitengewoon congres ('Socialistisch Bestek 1967'), rapporten (inzake grondwetsherziening en 'Een stem die telt'), de anti-KVP-resolutie;
6. de ontwikkelingen binnen D'66: ontstaan, de bijzondere organisatiestructuur, ontwikkeling van beginselprogramma;
7. de ontwikkelingen binnen de PSP: het ontstaan van facties, 'Rooddruk voor morgen';
8. de ontwikkelingen binnen de CPN: het 22ste partijcongres, de invloed van het Russisch-Chinees conflict;
9. de ontwikkelingen binnen de PPR: ontstaan, organisatie, beginselen;
10. de ontwikkelingen binnen de VVD: nieuw beginselprogramma, kwestie-Gruyters, rapporten en congressen 'Kiezer en Gekozone';
11. het ontstaan van de Werkgroep Christen-Radicalen: overleg tussen groeperingen uit ARP, CHU en KVP, 'Americain-groep', 'De la Paix-groep', Politieke Werkgroep Christen-Radicalen, congres Christen-Radicalen;
12. het streven naar samenwerking tussen de confessionele partijen: de aanloop (ARP - CHU), de NEI, de Groep van Achttien, de positie van de jongeren-organisaties, het begrip 'Christelijke politiek', het probleem van het stembusakkoord;

13. het streven naar samenwerking tussen de progressieve partijen: de standpunten van en problemen binnen de afzonderlijke partijen, de bijzondere positie van de PSP en de CPN;
 14. het streven naar wijziging van partij- en kiesstelsel: behalve de hierboven vermelde bijzondere partij-congressen en rapporten kan in dit verband worden gewezen op de Staatscommissie Cals-Donner, de studiedag van PvdA, KVP, VVD, CHU en ARP (september 1966) en de door De Volkskrant georganiseerde conferentie (november 1966);
 15. ontwikkelingen op kabinetsniveau: ontslag kabinet-Marijnen en formatie kabinet-Cals (1965), ontslag kabinet-Cals ('Nacht van Schmelzer') en formatie kabinet-Zijlstra (1966-1967), formatie kabinet-De Jong(1967);
 16. verkiezingen Provinciale Staten (maart 1966), Gemeenteraden (juni 1966), Tweede Kamer (februari 1967);
 17. veranderingen in de relaties tussen de politieke partijen en de verwante vakcentrales (NKV - KVP, NVV - PvdA).
- Deze lijst is niet uitputtend; zij dient slechts om een indruk te geven. Tevens kan deze lijst dienen om aan te geven dat de beperking tot de periode 1966 t/m 1968 niet absoluut kan zijn. Bijvoorbeeld de ontwikkelingen in de PvdA: het Sociaal Democratisch Centrum (Sam de Wolff) als 'voorloper' van Nieuw Links en het ontstaan van DS'70 als 'resultaat' van de activiteiten van Nieuw Links.

2.2 Onderzoek en onderwijs

Zowel voor het wetenschappelijk onderzoek als voor het wetenschappelijk onderwijs is het uitermate nuttig wanneer tussen beide een verband bestaat. Karakter en aard van een Z.W.O.-project maken een strikte scheiding tussen onderzoek en onderwijs dwingend. Dit probleem is deels opgelost doordat prof. Lipschits, parallel aan het Z.W.O.-project colleges geeft over onderwerpen die nauw verband houden met de activiteiten van het Centrum. Voor de studenten brengt dit systeem het voordeel met zich mee dat zij binnen het kader van hun studie kunnen deelnemen aan onderzoek en dat zij voor het schrijven van scripties en werkstukken gebruik kunnen maken van het op het Centrum verzamelde materiaal, voor zover dit materiaal openbaar is.

Het betreft hier een door prof. Lipschits gegeven doctoraal-werkcollege met als onderwerp 'Politieke en maatschappelijke ontwikkelingen in Nederland in de jaren 1966 t/m 1968' en een kandidaten-college met als onderwerp 'De confessionele partijen in Nederland sedert de Tweede Wereldoorlog'.

Daarnaast heeft prof. Lipschits in het studiejaar 1976/1977 een algemeen hoorcollege gegeven over Nederland als politiek systeem, dat bestemd was voor belangstellenden uit alle faculteiten. In dit kader werden in 1976 twee gastcolleges gegeven, op 7 oktober door dr. A. Vondeling over de controlerende taak van de Tweede Kamer der Staten Generaal en op 28 oktober 1976 door prof. mr. dr. J.F. Glastra van Loon over de positie van de staatssecretaris in het Nederlandse politieke systeem. In 1977 werden achtereenvolgens gastcolleges gegeven door dr. B. de Gaay Fortman (10 februari 1977) over de verhouding tussen regering en regeringsfracties, door mr. F.H.J.J. Andriessen (24 februari 1977) over de rol van de fractievoorzitter tijdens de kabinetsformatie en door F. Trip (10 maart 1977) over de positie van de minister in het spanningsveld tussen kabinet en partij. Minister Trip combineerde dit gastcollege met een werkbezoek aan het Centrum.

Vanuit de gedachte dat het Centrum ook een functie, weliswaar niet haar hoofdfunctie, kan vervullen voor de buiten-universitaire gemeenschap werd in het kader van de Tweede Kamerverkiezingen op 30 maart 1977, in samenwerking met het Cultuurcentrum d'Oosterpoort, een verkiezingsdebat tussen de heren Van Thijn (PvdA) en Andriessen (CDA) en een politieke markt georganiseerd.

In de hoofdstukken 3 en 4 wordt aangegeven op welke wijze de inventarisatie van de noodzakelijke gegevens geschiedt en in welke mate de inventarisatie in het afgelopen jaar is verbeterd en uitgebreid. Hoofdstuk 5 geeft een overzicht van de studies en onderzoeken die hebben plaatsgevonden en zullen plaatsvinden, terwijl in hoofdstuk 6 de relaties met organisaties, instellingen en personen zullen worden aangegeven.

3. DOCUMENTATIESYSTEMEN

3.1 Samenstelling

Bij het begin van het onderzoek werd een documentatiesysteem opgebouwd, waaraan in de loop der jaren enkele nieuwe categorieën zijn toegevoegd. Het systeem bestaat nu uit:

- a. bibliografie Nederlandse politieke partijen;
- b. systematische bibliografie Nederlandse politieke partijen;
- c. uittrekselsysteem;
- d. knipselarchief;
- e. personenregister Nederlandse politiek;
- f. trefwoordencatalogus;
- g. periodiekencatalogus;
- h. catalogus Nederlandse politieke partijen;
- i. systeem voor bewaarplaatsen archieven;
- j. Handelingen, Bijlagen, Aangangsel en Staatsblad.

3.2 Bibliografie Nederlandse politieke partijen

Dit is een kaartsysteem, dat volgens de gangbare regels is gerangschikt. De bibliografie omvat boeken, tijdschriftartikelen en sedert 1 januari 1975 ook artikelen uit opinie-weekbladen. Artikelen uit dagbladen worden niet in dit systeem opgenomen.

De bibliografie wordt langs primaire en secundaire weg samengesteld.

Basis van de tweede werkwijze is een bestaand kaartsysteem, dat in de periode 1964-1966 door prof. Lipschits werd aangelegd. Voorts worden verwerkt de aanwinstenlijsten van de Universiteitsbibliotheek van de Rijksuniversiteit Groningen, van de Koninklijke Bibliotheek en van het Instituut voor Wetenschap der Politiek te Amsterdam. Twee bibliografische periodieken worden op ons onderwerp bijgehouden:

Periodiekenparade (Assen) en Bulletin analytique de Documentation politique, économique et sociale contemporaine (Paris).

Literatuurlijsten uit boeken en scripties worden uiteraard verwerkt voor zover ze betrekking hebben op het onderwerp.

In de Universiteitsbibliotheek te Groningen zijn enkele duizenden brochures aanwezig over de Nederlandse binnenlandse politiek in de periode 1856-1913.

In 1976 werd begonnen deze collectie op te nemen in de bibliografieën; de

verwerking van de brochures vordert gestaag.

Van een aantal gespecialiseerde instellingen zijn de catalogi doorgenomen: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Sociaal-Historisch Centrum Limburg en de bibliotheken van de Tweede Kamer en de Wiardi Beckmanstichting.

Wat betreft de primaire samenstelling van de bibliografie waren per 31 december 1977 de volgende periodieken verwerkt:

Acta Politica 1965 t/m 1977

Anti-Revolutionaire Staatskunde 1947 t/m 1956, 1966 t/m 1968, 1974 t/m 1977

Christelijk-Historisch Tijdschrift 1966 t/m 1968, 1972 t/m 1977

Het Gemeenebest 1945 t/m 1958

De Gids 1945 t/m 1974

Katholiek Staatskundig Maandschrift 1947 t/m 1963/4

Liberaal Reveil 1956 t/m 1976/7

De Personalist 1948 t/m 1951

Podium 1945 t/m 1966

Politiek 1966 t/m 1968

Politiek Perspectief 1971 t/m 1977

Politiek en Cultuur 1945 t/m 1956, 1966 t/m 1968, 1973 t/m 1977

Scholing en Strijd 1945 t/m 1946

Socialisme en Democratie 1945 t/m 1977

De Vrijzinnig Democraat 1945 t/m 1946

opnieuwweekbladen:

Elseviers Magazine sedert 1 januari 1975

De Groene Amsterdammer sedert 1 januari 1975

Haagse Post sedert 1 januari 1975

De Nieuwe Linie sedert 1 januari 1975, alsmede jrg. 1974

De Tijd sedert 1 januari 1975

Vrij Nederland sedert 1 januari 1975, alsmede de jrg. 1973 en 1974.

Per 31 december 1977 waren ongeveer 14.500 kaartjes opgenomen in de alfabetische bibliografie Nederlandse politieke partijen.

3.3 Systematische bibliografie Nederlandse politieke partijen

De alfabetisch geordende bibliografie is verwerkt in een systematische bibliografie. Deze systematische bibliografie is onderverdeeld in de volgende rubrieken en sub-rubrieken:

1. Algemeen, diversen. Onder deze rubriek valt alles, wat niet onder één van

de volgende rubrieken is in te delen. Periodiek wordt nagegaan of uit deze rubriek afzonderlijke rubrieken gevormd kunnen worden. Op deze manier kwamen enkele van de hierna volgende rubrieken tot stand.

2. Nederlandse politieke partijen

2.1 Algemeen. In deze rubriek worden boeken en artikelen opgenomen die handelen over vier of meer partijen.

2.2 Anarchisme/ anarchistische organisaties. Deze rubriek betreft anarchistische organisaties in het algemeen. De specifiek anarchistische partijen, zoals de Socialistische Partij van Kolthek, vallen onder rubriek 2.10.

2.3 Communisme/ communistische partijen/ eurocommunisme. Deze rubriek betreft boeken en artikelen over het (euro)communisme en communistische partijen in het algemeen. Artikelen over de CPN of de Franse CP vallen respectievelijk onder de rubrieken 2.10 en 16.

2.4 Confessionele partijen. Deze rubriek betreft confessionele partijen in het algemeen (het begrip confessionele partij, wenselijkheid van confessionele partijen etc.). De specifiek confessionele partijen als KVP en SGP vallen onder 2.10.

2.5 Conservatisme. Deze rubriek betreft boeken en artikelen over conservatisme in het algemeen.

2.6 Fascisme/ fascistische partijen. Deze rubriek betreft fascistische en nationaal-socialistische partijen in het algemeen. De specifiek fascistische en nationaal-socialistische partijen als NSB en NSNAP vallen onder 2.10.

2.7 Liberalisme/ liberale partijen. Deze rubriek betreft liberalisme en liberale partijen in het algemeen. Specifiek liberale partijen als de Liberale Staatspartij en de VVD vallen onder rubriek 2.10.

2.8 Protestants-christelijke partijen. Deze rubriek betreft protestants-christelijke partijen in het algemeen. Specifiek protestants-christelijke partijen als ARP en GPV vallen onder rubriek 2.10.

2.9 Socialisme/ socialistische partijen. Deze rubriek betreft socialistische partijen in het algemeen. Specifiek socialistische partijen als PvdA en SDAP vallen onder rubriek 2.10.

2.10 Alfabetisch geordend op partijnaam. Deze rubriek bevat boeken en artikelen per politieke partij in alfabetische volgorde: Anti-Misdaad Partij, Anti-Revolutionaire Partij, Boerenpartij, Bruggroep etc.

2.10.1 Organisatorische structuur. Per partij is nog slechts één onderverdeling gemaakt, namelijk de organisatorische structuur, hetgeen inhoudt het huishoudelijk reglement en de statuten. Met de verdere uitsplitsing per partij zal zo spoedig mogelijk een begin worden gemaakt.

3. Relaties tussen partijen

3.1 Alfabetisch geordend. Bijvoorbeeld ARP - CHU, D'66 - PvdA, PvdA - VVD.

3.2 Samenwerking progressieve partijen. In deze rubriek zijn boeken en artikelen opgenomen over de samenwerking tussen D'66, PPR en PvdA (eventueel met PSP en CPN).

De rubriek 'samenwerking confessionele partijen' is komen te vervallen sinds de oprichting van het CDA en ondergebracht bij rubriek 2.10.

4. Organisatorische structuur algemeen. In deze rubriek worden boeken, artikelen en teksten (reglementen, statuten e.d.) opgenomen over de organisatorische structuur van de politieke partijen in het algemeen of van twee of meer partijen. Boeken, artikelen en teksten over de organisatorische structuur van één partij worden opgenomen onder 2.10.1.

5. Theoretische aspecten. Deze rubriek betreft boeken en artikelen over theoretische aspecten van de politieke partij(vorming), uitgezonderd de organisatorische structuur.

6. Kabinetcrises/ kabinetsformaties. Deze rubriek betreft boeken en artikelen over kabinetcrises en -formaties in het algemeen en de afzonderlijke crises en formaties.

7. Kiesstelsel. Literatuur over het bestaande kiesstelsel en over wijzigingen of voorstellen tot wijziging van het kiesstelsel.

8. Verkiezingen. Deze rubriek betreft boeken en artikelen over gehouden verkiezingen voor de Tweede Kamer, de Eerste Kamer, de Provinciale Staten en de Gemeenteraden. De rubriek is chronologisch geordend.

9. Electorale sociologie. Deze rubriek betreft onderzoeken van de openbare mening op het gebied van de Nederlandse politiek.

10. Democratisering. Deze rubriek betreft artikelen en boeken over de democratie in het algemeen en over aspecten van de democratie als buitenparlementaire oppositie, studentenbeweging, kiezersinvloed.

11. Parlement, regering, ministers en ambtenaren. Naast artikelen over de houding van de politieke partijen ten opzichte van het parlement, de regering enz., bevat deze rubriek ook artikelen over het regeringsbeleid en de politieke adviseurs.

12. Dekolonisatie. Deze rubriek betreft voornamelijk de houding van de Nederlandse politieke partijen ten opzichte van de dekolonisatie van Indonesië en Nieuw-Guinea. Deze wat specialistische rubriek is ontstaan als gevolg van het onderwijs, dat over dit onderwerp werd gegeven.

13. Werknemers en werkgevers. Onder deze rubriek vallen artikelen over werknemers en werkgevers en hun onderlinge verhoudingen, ondernemingsraden, medezeggenschap, stakingen etc.

14. Denkbeelden tijdens de Tweede Wereldoorlog over partijvorming.
15. Biografieën. Deze rubriek bevat biografisch materiaal van en over Nederlandse politici.
16. Buitenlandse politieke partijen. Boeken en artikelen over buitenlandse politieke partijen.
17. Europese integratie/ verkiezingen. Deze rubriek betreft de houding van de Nederlandse politieke partijen t.a.v. Europese eenwording en de Europese verkiezingen.
18. Vrouwenbeweging. Deze rubriek is opgenomen omdat over dit onderwerp mogelijk een werkcollege gegeven zou worden.
19. Groningen. Artikelen over partij-politieke ontwikkelingen in de provincie en in de gemeente Groningen.
20. Koninklijk Huis. In deze rubriek zijn boeken en artikelen opgenomen over leden van het Koninklijk Huis. Voor deze rubriek wordt niet gericht gezocht.

In de systematische bibliografie Nederlandse politieke partijen waren per 31 december 1977 ongeveer 17.000 kaartjes opgenomen. Na paragraaf 3.4 over het uittrekselsysteem wordt een gecombineerd overzicht gegeven van de omvang van elke rubriek.

3.4 Uittrekselsysteem

Van de door de staf gelezen boeken en artikelen worden uittreksels gemaakt op uittrekselkaarten, die in het uittrekselsysteem worden verwerkt. In dit systeem zijn ook uittreksels uit Keesings Historisch Archief opgenomen, voor zover deze betrekking hebben op de partij-politieke ontwikkelingen in Nederland. Het Centrum ontvangt van de Rijksvoorlichtingsdienst de uitgave *Beleid Beschouwd*. Het blad wordt in zijn geheel bewaard. Van de delen, die voor het onderzoek van belang zijn, worden verwijzingen in het systeem opgenomen.

Daarnaast is op het Centrum een begin gemaakt met een systematische verwerking van een reeks partijbladen, dagbladen en weekbladen in het uittrekselsysteem.

De volgende bladen worden systematisch door de staf in het uittrekselsysteem verwerkt:

Anti-Revolutionaire Staatskunde (ARP) (tevens in de bibliografie)

De Banier (SGP)

Bestuursforum (CDA; voortzetting van de afzonderlijke bladen voor gemeente-

en provinciebestuurders van ARP, KVP en CHU)

Christelijk-Historisch Tijdschrift (CHU) (tevens in de bibliografie)

D'emocraat (D'66)

Gemeente Paper (PPR)

Liberaal Reveil (VVD) (ook in de bibliografie)

Ons Burgerschap (GPV) (voorheen o.d.t. Ons Politeuma)

Onze Binding (PvdA-Groningen)

Partijkrant (PvdA)

Politiek en Cultuur (CPN) (ook in de bibliografie)

Politiek Overzicht (Stichting Burgerschapskunde; voorheen een uitgave van ARP, KVP en CHU)

Politiek Perspectief (KVP) (ook in de bibliografie)

Politiek Bulletin (DS'70)

PPRAK (PPR)

Radikaal (PSP)

Roos in de Vuist (PvdA)

Socialisme en Democratie (PvdA) (ook in de bibliografie)

Vrijheid en Democratie (VVD)

Dank zij de welwillende medewerking van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag ontvangen wij ingebonden jaargangen dagbladen in bruikleen ter bewerking voor het uittrekselsysteem. Per 31 december 1977 waren de volgende dagbladen in het systeem verwerkt:

Algemeen Handelsblad 1945 t/m maart 1959 en mei-juni 1968

De Maasbode 1947 t/m 1948

De Nieuwe Nederlander 1945 t/m 1947

Trouw 1945 t/m 1950

De Tijd 1947 t/m 1948

De Volkskrant 1945 t/m 1948.

Voor het onderzoek naar de partij-politieke ontwikkelingen in Nederland in de periode 1966 t/m 1968 werd een plan ontwikkeld om een reeks periodieken uit die jaren te analyseren. Er werd een selectie gemaakt van 22 dagbladen en 7 weekbladen. Alweer dank zij de medewerking van de Koninklijke Bibliotheek konden deze periodieken op ons Centrum worden geraadpleegd. Doctoraalstudenten en stafleden zijn begonnen met een analyse van dit materiaal. Per 31 december 1977 waren van de betrokken bladen de volgende perioden behandeld:

Algemeen Dagblad januari t/m augustus 1966

Algemeen Handelsblad januari t/m december 1966

Het Binnenhof januari t/m juni 1966

Friesch Dagblad januari t/m juni 1966

Friesche Koerier januari t/m juni 1966
 De Gelderlander januari t/m december 1966
 Haagsche Courant januari t/m augustus 1966
 Haarlems Dagblad januari t/m juni 1966
 Leeuwarder Courant januari t/m augustus 1966
 Nieuwe Rotterdamse Courant januari t/m december 1966
 Nieuwsblad van het Noorden januari t/m juni 1966
 Het Parool januari t/m december 1966
 De Rotterdammer januari t/m juni 1966
 De Telegraaf januari t/m december 1966
 Trouw januari t/m december 1966
 De Tijd januari t/m december 1966
 Utrechtsch Nieuwsblad januari t/m juni 1966
 Het Vaderland januari t/m juni 1966
 De Volkskrant januari t/m december 1966
 Het Vrije Volk januari t/m december 1966
 De Waarheid januari t/m december 1966
 Winschoter Courant januari t/m juni 1966.

De weekbladen zijn voor de periode 1966-1968 in 1977 niet behandeld. De staf van het Centrum heeft in principe het besluit genomen vanaf eind 1977 voorrang te geven aan de verwerking van de weekbladen. De opzet van deze verwerking zal enigszins worden gewijzigd. De weekbladen zullen op dezelfde manier als reeds met de opinieweekbladen gebeurt, worden verwerkt in de bibliografie. Er zal aan de titelbeschrijving een korte annotatie worden toegevoegd. Het selecteren, vergaren en verwerken van de gegevens verloopt als volgt. Per dag wordt nagegaan welke berichten elk afzonderlijk dagblad geeft over partij-politieke ontwikkelingen en maatschappelijke ontwikkelingen, waarvan de partij-politiek een reflectie vormt. Van die berichten wordt een kort uittreksel gemaakt. Indien een krant op een dag geen berichten hierover heeft, wordt voor dat dagblad en voor die datum vermeld: "geen bericht". Voor de weekbladen wordt op overeenkomstige wijze gehandeld. Vervolgens worden de berichten per dag (voor de weekbladen per week) verzameld en alfabetisch op naam van de periodieken geordend. In deze vorm wordt het geheel gestencild. Dit materiaal, dat reeds uit vele honderden gestencilde bladzijden bestaat, kan op verschillende manieren worden gebruikt. Het omvat een uitgebreide chronologie van gebeurtenissen in de betrokken periode. Daarnaast kan eenvoudig worden nagegaan welke periodieken bepaalde berichten al dan niet geven en, als berichten worden vermeld, in welke geest dit geschiedt. Bovendien worden alle berichten uit de stencils afzonderlijk in het uittreksel-

systeem opgenomen.

In het Jaarboek 1976 van het Centrum werd als voorbeeld van de dagblad-analyse een chronologie over de periode januari t/m maart 1966, samengesteld door de heer G.G.J. Thissen, opgenomen. De criteria die hij voor het opstellen van deze chronologie hanteerde, zijn ongeveer dezelfde als de heer R.A. Koole dit jaar voor zijn chronologie gebruikte. In de chronologie, die in dit Jaarboek in Bijlage II is opgenomen, wordt de periode april t/m mei 1966 behandeld. De gehanteerde criteria zijn de volgende:

- a. partijcongressen en partijraadsvergaderingen;
- b. beginselprogramma's;
- c. verkiezingsprogramma's;
- d. oprichting van partijen;
- e. opheffing van partijen;
- f. verkiezingen;
- g. rapporten en nota's van partijen;
- h. kabinetscrises en kabinetsformaties;
- i. samenwerking tussen partijen;
- j. vleugelvorming binnen partijen; individuele of groepsactiviteiten;
- k. uitingen met betrekking tot het kiesstelsel of het partijstelsel.

Uit bovenstaande beschrijving volgt dat in het uittrekselsysteem samenvattingen en uittreksels zijn verwerkt uit boeken en van artikelen uit partijbladen, maandbladen, weekbladen en dagbladen. De uittreksels worden gemaakt op voorgedrukte kaarten met vermelding van onderwerp, auteursnaam, titel, plaats en jaar van uitgave, bladzijdenummering en bibliotheek waar de betrokken publicatie aanwezig is. Per 31 december 1977 waren in het uittrekselsysteem 13.000 kaarten opgenomen. Deze kaarten zijn volgens de indeling van de systematische bibliografie geordend (zie hierboven 3.3). Binnen de afzonderlijke rubrieken zijn de kaarten chronologisch, op datum van gebeurtenis, gerangschikt.

Hieronder volgt een schematisch overzicht van de rubrieken in de systematische bibliografie en uittrekselsysteem met de bijbehorende aantallen cataloguskaartjes en uittrekselkaarten.

Elk kruisje stelt 50 of een gedeelte van 50 kaarten voor

Rubrieken

Systematische bibliografie

Vittrekselsysteem

1. Algemeen, diversen

x x x x x x x x x x

x x x x x x

x x x x x x x x x x

x x x x

2. Nederlandse politieke partijen

2.1 algemeen

x x x x x x x

x x

2.2 anarchisme/ anarchistische organisaties

x

x

2.3 communisme/ communistische partijen

x

2.4 confessionele partijen

x x

x

2.5 conservatisme

x

2.6 fascisme/ fascistische partijen

x

2.7 liberalisme/ liberale partijen

x x

2.8 protestants-christelijke partijen

x x x x

x

2.9 socialisme/ socialistische partijen

x x

x

2.10 alfabetisch op partijen

Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond

x

Algemeene Staatspartij

x

Amsterdamse Aktiepartij

x

Anti-Misdaad Partij

x

Anti-Revolutionaire Partij

x x x x x x x x x x

x x x x x x x x x x

x x x x x x x x x x

x x x x x x x x

x

Bellamy Partij		x
Binding Rechts		x
Boerenpartij	x	x x x
Boeren- en Middenstandspartij		x
Bond van Christen-Socialisten	x	
Bond van Vrije Liberalen	x	
Bruggroep	x	x
Christelijk Democratische Unie	x	x
Christelijk Democratische Volkspartij		x
Christelijk Historische Unie	x x x x x x	x x x x x x x x x x
		x
Christelijk Nationale Volkspartij		x
Christelijk Sociale Partij	x	x
Christelijke Volkspartij	x	x
Christen-Democratisch Appèl	x x x x x x x x	x x x x x x x x x
Christen-Democratische Partij	x	x
Christen Democratische Unie		x
Christen-Radicalen	x	x
Comité van Waakzaamheid	x	x
Communistische Partij van Nederland	x x x x x x x x x x	x x x x x x x x x x
	x x x x x x x x x x	x x
Consciëntiële Unie		x
Conservatieve Partij	x	
Democraten '66	x x x x	x x x x

Democratisch Actiecentrum	x	x
Democratisch Socialisten '70	x x	x x x x
Democratische Middenpartij		x
De Derde Weg	x	x
Economische Bond	x	
Eenheid Door Democratie	x	
Europese Conservatieve Unie		x
Evangelische Solidariteits Partij	x	x
Friese Bond	x	
Friese Nationale Partij	x	x
Friese Volkspartij	x	
Gereformeerd Politiek Verbond	x x x	x x x x x x
Grönneger Bond	x	
Groep-Lopez		x
Groep-Voogd		x
Grondpartij	x	
Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij	x	x
Jong Conservatief Verbond		x
Kabouters/ Provo	x	x
Katholieke Nationale Partij	x	x x
Katholieke Volkspartij	x x x x x x x x x x	x x x x x x x x x x
	x x x x x x x x x x	x x x x x x x x x x
	x x x x x	x x x x x x
Kommunistische Eenheidsbeweging Nederland	x	x
Liberaal Democratische Partij		x

Liberaal Partij		x
Liberaal Partij van Vrije Burgers		x
Liberaal Staatspartij (De Vrijheidsbond)	x	x
Liberaal Unie	x	x
Lijst-Germaux		x
Middenstandspartij		x
Nationaal Democratische Partij		x
Nationaal Europese Sociale Beweging		x
Nationaal Evangelisch Verband	x	
Nationaal Historische Partij	x	
Nationaal Socialistische Beweging	x x	x
Nationaal Socialistische Nederlandse Arbeiders Partij		x
Nationaal Verbond		x
Nationale Bond Landbouw en Maatschappij	x	
Nationale Bond van Protestantse Kiezers	x	x
Nationale Christelijke Unie		x
Nationale Groep		x
Nationale Katholieke Partij	x	
Nationale Partij	x	x
Nationale Unie	x	x
Nationale Volkspartij		x
Nederlands Gesprek Centrum	x	x
Nederlandse Bellamy Partij		x

Nederlandse Conservatieve Partij		x
Nederlandse Democratische Partij		x
Nederlandse Middenstandspartij		x
Nederlandse Oppositie Unie		x
Nederlandse Unie	x	x
Nederlandse Volks Beweging	x x x	x x x
Nederlandse Volksunie	x	x
Nieuw Democratische Partij		x
Nieuw Rechts	x	x
Noodraad		x
Onafhankelijke Boerenpartij		x
Onafhankelijke Nationale Groep		x
Onafhankelijke Socialistische Partij	x	
Oude SDAP	x	x
Pacifistisch Socialistische Partij	x x x x	x x x x x
Partij van de Arbeid	x x x x x x x x x x	x x x x x x x x x x
	x x x x x x x x x x	x x x x x x x x x x
	x x x x x x x x x x	x x x x x x x x x x
	x x x x x x x x x x	x x
	x x x x x x x x x x	
Partij van de Daad		x
Partij van Vrije Burgers		x
Partij van de Vrijheid	x	
Partij voor Landbouw en Middenstand		x
Partij voor Ongehuwden		x

Partij voor Overheidspersoneel		x
Partij voor Recht en Vrijheid		x
Partij voor Volksbelang en Volksstemming		x
Partij voor Volkswil en Referendum		x
Partij voor Wereldregering		x
Partij zonder Politicus		x
Personalistische Unie		x
Politieke Partij Radikalen	x x x x	x x x x
Positief Christelijke Nationale Unie		x
Progressief Rechts		x
Protestants Christelijke Volkspartij		x
Protestantsche Unie	x	x
Protestantse Volkspartij	x	
Radicaal Democratische Unie		x
Radicaal Democratische Volkspartij		x
Reformatorisch Politieke Federatie	x	x
Religieus-Socialistisch Verbond	x	
Republikeinse Partij		x
Resoluut	x	x
Revolutionair Communistische Partij	x	x
Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij	x	
Revolutionair Socialistische Partij	x	
Rooms Katholieke Partij Nederland	x	x
Rooms Katholieke Staatspartij	x x x x x x	x x
Sociaal Democratische Arbeiders Partij	x x x x x x x x	x x

Sociaal Democratische Bond	x x x	
Sociaal Democratische Partij	x x	
Sociale Bond voor Sportbelangen		x
Socialistische Partij	x	x
Socialistische Beweging		x
Socialistische Unie	x	x
Socialistische Werkers Partij	x	x
Staatkundig Gereformeerde Partij	x x	x x
De Unie		x
Verbond tegen Ambtelijke Willekeur	x	x
Volkspartij voor Vrijheid en Democratie	x x x x x x x x x x	x x x x x x x x x x
	x x x	x x x x x x x x x x
		x x x
Vrije Socialistische Vereeniging	x	
Vrijzinnig Democratische Bond	x x	x

3. Relaties tussen partijen

3.1 alfabetisch op partijen

ARP - BP	x	x
ARP - CDU	x	
ARP - CHU	x	x x x x
ARP - CPN	x	x
ARP - CVP		x
ARP - D'66		x
ARP - ESP		x
ARP - GPV	x	x
ARP - H(G)S	x	

ARP - KVP	X	X
ARP - NVB		X
ARP - PPR	X	X
ARP - PSP	X	
ARP - PvdA	X	X
ARP - Prot. Unie	X	
ARP - RKSP	X	X
ARP - SDAP	X	X
ARP - SGP	X	X
ARP - VDB		X
ARP - VVD	X	X
BP - CPN	X	
CDA - CPN	X	
CDA - GPV		X
CDA - PPR	X	
CDA - PvdA	X	X
CDA - VVD	X	X
CDU - CHU		X
CDU - SDAP	X	
Christen-Radicalen - D'66	X	
Christen-Radicalen - PSP	X	X
CHU - D'66	X	
CHU - GPV		X
CHU - KVP	X	X

CHU - NVB		x
CHU - PvdA	x	x
CHU - Prot. Unie	x	
CHU - SDAP		x
CHU - SGP		x
CHU - VVD	x	
Confessionele partijen - PvdA		x
CPN - D'66	x	
CPN - KVP	x	
CPN - NVB	x	x
CPN - PSP	x	
CPN - PvdA	x x	x
CPN - SDAP	x	x
CPN - SU	x	
CPN - VVD		x
D'66 - DS'70	x	x
D'66 - KVP		x
D'66 - PPR		x
D'66 - PSP	x	x
D'66 - PvdA	x	x
D'66 - VVD	x	x
DS'70 - PvdA		x
DS'70 - VVD	x	x
GPV - NEV	x	
GPV - PvdA		x
GPV - PPR		x

GPV - SGP	X	X
GPV - VVD		X
KNP - KVP	X	X X
KVP - PPR		X
KVP - PvdA	X X X	X X X X X X
KVP - SGP		X
KVP - VVD	X	X
LSP - VVD		X
Ned. Unie - NSB	X	
Ned. Unie - NVB	X	X
NVB - PvdA	X	
NVB - RKSP		X
NVB - SDAP	X	X
PPR - PSP	X	X
PPR - PvdA	X	X
PPR - VVD	X	
PSP - PvdA	X	X
Prot. Unie - SGP	X	
PvdA - PvdV		X
PvdA - VDB		X
PvdA - VVD	X	X
RKSP - SDAP	X	X
SDAP - VDB		X
3.2 Samenwerking progressieven	X X X X	X X X
4. <u>Organisatorische structuur algemeen</u>	X	X

5. <u>Theoretische aspecten</u>	x x x	
6. <u>Kabinetscrises/kabinetsformaties</u>	x x x x x	x x x x x x x x x
		x
7. <u>Kiesstelsel</u>	x x x x x	x x x
8. <u>Verkiezingen</u>	x x x x	x x x x x x x
9. <u>Electorale sociologie</u>	x x x x	x x x
10. <u>Democratisering</u>	x x x x	x
11. <u>Parlement, regering, ministers en ambtenaren</u>	x x x x x x x	x x x
12. <u>Dekolonisatie</u>	x x x x	x
13. <u>Werknemers en werkgevers</u>	x x x x x x x x x x	x x x x x
	x x	
14. <u>Denkbeelden tijdens de Tweede Wereldoorlog over partijvorming</u>	x x x x x x x	x
15. <u>Biografieën</u>	x x x x x	x
16. <u>Buitenlandse politieke partijen</u>	x x x x x x x x x x	
	x x	
17. <u>Europese integratie/verkiezingen</u>	x x x	x
18. <u>Vrouwenbeweging</u>	x x x x x x	x
19. <u>Groningen</u>	x	x
20. <u>Koninklijk Huis</u>	x	x

3.5 Knipselarchief

Vanaf 1970 zijn door prof. Lipschits knipsels bewaard over partij-politieke ontwikkelingen die waren bedoeld voor persoonlijk gebruik. Deze knipsels zijn opgeplakt en systematisch geordend. Sinds 1 september 1973 worden De Volkskrant, NRC-Handelsblad en het Nieuwsblad van het Noorden geknipt. Per 1 maart 1977 is het dagblad Trouw aan het rijtje toegevoegd. De knipsels worden opgeplakt, gerubriceerd en in mappen opgeborgen. De indeling van de rubrieken is globaal dezelfde als die wordt gehanteerd bij de systematische bibliografie en het uittrekselsysteem. Een overzicht van de aantallen knipsels per rubriek wordt dit jaar achterwege gelaten. Illustratief voor de lawine van knipsels dit jaar is bijvoorbeeld het aantal knipsels over de kabinetsformatie 1977: 1400. Het totale aantal knipsels bedroeg per 31 december 1977 ongeveer 14.500.

3.6 Personenregister Nederlandse politiek

Voor het samenstellen van het personenregister is uitgegaan van Keesings Historisch Archief. Van deze uitgave zijn de jaargangen 1945 t/m 1976 nagegaan op de personen, die in de Nederlandse politiek een rol speelden of spelen. Voor elk van hen is een kaartje gemaakt met naam en voorletters. Op het kaartje worden jaargang en bladzijde van KHA aangegeven, waar de betrokkene vermeld staat. Op deze manier kunnen vrij gemakkelijk gegevens worden verzameld over de personen, die in het register zijn opgenomen. In Keesings Historisch Archief staan voornamelijk feitelijke gegevens vermeld. Om ook oordelen en meningen over personen door middel van het register te kunnen krijgen, zijn door staf en studenten boeken verwerkt. Per 31 december 1977 waren dat er ongeveer 40. Voorrang werd gegeven aan 'ego-documenten' zonder namenregister. Overigens is bij boeken met register gebleken dat die registers niet altijd betrouwbaar zijn. Omdat in de loop der tijd is gebleken dat het personenregister vooral wordt gehanteerd om de voorletters van bepaalde personen te zoeken, en slechts incidenteel om nadere gegevens over iemand te verkrijgen, is besloten voorlopig het verwerken van boeken in het register te temporiseren.

3.7 Trefwoordencatalogus

Deze catalogus bevat een reeks begrippen en organisaties, die als zodanig

niet in onze systemen voorkomen. De gebruiker wordt verwezen naar de betrokken rubrieken in de systematische bibliografie, het uittrekselsysteem en het knipselarchief.

Enkele voorbeelden:

politieke adviseurs: zie ambtenaren

overheidssubsidiëring van politieke partijen: zie organisatorische structuur algemeen

Democratisch Centrum Nederland: zie KVP

3.8 Periodiekencatalogus

Dit is een kaartstelsel van de periodieken (tijdschriften, weekbladen, dagbladen, partijbladen) die voor ons onderzoek van belang kunnen zijn. Van elke periodiek worden zoveel mogelijk basisgegevens vermeld: datum van eerste uitgave, eventueel datum van opheffing, adres, partij-affiliatie, bibliotheken waar de betrokken periodiek wordt bewaard, enz. Bovendien wordt aangegeven of en tot hoever de periodiek in de overige documentatiesystemen op het Centrum is verwerkt.

3.9 Catalogus Nederlandse politieke partijen

In deze catalogus zijn de Nederlandse politieke partijen opgenomen. Hierbij is uitgegaan van de lijst van partijen, die bij de Kiesraad waren ingeschreven. Iedere partij staat op een afzonderlijke kaart, waarop zoveel mogelijk gegevens worden vermeld: adressen, telefoonnummers, wetenschappelijke bureaus, enz.

3.10 Stelsel voor bewaarplaatsen archieven

Het is moeilijk een overzicht te krijgen van de bewaarplaatsen van archieven van politieke partijen, van hun nevenorganisaties en van personen die een rol in het partij-politieke leven hebben gespeeld. Op het Centrum is een poging hiertoe gedaan. De bestaande politieke partijen en hun wetenschappelijke bureaus zijn bezocht en bij die gelegenheid is gevraagd naar de bewaarplaats van de partij-archieven en naar de voorwaarden waarop deze toegankelijk zijn voor wetenschappelijk onderzoek. Daarnaast is in het Algemeen Rijksarchief, het Katholiek Documentatiecentrum, het Internationaal

Instituut voor Sociale Geschiedenis, het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en het Sociaal-Historisch Centrum Limburg onderzoek gedaan naar de aanwezigheid van voor ons Centrum belangrijke archieven. Deze gegevens zijn in het systeem voor bewaarplaatsen archieven opgenomen. Doel van deze activiteit is een zo volledig mogelijk overzicht te geven van de bewaarplaatsen van archieven van personen en partijen, van belang voor het wetenschappelijk onderzoek.

3.11 Handelingen, Bijlagen, Aanhangsel en Staatsblad

Sedert december 1973 loopt een abonnement op de Handelingen der Staten-Generaal, op de Bijlagen bij deze Handelingen, op het Aanhangsel van de Handelingen en op het Staatsblad. De stukken worden in ordners opgeborgen volgens een systematiek, die is gebaseerd op acht rubrieken. Voor elke rubriek worden vervolgornders gebruikt.

De acht rubrieken zijn:

- a. Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Deze stukken worden op volgnummer en datum van vergadering opgeborgen.
- b. Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal. Deze stukken worden op overeenkomstige wijze opgeborgen.
- c. Bijlagen bij de Handelingen der Staten-Generaal. Deze stukken worden opgeborgen op (onderwerp)nummer en op de daarbij behorende volgnummers.
- d. Rijksbegroting. De Rijksbegroting is in feite één van de Bijlagen, maar gezien de omvang worden deze stukken in een afzonderlijke ordner opgeborgen.
- e. Aanhangsel tot het Verslag van de Handelingen der Tweede Kamer. Dit Aanhangsel bevat de vragen van de leden van de Tweede Kamer aan de ministers en de antwoorden van de ministers. Deze stukken worden op volgnummer van de vragen opgeborgen.
- f. Aanhangsel tot het Verslag van de Handelingen der Eerste Kamer. Deze stukken worden op overeenkomstige wijze opgeborgen.
- g. Verslagen van openbare vergaderingen van Vaste Commissies. Deze stukken worden per commissie opgeborgen.
- h. Staatsblad. Het Staatsblad wordt op volgnummer opgeborgen.

Het abonnement op de Handelingen der Staten-Generaal etc. zal per 1 januari 1978 worden beëindigd in verband met de nieuwe structuur van het Studie- en Documentatiecentrum.

4. ARCHIEVEN EN INTERVIEWS

4.1 Archieven

In 3.10 is erop gewezen dat op het Centrum wordt getracht de bewaarplaatsen van archieven van politici en partijen te inventariseren. De archief-werkzaamheden van het Centrum zijn er dus niet op gericht zelf archieven te verwerven. In de loop der jaren zijn echter een aantal archieven op het Centrum gedeponneerd, te weten het archief van mr. G.J.C. Schilthuis, tot 1946 secretaris van de Vrijzinnig-Democratische Bond; de archieven van de heren A.J. Meerburg en N. Schwarz, ex-leden van het Hoofdbestuur van D'66 (deze archieven zijn door de betrokken personen openbaar gemaakt). Het in het vorig Jaarboek genoemde archief van de heer J.P. Menting met stukken over de PSP bleek geen persoonlijk archief van de heer Menting te zijn, maar het archief (gedeeltelijk) van de afdeling-Groningen van de PSP. Ook de rest van het archief van de afdeling-Groningen is beloofd aan het Centrum, terwijl een lid van die afdeling zich bereid heeft verklaard het archief te inventariseren. De archief-creërende werkzaamheden van het Centrum betreffen een geluidsarchief, een beeldarchief en een interviewarchief.

4.2 Geluidsarchief

Het geluidsarchief werd opgebouwd in nauwe samenwerking met de Stichting Film en Wetenschap (SFW) te Utrecht, in het bijzonder met dr. R.L. Schuurmsma, Hoofd van het Dokumentatiecentrum van SFW, en met drs. J.H.Th. Jansen, Hoofd van het Audiovisueel Archief van de SFW.

De gang van zaken bij de opbouw van het geluidsarchief is als volgt. Van de SFW ontvangen wij lijsten met korte inhoudsopgaven van geluidsmateriaal, dat mogelijk van belang is voor ons onderzoek. Op het Centrum wordt uit deze lijsten een selectie gemaakt op basis van relevantie en prioriteit. Het geselecteerde materiaal wordt in de vorm van geluidsbanden uit Utrecht naar Groningen gestuurd, waar het in drievoud wordt uitgetikt. Hiervan gaat één exemplaar naar de SFW; twee exemplaren worden op het Centrum in ordners opgeborgen. Verwijzingen naar de uitgetikte teksten worden verwerkt in het uittrekselsysteem (zie hierboven 3.4), waardoor ze voor de gebruiker vindbaar zijn en toegankelijk worden gemaakt. Op deze wijze hopen we op het Centrum tot een rijke collectie van geluids-

materiaal te komen, dat anders hetzij over verschillende instellingen verspreid ligt, hetzij in het geheel niet beschikbaar zou zijn. Enkele voorbeelden van geluidsbanden die in 1977 zijn uitgetikt:

- Het buitengewoon congres van de PvdA, november 1966;
- de conferentie over het partijwezen in Nederland, 5 november 1966;
- de rede van Beernink gehouden op de CHU-Jaarvergadering, 19 maart 1966;
- de rede van Geertsema gehouden op de VVD-Jaarvergadering, 11 maart 1966.

Daarnaast worden door de staf van het Centrum sinds eind 1975 zelf geluidsopnames gemaakt van bijeenkomsten van politieke partijen, zoals partijraden, congressen, algemene ledenvergaderingen e.d. Voorbeelden van bandopnames die in 1977 zijn gemaakt:

- Verkiezingsdebat tussen F. Andriessen en E. van Thijn, Groningen, 30 maart 1977;
- verkiezingsdebat tussen H. Wiegel en J. den Uyl, VPRO-televisie, 18 mei 1977;
- de 'verkiezingsavond' van 25 mei 1977, uitslagen en commentaren;
- partijraad VVD, Rotterdam, 21 september 1977;
- 16e congres PvdA, Amsterdam, 13, 14 en 15 oktober 1977;
- buitengewoon congres PvdA, Den Haag, 5 november 1977;
- 3e congres CDA, Amsterdam, 10 december 1977.

Omdat het voor de staf niet mogelijk is alle congressen e.d. te bezoeken, mede omdat partijbijeenkomsten nogal eens op dezelfde dag worden gehouden, is een beroep gedaan op de partijen hun geluidsbanden aan het Centrum af te staan om ze te kopiëren. Helaas heeft dit verzoek tot nu toe weinig concreet resultaat opgeleverd.

In het kader van een boekje met als onderwerp 'Vier jaar programcollege in Groningen', dat voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1978 zal verschijnen, heeft de heer Elzinga, één van de auteurs van dit boekje, een reeks vraaggesprekken gevoerd met de fractievoorzitters in de Groningse gemeenteraad, alsmede met alle wethouders en de burgemeester. Deze vraaggesprekken zijn op de band opgenomen en in het geluidsarchief van het Centrum verwerkt.

4.3 Beeldarchief

Met de samenstelling van een beeldarchief, opgezet in samenwerking met de NOS en de Stichting Film en Wetenschap, is ook in het verslagjaar weer voortgang gemaakt. Zo zijn aan het beeldarchief in 1977 toegevoegd banden over de PROVO-beweging, de VPRO-uitzending 'Hoe Nederland er weer

bovenop kwam...', de bekendmaking van het rapport van de Commissie-Donner en de bijbehorende kamerdebatten en het verkiezingsdebat tussen Andriessen en Van Thijn. De in het Jaarboek 1976 aangekondigde banden van de Boerenpartij en de PPR zijn eveneens gereed gekomen.

4.4 Interviews

Een moderne vorm van het 'creëren' van een archief is het op geluidsband opnemen van vraaggesprekken met politici. Hiermee is in 1974 op het Centrum een begin gemaakt. De vraaggesprekken worden opgenomen op bandapparatuur, die door de Faculteit der Letteren beschikbaar is gesteld.

Per 31 december 1977 waren de volgende personen door de heer Bank geïnterviewd:

Th.J.A.M. van Lier op 1 april 1974 (geen bandopname)

F. Daams op 1 april 1974 (geen bandopname)

G.E. van Walsum op 7 mei 1974

D.U. Stikker op 13 mei 1974

W. Schermerhorn op 17 mei 1974

S. Schuyer op 13 juni 1974

J. Willems op 27 juni 1974

W. Verkade op 9 september 1974

P.R. Baehr op 24 september 1974 (interview afgenomen door de heren Bank en Thissen)

J. van der Woude op 30 september 1974 (geen bandopname)

J. Tans op 1 oktober 1974

M.A. Veltman op 10 oktober 1974

H. Brugmans op 17 oktober 1974

L. Timp op 15 november 1974

J. van der Brink op 13 januari 1975

G.E. van Walsum op 14 januari 1975 (vervolginterview, afgenomen door de heren Bank en Lipschits)

E.C. Visser op 21 januari 1975 (geen bandopname)

J.G. van der Ploeg op 30 januari 1975

M. van der Goes van Naters op 30 januari 1975

H. Kolfschoten op 6 februari 1975

W. Thomassen op 11 februari 1975

E. Nypels op 14 februari 1975

J. Donner op 4 april 1975

J.P.A. Gruijters op 10 maart 1975

W. Hendriks op 2 mei 1975

S. Korteweg op 5 juni 1975

H. Visser op 16 juni 1975

D.U. Stikker op 7 juli 1975 (vervolginterview, afgenomen door de heren Bank en Lipschits)

De interview-procedure is als volgt:

a. Op de stafvergadering wordt besproken welke politicus zal worden geïnterviewd. Hierbij gelden voor het Centrum bepaalde prioriteiten, die zowel gebaseerd kunnen zijn op een periode (bijvoorbeeld de jaren 1945 en 1946) als op een gebeurtenis (bijvoorbeeld de oprichting van D'66). De betrokkene wordt schriftelijk toestemming gevraagd, waarbij doel en methode van het onderzoek worden omschreven.

b. Als de betrokkene toestemming verleent wordt op het Centrum het interview voorbereid. Hierbij kan een vruchtbaar gebruik worden gemaakt van de reeds beschreven documentatiesystemen.

c. Na deze voorbereiding vindt het interview plaats. Het gesprek wordt als regel op de band opgenomen.

d. De band wordt op het Centrum eerst in 'klad' uitgetikt. Dit is noodzakelijk gebleken, doordat soms gedeelten van het gesprek moeilijk verstaanbaar zijn. Dit 'klad-exemplaar' wordt door één van de stafleden gecontroleerd aan de hand van de bandopname. Na correctie wordt het interview in het net getikt.

e. Het uitgetikte interview wordt aan de betrokkene gestuurd met het verzoek om toestemming voor een vervolg-interview.

Deze procedure is zeer tijdrovend, vooral door het tweemaal uittikken van de band-opname. Het gesprek neemt gewoonlijk al verschillende uren in beslag. Pogingen om de band meteen in het net uit te tikken zijn mislukt. De typiste moest dan vaak iemand anders uit zijn werk halen om met haar een moeilijk verstaanbare passage te beluisteren. Bovendien moest zij dan steeds de spelling van de genoemde namen controleren. Er bestaat een zeker verschil van aard tussen het eerste interview en het vervolginterview. Bij het tweede interview wordt gewoonlijk dieper ingegaan op problemen, die in het eerste interview aan de orde werden gesteld. Het gebruik van een recorder levert geen onoverkomelijke moeilijkheden op.

Het is ons gebleken dat deze vraaggesprekken een noodzakelijk aanvulling vormen op de in archieven bewaarde teksten en de mémoires. In vele gevallen kan het vraaggesprek het ontbreken van geschreven bronnen compenseren. Bij het gebruiken van het interview als bron dient men zich

uiteraard bewust te zijn van het bijzondere karakter van het materiaal. Voor de beoefening van de hedendaagse geschiedenis is het interview een vrijwel onmisbare bron. Het is daarom verheugend dat er bij de politici een zo grote mate van bereidheid tot medewerking bestaat. Het is zelden voorgekomen dat een verzoek tot het houden van een vraaggesprek is geweigerd. Wel worden gewoonlijk eisen gesteld ten aanzien van de geheimhouding, op z'n minst dat zonder toestemming van de ondervraagde de geluidsbanden niet door derden mogen worden afgeluisterd en de uitgetikte teksten niet door derden mogen worden gelezen.

5. STUDIES

Het Centrum is niet uitsluitend bedoeld als een 'werkplaats' voor onderzoek door aan het Centrum verbonden stafleden. Ook het onderzoek door anderen op het betrokken terrein wordt zoveel mogelijk gestimuleerd en ondersteund. Om een mogelijkheid tot publicatie te creëren is een contract gesloten tussen de Rijksuniversiteit Groningen en de Uitgeverij Kluwer B.V. Volgens dit contract zal onder auspiciën van het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen door de Uitgeverij Kluwer B.V. een serie monografieën worden uitgegeven. Er wordt naar gestreefd jaarlijks drie van deze Cahiers te doen uitgeven.

Wat betreft het onderzoek door stafleden van het Centrum dient te worden opgemerkt dat in de eerste periode van het bestaan van het Centrum de aandacht niet uitsluitend gericht was op de jaren 1966-1968. Dit is pas gebeurd nadat per 1 januari 1976 hiertoe een subsidie was verstrekt door Z.W.O. Dit is de verklaring van de omstandigheid dat ook publicaties zullen verschijnen of zijn verschenen over andere perioden dan die van 1966-1968.

5.1 Onderzoek door stafleden

In deze paragraaf gaat het om onderzoek van zowel huidige als vroegere stafleden. De namen zijn in alfabetische volgorde opgenomen.

Drs. J.Th.M. Bank: De heer Bank was als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Centrum. Hij is thans wetenschappelijk medewerker aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Hij bereidt een dissertatie voor over de ontwikkeling van de politieke partijvorming binnen het Nederlandse katholicisme in de periode 1930-1954. Daarnaast heeft de heer Bank een onderzoek gedaan naar opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging. Het resultaat van dit onderzoek zal begin 1978 worden gepubliceerd in de reeks Cahiers van het Centrum.

Mej. C.C. de Beer: Mej. De Beer is op het Centrum werkzaam als documentaliste. Zij heeft een geannoteerde bibliografie opgesteld over de Katholieke Volkspartij in de jaren 1966-1968, dit als vervolg op de geannoteerde bibliografie over de ARP in de periode 1966-1968, die in het Jaarboek 1976 (Bijlage XIV) werd gepubliceerd. De bibliografie over de KVP is opgenomen in Bijlage III van dit Jaarboek. Verder schreef mej. De Beer

een artikel voor het decembernummer (1977) van het C.H.-Tijdschrift, getiteld: "Het onderzoek naar de parlementaire- en partijpolitieke geschiedenis in Nederland; stand van zaken en samenwerkingsvormen". Tevens stelt zij de rubriek 'documentatie' samen in het maandblad Politiek Overzicht.

Drs. D.F.J. Bosscher: De heer Bosscher was kandidaats-assistent bij het Centrum. Thans is hij als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij bereidt een dissertatie voor over de Anti-Revolutionaire Partij en de dekolonisatie van Indonesië. Drs. Bosscher schreef speciaal voor dit Jaarboek een artikel over de (mislukte) pogingen tot het doen samen gaan van de protestants-christelijke politieke partijen na de Tweede Wereldoorlog, dat is opgenomen in Bijlage IV.

Mr. drs. D.J. Elzinga: De heer Elzinga was gedurende het jaar 1977 aan het Centrum verbonden als wetenschappelijk medewerker. Met ingang van 1 januari 1978 is hij benoemd tot wetenschappelijk medewerker aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Rijksuniversiteit Groningen. De heer Elzinga publiceerde in 'Recht en Kritiek' een artikel met als titel 'Overheidssubsidiëring van politieke partijen in de Duitse Bondsrepubliek' (nr. 4, december 1976, blz. 393-410). Een door hem opgestelde vergelijking van verkiezingsprogramma's van de in het parlement vertegenwoordigde politieke partijen, die deelnamen aan de Tweede Kamerverkiezingen van 25 mei 1977, verscheen in 'Politiek Overzicht' (jrg. 17 (1977), no. 4 (april). Verder publiceerde de heer Elzinga (in samenwerking met mr. B.L.W. Visser) een artikel in 'Intermediair' getiteld 'Politieke verantwoordelijkheid in de gemeentelijke democratie' (13 (1977), nr. 43, blz. 33-38). Dit artikel (opgenomen in Bijlage V) is een voorpublicatie uit een boek over het functioneren van het lokale democratiemodel, dat medio 1978 zal verschijnen. In 'Intermediair' verscheen een artikel met als titel 'Gerbrandy als 'voortrekker' van de Christelijk Sociale Beweging' (13 (1977), no. 44, blz. 41-48). Dit artikel, dat werd geschreven in samenwerking met mr. dr. A. Postma, is opgenomen in Bijlage VI. De heer Elzinga bereidt een dissertatie voor met als onderwerp: 'De juridische aspecten in het functioneren van de Nederlandse politieke partijen' (toegespitst op de problematiek m.b.t. een konstitutionalisering van de politieke partijen, een overheidssubsidiëring van politieke partijen en de relatie politieke partij - gekozene).

R.A. Koole: De heer Koole, werkzaam op het Centrum als student-assistent,

heeft een chronologie van partij-politieke gebeurtenissen in de periode april t/m mei 1966 samengesteld als vervolg op de door G.G.J. Thissen opgestelde chronologie over de periode januari t/m maart 1966, die in het Jaarboek 1976 in Bijlage V werd opgenomen. De door de heer Koole samengestelde chronologie is te vinden in Bijlage II van dit Jaarboek.

Prof. dr. I. Lipschits: De heer Lipschits geeft leiding aan het Centrum. Hij schrijft een studie over de ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse politieke partijen. Deel I. 'De protestants-christelijke stroming tot 1940' (Deventer, 1977; 123 blz.). Verder verscheen van de hand van prof. Lipschits 'Politieke stromingen in Nederland, inleiding tot de geschiedenis van de Nederlandse politieke partijen' (Deventer, 1977; 80 blz.). Dit boek is een bewerking van vier artikelen, die eerder werden gepubliceerd in 'Intermediair' (jrg. 11 (1975) nos. 48 t/m 51 (november/december)).

Naar aanleiding van de Tweede Kamerverkiezingen op 25 mei 1977 werden door hem de verkiezingsprogramma's van de in het parlement vertegenwoordigde politieke partijen bijeengebracht en van registers voorzien: 'Verkiezingsprogramma's verkiezingen voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1977'. (Den Haag, Staatsuitgeverij, 1977; 260 p.)

In Bijlage VII is opgenomen een door prof. Lipschits geschreven prae-advies, getiteld 'Partijvorming in nationale systemen'. Dit prae-advies is, samen met vijf andere adviezen, onderwerp van behandeling op een door de Interdisciplinaire Studiegroep Europese Integratie georganiseerde studieconferentie, die in januari 1977 te 's-Gravenhage zal plaatsvinden.

Prof. Lipschits heeft in voorbereiding het tweede deel in de serie 'Ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse politieke partijen'. Dit deel heeft betrekking op de geschiedenis van de socialistisch/communistische stroming tot 1940.

Drs. L.P. Middel: De heer Middel is als wetenschappelijk medewerker verbonden geweest aan het Centrum. In samenwerking met de heren B. Boivin, H. Hazelhoff en B. Molenaar schrijft hij een studie over opkomst en ontwikkeling van Nieuw Links in de Partij van de Arbeid. Deze studie zal waarschijnlijk in 1978 verschijnen in de serie Cahiers.

S.G. Steffensen: Onder de bepalingen van de overeenkomst tussen Denemarken en Nederland inzake uitwisseling van studiebeurzen is door het departement van Onderwijs en Wetenschappen de Deense onderzoeker S.G. Steffensen een onderzoeksplaats toegewezen op het Centrum. De heer Steffensen werkt

aan een onderzoek naar de overgang van de SDAP naar de PvdA.

Drs. G.G.J. Thissen: De heer Thissen is als student-assistent aan het Centrum verbonden geweest. Hij schreef zijn doctoraalscriptie over de ontstaansgeschiedenis van D'66, getiteld 'Het ontstaan van Democraten '66; een verkenning' (Breda, 1977; 71 p.)

Dr. J. van Putten: De heer Van Putten is lector in de politicologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en heeft in de onder auspiciën van het Centrum uitgegeven serie Cahiers in 1977 gepubliceerd: 'Vrijheid en welzijn, over socialisme en de toekomst van onze samenleving' (Deventer, 1977, 87 blz.).

6. *RELATIES MET ORGANISATIES, INSTELLINGEN EN PERSONEN*

6.1 *Relaties met politieke partijen*

Voor de uitbreiding en verbetering van het materiaalbestand is het Centrum in sterke mate afhankelijk van de politieke partijen. Verheugend is de toenemende mate van bereidheid van de politieke partijen en hun wetenschappelijke bureaus hieraan hun medewerking te verlenen. Het Centrum ontvangt regelmatig publicaties van de politieke partijen en hun wetenschappelijke bureaus ten geschenke; een groot aantal partijen heeft het Centrum geplaatst op hun verzendlijst voor periodieke uitgaven. Vrijwel alle politieke partijen verlenen hun medewerking aan de totstandkoming van geluidsopnames van congressen, partijraden e.d. In Bijlage VIII wordt een overzicht gegeven van de in het jaar 1977 ontvangen geschenken van particulieren, politieke partijen en andere instellingen.

6.2 *Relaties met coördinerende instanties*

Het onderzoek naar de Nederlandse politieke partijen valt binnen de belangstelling van drie coördinerende instanties, te weten de Coördinatiecommissie voor de Bestudering van de Parlementaire Geschiedenis van Nederland, de Historisch-Wetenschappelijke Commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen en de Nederlandse Stichting voor Politicologisch Onderzoek. Elk van deze drie instellingen wordt op de hoogte gehouden van de ontwikkelingen op en de werkzaamheden van het Centrum. Op 26 augustus 1977 besloot de Coördinatiecommissie voor de Bestudering van de Parlementaire Geschiedenis van Nederland, waarvan prof. Lipschits voorzitter is, een positief advies uit te brengen ten aanzien van de door prof. Lipschits bij Z.W.O. ingediende continueringssubsidieaanvraag.

6.3 *Relaties met het Centrum voor de Parlementaire Geschiedenis van Nederland van na de Tweede Wereldoorlog*

Binnen het kader van de Katholieke Universiteit Nijmegen functioneert het Centrum voor de Parlementaire Geschiedenis van Nederland van na

de Tweede Wereldoorlog, dat onder leiding staat van prof. mr. F.J.F.M. Duynstee. Het studieobject van het Nijmeegs Centrum en dat van het Groninger Centrum liggen dicht bij elkaar. Om doublures te voorkomen houden beide centra elkaar van hun activiteiten op de hoogte.

6.4 Samenwerking met de Stichting Burgerschapskunde

Sedert 1960 verschijnt het documentaire maandblad 'Politiek Overzicht', een uitgave van de wetenschappelijke bureaus van ARP, CHU en KVP. Wegens te hoge kosten is de uitgave door de in het CDA verenigde politieke partijen per 1 januari 1977 gestaakt. De redactie en de uitgave van het maandblad zijn met ingang van die datum overgenomen door de Stichting Burgerschapskunde. Hierbij is aan het Centrum verzocht de rubriek 'Politieke partijen' te verzorgen. De werkzaamheden hiertoe nodig worden verricht door mevr. mr. J.M.C. Meulenbroek, die in een dienstverband staat met de Stichting Burgerschapskunde. De documentaliste van het Centrum, mej. C.C. de Beer, is belast met de samenstelling van de rubriek 'Documentatie' in het maandblad 'Politiek Overzicht'. In ruil voor de faciliteiten die het Centrum geeft aan de samenstelling van het maandblad besteedt mevr. Meulenbroek een deel van de haar ter beschikking staande arbeidstijd aan werkzaamheden voor het Centrum.

6.5 Relaties met bibliotheken

Bij haar werkzaamheden ondervindt het Centrum de volledige medewerking van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage (uitlening van leggers van dag- en weekbladen) en van de Universiteitsbibliotheek Groningen. Een bijzondere vorm van samenwerking is ontstaan met de Openbare Bibliotheek in Groningen. In Groningen werd slechts het NRC Handelsblad volledig bewaard en ingebonden. De periodieken, die door de Openbare Bibliotheek en haar filialen in de stad niet worden bewaard, worden aan het Centrum afgestaan. Regelmatig ontvangen we grote hoeveelheden materiaal, dat op het Centrum wordt gesorteerd en op volledigheid wordt gecontroleerd. Op deze wijze hebben we op het Centrum de beschikking gekregen over de volgende dag- en weekbladen:

Algemeen Dagblad	vanaf 1 augustus 1974
Drentse en Asser Courant	vanaf 1 januari 1976
Leeuwarder Courant	vanaf 1 januari 1974

Nederlands Dagblad	vanaf 1 juli 1974
Nieuwsblad van het Noorden	vanaf 1 januari 1976
Het Parool	vanaf 1 augustus 1974
De Telegraaf	vanaf 1 augustus 1974
Trouw	vanaf 1 januari 1974
De Volkskrant	vanaf 1 augustus 1974
De Waarheid	vanaf 1 januari 1974
Winschoter Courant	vanaf 1 december 1975
Elseviers Magazine	vanaf 1 januari 1973
De Groene Amsterdammer	vanaf 1 januari 1973
Haagse Post	vanaf 1 januari 1973
De Nederlander	vanaf 1 mei 1974
Nederlandse Gedachten	vanaf 1 januari 1974
De Nieuwe Linie	vanaf 1 januari 1973
De Tijd	vanaf 1 september 1974
Vrij Nederland	vanaf 1 januari 1973

In het verslagjaar is het inbinden van deze periodieken gecontinueerd.
Per 1 januari 1978 waren de volgende dag- en weekbladen ingebonden:

Algemeen Dagblad	augustus 1974 t/m augustus 1977
Drente en Asser Courant	januari 1976 t/m juli 1977
Elseviers Magazine	1973, 1974, 1975 en 1976
De Groene Amsterdammer	1973, 1974 en 1975
Haagse Post	1973, 1974, 1975 en 1976
Leeuwarder Courant	augustus 1974 t/m juni 1977
Nederlands Dagblad	juli 1974 t/m juni 1977
Nieuwsblad van het Noorden	januari 1976 t/m augustus 1977
De Nieuwe Linie	1973, 1974, 1975 en 1976
Het Parool	augustus 1974 t/m augustus 1977
De Telegraaf	augustus 1974 t/m juni 1976 augustus 1976 t/m juli 1977
Trouw	februari 1974 t/m september 1977
De Tijd	tweede helft 1974, 1975 en 1976
De Volkskrant	augustus 1974 t/m september 1977
Vrij Nederland	1973 en 1974
De Waarheid	januari 1974 t/m juni 1976 november 1976 t/m juni 1977
Winschoter Courant	december 1975 t/m juni 1977

Het inbinden van deze dag- en weekbladen wordt via de begroting van de

Universiteitsbibliotheek gefinancierd door het College van Bestuur van de R.U. Groningen.

6.6 Samenwerking met de Universiteit van Mannheim

In verband met de directe verkiezingen voor het Europees parlement worden in alle landen van de Europese Gemeenschap onderzoeken gedaan. Dr. K. Reif van het 'Institut für Sozialwissenschaften' van de Universiteit van Mannheim heeft het initiatief genomen tot een inventarisatie van een reeks belangrijke projecten. In juli 1977 zijn de leiders van de verschillende projecten uitgenodigd voor een confrontatie-conferentie in Mannheim om na te gaan welke vormen van samenwerking of van uitwisseling van gegevens mogelijk zijn. Het Centrum is in de eerste plaats verzocht deel te nemen aan het project over "Die mittlere Führungsschicht der Parteien und Parteiföderationen in der Europäischen Gemeinschaft". Om na te gaan op welke wijze aan deze samenwerking vorm gegeven kon worden heeft prof. Lipschits op 29 en 30 augustus 1977 een conferentie bezocht in Mannheim. De opzet is als volgt: Bij het onderzoek wordt ervan uitgegaan dat de afgevaardigden op partijcongressen een verantwoorde doorsnee vormen voor het te onderzoeken middenkader. De bedoeling is deze afgevaardigden een vragenlijst voor te leggen en de verkregen antwoorden in een S.P.S.S.-file op te slaan. De gegevens dienen in alle landen en voor alle partijen zodanig te worden verwerkt dat nationale en internationale vergelijking mogelijk wordt.

Verder is het Centrum verzocht deel te nemen aan het project, dat zich ten doel stelt de verkiezingscampagnes voor de Europese verkiezingen te volgen op basis van een pers-analyse per land. In dit kader zal worden nagegaan hoe de verkiezingsprogramma's zijn ontstaan en zullen alle programma's worden verzameld.

Prof. Lipschits is gevraagd voor het eerstgenoemde project op te treden als 'national project director' en voor het tweede project als 'co-director' en als 'national project director'.

6.7 Computerisering van het documentatie-bestand

In het Jaarboek 1976 werd vermeld dat pogingen worden ondernomen om de documentatiesystemen van het Centrum te computeriseren. Als voorbeelden

werden genoemd:

- a. de universitaire samenwerking bij het onderzoek zou vlotter verlopen door de grotere toegankelijkheid van het materiaal;
- b. het zou arbeidsbesparend werken, zowel bij het opslaan van het materiaal als bij het opzoeken van het gevraagde materiaal;
- c. de gebruikers van het documentatiesysteem zouden sneller en op meer overzichtelijke wijze aan het gevraagde materiaal kunnen worden geholpen;
- d. het zou ruimtebesparend werken, omdat geen kaartenbakken meer nodig zijn.

In het kader van voornoemde pogingen wordt nauw contact onderhouden met het Parlementair Documentatie Centrum te Leiden, dat onder leiding staat van prof. dr. N. Cramer en met het Project Bureaucratisering te Groningen, dat onder leiding staat van prof. dr. E.H. Kossmann en dr. M.G. Buist. Op het Parlementair Documentatie Centrum te Leiden vindt onderzoek plaats naar de politieke elite van Nederland. Het Leidse Centrum heeft een schat aan gegevens over leden van de Staten-Generaal op de computer staan, waar zowel het genoemde project Bureaucratisering als ons Centrum waardevolle informatie uit kunnen verkrijgen. Computerisering van de materiaalbestanden van de drie genoemde centra biedt het grote voordeel dat via terminals een efficiënte uitwisseling van data kan worden gerealiseerd. In 1978 zal het Centrum in samenwerking met het project Bureaucratisering bij het College van Bestuur van de R.U. Groningen een aanvraag indienen voor een terminal.

B I J L A G E N

*BIJLAGE I. RAPPORT VAN DE WERKGROEP AD HOC STUDIE- EN DOCUMENTATIE-
CENTRUM NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN*

RIJKSUNIVERSITEIT TE GRONINGEN

Rapport van de Werkgroep ad hoc Studie- en Dokumentatiecentrum
Nederlandse Politieke Partijen

0.1. Inhoud

1. Opdracht van de werkgroep
2. Werkwijze van de werkgroep
3. De verhouding van dokumentatie en onderzoek
betreffende de Nederlandse politieke partijen
4. De bestuurlijk-organisatorische opzet van
dokumentatie en onderzoek betreffende de
Nederlandse politieke partijen
5. Het Dokumentatie-Instituut Nederlandse
Politieke Partijen
 - 5.1. Het belang van de dokumentatie
 - 5.2. Aan de dokumentatie te stellen eisen
 - 5.3. De leiding van het Dokumentatie-Instituut
 - 5.4. De personeelsbezetting van het Dokumentatie-
Instituut
6. De Werkgroep Nederlandse Politieke Partijen
7. Konklusies en aanbevelingen

1. Opdracht van de Werkgroep

Op 31 augustus 1976 besloot het College van Bestuur een werkgroep in te stellen die tot taak kreeg te adviseren over de wenselijkheid van institutionalisering van het Studie- en Dokumentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen. In dit Centrum, dat nu ruim drie jaar bestaat, vindt onderzoek plaats dat en wordt dokumentatie verricht die betrekking hebben op na-oorlogse ontwikkelingen in de Nederlandse politieke partijen.

Het op gang komen van deze activiteiten is in belangrijke mate mogelijk gemaakt door de financiële steun van de Nederlandse Organisatie van Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek. Ook voor 1977 geniet het Centrum een bijdrage van Z.W.O. Thans is de vraag aan de orde of de bekostiging van de activiteiten van het Centrum niet door de Universiteit dient te worden overgenomen teneinde aldus de eventueel gewenste continuïteit te waarborgen, waarna Z.W.O. zich weer op de gebruikelijke wijze zal beperken tot het verlenen van aanvullende steun voor afzonderlijke onderzoekprojecten.

Het College van Bestuur is voornemens definitieve besluitvorming aangaande een mogelijke institutionalisering van het Centrum te doen plaatsvinden in 1977. In eerste aanleg zal het rapport van deze werkgroep moeten dienen als grondslag voor die besluitvorming. Op grond van deze termijnstelling is de werkgroep opgedragen haar advies vóór 1 februari 1977 uit te brengen.

Uitvoeriger zijn de aanleiding tot de instelling van de werkgroep en de omschrijving van haar taak weergegeven in het instellingsbesluit dat als bijlage A bij dit rapport is gevoegd. In dit instellingsbesluit is onder punt 3 de samenstelling van de werkgroep weergegeven.

2. Werkwijze van de werkgroep

De werkgroep is in de periode oktober 1976 - januari 1977 vier maal in vergadering bijeen geweest.

De werkgroep is uitgegaan van een bestudering van de volgende drie vragen:

1. Waarop dient de dokumentatie zich, mede gelet op wat er op dit gebied in het Centrum is opgebouwd, in de toekomst te richten; welke afgrenzing naar tijdvak en naar aard dient te worden gehanteerd bij de keuze van het te verzamelen en te dokumenteren materiaal?
2. Welke relatie moet worden beoogd tussen de zojuist genoemde dokumentatie en het onderzoek, waarbij bij dit onderzoek gedacht kan worden aan onderzoek binnen de universiteit en daarbuiten; welk onderzoek heeft men voor ogen bij het verzamelen en dokumenteren?
3. Hoe moet, mede in het licht van de beantwoording van de voorgaande vragen, de bestuurlijk-organisatorische verhouding worden gezien tussen de dokumentatie en het onderzoek?

De werkgroep heeft deze vragen in eerste instantie voorgelegd aan Prof.Dr. I. Lipschits, die leiding geeft aan het huidige Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen. Naar aanleiding van diens reactie, en voorts in belangrijke mate steunend op het Jaarboek 1975 van het Centrum en een nota over de "Toekomst van het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen" d.d. 10 mei 1976 van Prof. Lipschits, heeft de werkgroep zich een beeld gevormd van een mogelijke opzet en organisatie van enerzijds dokumentatie en anderzijds onderzoek met betrekking tot de Nederlandse politieke partijen.

Vervolgens heeft de werkgroep de Coördinatie Commissie voor de Bestudering van de Parlementaire Geschiedenis van Nederland geraadpleegd, teneinde rekening te kunnen houden met de van belang zijnde landelijke taakverdelings- en samenwerkingsaspecten. In onderdeel b van haar taak (zie punt 2 van bijlage A) was de werkgroep immers uitdrukkelijk opgedragen met deze aspecten rekening te houden. Daarnaast heeft de werkgroep de voorzitters van de beide kamers der Staten-Generaal gevraagd naar hun oordeel over de belangstelling die er vanuit de politieke wereld bestaat voor onderzoek en dokumentatie op het gebied van de Nederlandse politieke partijen, en naar de konsekwenties die daaruit naar hun oordeel kunnen voortvloeien met betrekking tot op dit gebied door de universiteit te ontplooiën activiteiten. Bij deze raadpleging is uitdrukkelijk overwogen dat de landelijke taakverdelings- en samenwerkingsaspecten niet gelijk behoeven te zijn voor enerzijds het wetenschappelijk onderzoek en anderzijds de dokumentatie. Als bijlage B is de briefwisseling met de Coördinatie Commissie bij dit rapport gevoegd. Bijlage C bevat de briefwisseling met de voorzitters van de Kamers der Staten-Generaal.

Langs de genoemde weg heeft de werkgroep zich een oordeel gevormd omtrent de wijze waarop enerzijds de dokumentatie en anderzijds het onderzoek betreffende de Nederlandse politieke partijen in de Universiteit dienen te worden ingepast. Voor wat de programmering van het toekomstige onderzoek betreft heeft de werkgroep zich onthouden van een oordeel. Zij heeft overwogen dat dit een aangelegenheid is die in de eerste plaats ter beoordeling is van de fakulteiten die dit aangaat.

Voor wat de dokumentatie betreft heeft de werkgroep nagegaan waarop daarbij de aandacht gericht zou moeten zijn, en heeft zij tenslotte aangegeven welke voorzieningen daarvoor nodig zijn. Bij dit laatste is bijzonder waardevol geweest de informatie die de werkgroep heeft ontvangen van Prof.Dr. I. Lipschits.

Overeenkomstig hetgeen te dien aanzien in het instellingsbesluit van de werkgroep is bepaald, heeft de werkgroep haar rapport vastgesteld in vergaderingen waarbij Prof. Lipschits niet aanwezig was. Wel hebben de voorzitter en de sekretaris van de werkgroep een tweetal besprekingen met Prof. Lipschits gevoerd ter voorbereiding van het eindadvies van de werkgroep.

3. De verhouding van dokumentatie en onderzoek betreffende de Nederlandse politieke partijen

Dokumentatie en onderzoek op het gebied van de na-oorlogse ontwikkelingen in de Nederlandse politieke partijen dienen in beginsel in hun onderlinge samenhang te worden gezien. De dokumentatie dient immers materiaal te verschaffen, dan wel de weg naar zulk materiaal te geven, dat van belang is voor het onderzoek. In die zin verleent de dokumentatie diensten aan het onderzoek die niet gemist kunnen worden.

Deze onderlinge samenhang tussen onderzoek en dokumentatie zal in het algemeen leiden tot een innige vervlechting. De onderzoeker legt voor zichzelf allerlei gegevens vast over door hem bestudeerd materiaal (bronnen, publikaties e.d.), welke gegevens hij nodig heeft voor zijn onderzoek.

In bepaalde gevallen is het evenwel mogelijk dat de dokumentatie een zekere zelfstandigheid krijgt t.o.v. het in aansluiting daarop verrichte onderzoek. Daarmee wordt niet, en kan ook niet worden, gezegd dat de dokumentatie niet meer bedoeld is als dienstverlenend t.o.v. het onderzoek. Het betekent wel dat de dienstverlenende functie van de dokumentatie zich niet (meer) uitput in de betekenis die zij heeft voor het op dat ogenblik en ter plaatse uitgevoerde onderzoek. De dokumentatie ontleent haar belang dan niet meer geheel aan het in feite en ter plaatse verrichte onderzoek; er dient dan ook gelet te worden op de dienstverlenende functie in verhouding tot elders uitgevoerd onderzoek en tot mogelijk in de toekomst nog te verrichten onderzoek.

In het geval dat er sprake is van een zekere onderlinge zelfstandigheid van dokumentatie en onderzoek dienen aan de dokumentatie ook andere eisen te worden gesteld. Is de dokumentatie alleen bedoeld voor een bepaald onderzoek, dan geldt de eis dat ze voor dat onderzoek bruikbaar en volledig moet zijn. Is de dokumentatie ook bedoeld voor elders uitgevoerd onderzoek, en voor onderzoek dat wellicht in de toekomst ter hand zal worden genomen, dan dienen veel stringenter eisen te worden gesteld aan de volledigheid en bruikbaarheid van het systeem, terwijl dan bovendien de eis gaat gelden dat het systeem algemeen toegankelijk is.

De werkgroep heeft vastgesteld dat het Studie- en Dokumentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (SDNPP), voor wat de verhouding van dokumentatie en onderzoek betreft, een ontwikkeling heeft doorgemaakt zoals hiervoor in algemene termen is geschetst. Aanvankelijk was er sprake van een innige vervlechting van onderzoek en dokumentatie, maar allengs heeft de dokumentatie een belang gekregen dat uitgaat boven de dienstverlenende functie ervan voor het feitelijk in het SDNPP uitgevoerde onderzoek. En het is de wens van het SDNPP zelf dat deze ontwikkeling wordt voortgezet in het geval besloten wordt tot institutionalisering van het SDNPP.

4. De bestuurlijk-organisatorische opzet van dokumentatie en onderzoek betreffende de Nederlandse politieke partijen

In het licht van de in 3 gegeven principiële beschouwing over de verhouding van onderzoek en dokumentatie komt de werkgroep tot de slotsom dat de activiteiten van het Studie- en Dokumentatiecentrum een blijvende plaats in de universiteit moeten krijgen. Maar daarvoor dient wel een andere bestuurlijk-organisatorische opzet te worden geschapen dan thans in het SDNPP is gerealiseerd. In de op te zetten organisatorische verhoudingen zal meer recht moeten worden gedaan aan de betrekkelijke zelfstandigheid van het onderzoek en de dokumentatie ten opzichte van elkaar. De werkgroep is daarom van oordeel dat de dokumentatie ondergebracht dient te worden in een algemene dienstverlenende eenheid op centraal universitair niveau, en dat het onderzoek ondergebracht dient te worden in een werkgroep ex art. 18 van de Wet Universitaire Bestuurs-hervorming 1970. De vraag naar de wenselijkheid van institutio-nalisering van het Studie en Dokumentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen wordt daarmee de vraag naar de wenselijkheid van oprichting van enerzijds een centraal universitair dokumentatie-instituut en anderzijds een "Werkgroep Nederlandse Politieke Partijen" *). Het werkterrein van instituut en werkgroep NPP heeft dan betrekking op recente ontwikkelingen in de Nederlandse politieke partijen.

In de geschetste situatie heeft het dokumentatie-instituut geen eksklusieve relatie met de werkgroep NPP. De dienstverlening van het instituut is breder, en richt zich ook op elders in de universiteit en daarbuiten verricht onderzoek. Bovendien houdt het dokumentatie-instituut rekening met onderzoek dat in de toekomst zal worden ondernomen. De minder rechtstreekse binding van het instituut aan de werkgroep NPP maakt het mogelijk dat de dokumentatie onafhankelijker wordt van de meer of minder wisselende vraag naar diensten vanuit het onderzoeksveld, zodat meer rekening kan worden gehouden met de eisen van volledigheid en toegankelijkheid.

Voorts zal het in de geschetste verhoudingen gemakkelijker zijn rekening te houden met landelijke afspraken over taak-verdeling en koördinatie op het gebied van de dokumentatie betreffende de Nederlandse politieke partijen. Juist bij dokumentatie dienen dubblures te worden voorkomen. Er moet rekening worden gehouden met het feit dat elders reeds goed toegankelijke archieven bestaan. De gewenste taakverdeling op het gebied van de dokumentatie behoeft in het geheel niet samen te vallen met die op het gebied van het onderzoek.

*) Teneinde verwarring te voorkomen tussen deze werkgroep en de rapporterende werkgroep, zal de hier bedoelde werkgroep in het vervolg worden aangeduid met "Werkgroep NPP".

Voor een behoorlijk funktionerend dokumentatie-instituut zijn andere voorzieningen nodig dan voor een werkgroep die zich richt op onderzoek. Bij de werkgroep NPP gaat het primair om wetenschappelijk personeel. Op grond van de aard van de activiteiten en de derhalve te treffen voorzieningen past de werkgroep NPP geheel binnen de organisatiestructuur van de fakulteiten. Voor een dokumentatie-instituut zijn meer specifieke voorzieningen nodig. Er zal ongetwijfeld wetenschappelijk geschoold personeel in het instituut werkzaam moeten zijn, maar daarmee is niet alles gezegd. Bovendien mogen de te treffen voorzieningen niet te zeer afhangen van fluktuaties in het onderzoekprogramma. Een dokumentatie-instituut wordt pas waardevol indien het als permanent is opgezet. Derhalve moet ook in bestuurlijk opzicht het dokumentatie-instituut niet onder een (of meer) fakulteit(en) ressorteren. De inbreng van de fakulteiten in het beleid aangaande het instituut, daaronder vooral ook begrepen de besluitvorming ten aanzien van de middelentoedeling, dient op andere wijze geregeld te worden.

En tenslotte zal vanuit de geschetste situatie meer duidelijkheid jegens de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek ontstaan. Het subsidiebeleid van deze organisatie is er in het algemeen op gericht te voorzien in de direkte kosten van tijdelijke onderzoekprojecten. Dokumentatie komt derhalve alleen voor een Z.W.O.-subsidie in aanmerking voor zover die geheel een onderdeel vormt van een onderzoekprojekt dat wordt gesteund. Binnen dat kader heeft Z.W.O. de activiteiten van het Studie- en Dokumentatiecentrum gesteund, en zij zal uiteraard in beginsel bereid zijn in de toekomst daarop aansluitende activiteiten binnen datzelfde kader te ondersteunen. Welnu, binnen dat kader past wel ondersteuning van onderzoekprojecten, niet echter het bijdragen in de bekostiging van een algemener gerichte ondersteunende activiteit met een blijvend karakter. Vanuit de werkgroep NPP kan dus wel een beroep worden gedaan op aanvullende steun vanuit de tweede geldstroom. Het dokumentatie-instituut zal evenwel geheel uit universitaire bron gefinancierd moeten worden *).

Het onderzoek van de werkgroep NPP betreffende de naoorlogse ontwikkelingen in de Nederlandse politieke partijen zal tot uitdrukking komen in een jaarlijks vast te stellen onderzoekprogramma. Dit onderzoekprogramma zal niet direkt behoeven samen te hangen met het onderzoek op het gebied van de kontemporaine geschiedenis. Het gaat daarbij immers niet uitsluitend om historisch onderzoek. De werkgroep NPP zal haar objekt daarnaast ook langs andere wegen moeten benaderen. Dit houdt in dat er in de werkgroep NPP een inbreng dient te zijn, niet alleen vanuit de kontemporaine geschiedenis, maar ook vanuit b.v. de politikologie, de sociologie etc. Als "moeder"-vakgroepen van deze werkgroep kunnen dus verschillende vakgroepen fungeren. Als betrokken fakulteiten zijn dan aan te merken die der Letteren, der Rechtsgeleerdheid en der Sociale Wetenschappen.

*) De werkgroep heeft niet de mogelijkheid onderzocht van medefinanciering door geïnteresseerde derden. Deze mogelijkheid heeft niet zonder meer te worden afgewezen.

5. Het Dokumentatie-Instituut Nederlandse Politieke Partijen

5.1. Het belang van de dokumentatie

In het voorgaande is betoogd dat de dokumentatie ondergebracht zou moeten worden in een centraal universitair instituut. Zo'n instituut kan, indien aan bepaalde voorwaarden is voldaan, een belangrijke bijdrage geven aan onderzoek en onderwijs. Er is reeds op gewezen dat onderzoek en onderwijs betreffende de Nederlandse politieke partijen in verscheidene disciplines plaatsvindt. Hier zij daaraan nog toegevoegd dat ook gedacht moet worden aan onderzoek waarbij de aandacht niet in de eerste plaats uitgaat naar de politieke partijen in Nederland, maar waarbij desondanks mede moet worden ingegaan op ontwikkelingen binnen die partijen. Omgekeerd heeft het onderzoek betreffende de Nederlandse politieke partijen grote betekenis voor in het algemeen het onderzoek op staatkundig gebied.

Hoewel politieke partijen in ons land geen deel uitmaken van de formele staatkundige organisatie moeten zij desondanks gerekend worden tot de voornaamste konstituerende bestanddelen daarvan. Zij dragen in belangrijke mate bij tot de publieke wilsvorming, spelen een belangrijke rol op het gebied van de beleidsvoorbereiding en oefenen een dikwijls overwegende invloed uit op de politieke koers van het overheidsbeleid. De verhouding tussen de voornaamste souvereiniteitsdragende instellingen (regering en parlement) wordt in overheersende, zo niet beslissende, mate bepaald door opvattingen en standpunten binnen politieke partijen.

Iedere wetenschap die zich bezighoudt met het functioneren en de ontwikkeling van het politieke bestel moet daarom in zeer ruime mate aandacht besteden aan het verschijnsel van de politieke partijen. Juist echter doordat de partijen geen deel uitmaken van de formele staatkundige organisatie, zijn zij moeilijk toegankelijk. Indien een politieke partij - zoals elders soms het geval is - zich zou hebben te richten naar publiekrechtelijke voorschriften dan zou zulks leiden tot een grotere toegankelijkheid dan thans in Nederland het geval is. Organisatie van de politieke partijen, activiteiten binnen politieke partijen zouden dan onderworpen zijn aan bepaalde minimumvoorschriften, waaronder bijvoorbeeld een plicht tot verslaggeving, waardoor ook voor buitenstaanders het beeld aan overzichtelijkheid zou winnen. Nu bij ons dergelijke voorschriften ontbreken, en bijvoorbeeld ook rechterlijke uitspraken omtrent bepaalde vraagstukken ontbreken, blijkt de politieke partij voor menige wetenschapper een verwarrende en rijkelijk ontoegankelijke materie.

Als basis voor wetenschappelijk onderzoek is derhalve een zorgvuldige dokumentatie een eerste vereiste. Daarbij kan aan zeer verschillende onderzoek-gebieden worden gedacht. Slechts bij wijze van voorbeeld volgen hieronder ter toelichting enkele van deze probleemgebieden.

- a. In toenemende mate doen politieke partijen voor de verkiezingen uitspraken inzake de koalitielvorming na de verkiezingen. In de gangbare parlementaire bronnen is van deze uitspraken over het algemeen niets of vrijwel niets terug te vinden. Toch zijn de uitspraken van beslissende betekenis voor een nader inzicht inzake de regeringsvorming, de parlementaire verhoudingen en de verhouding tussen regering en parlement. Alleen een zorgvuldige dokumentatie kan hier uitkomst brengen.
- b. Op het niveau van gemeenten en provincies doet zich nu en dan hetzelfde voor. Men denke in dit verband aan programkolleges en het door een partij geïntroduceerde recallrecht. Over deze problematiek ontstaat geen helderheid indien dokumentatie van partijpolitieke opvattingen hieromtrent ontbreekt.
- c. In de sfeer van het materiële beleid ziet men in toenemende mate het verschijnsel optreden dat niet de parlementaire fracties maar de partijpolitieke organen de beslissende standpunten bepalen. Men denke in dit verband aan onderwerpen als bedrijfsdemokratisering, inkomensnivellering en zedelijkheidswetgeving. Voor zover deze onderwerpen tot uitdrukking komen in formele wetgeving verschaffen de parlementaire bronnen (Handelingen) slechts een gedeeltelijk inzicht. Vaak verstrijkt er echter veel tijd voor het zover komt. Voor inzicht in de tussenperiode moet men te rade gaan bij de politieke partijen. Het is niet ongevoerd dat er inzake bepaalde aangelegenheden een direkte relatie bestaat tussen een politieke partij (als beleidsinitiator) en de regering. In zulke gevallen ontstaat er geen wetgeving in formele zin, en het parlement wordt dan als het ware overgeslagen. De beleidsontwikkeling door regering en politieke partij is dan voor wetenschappelijke onderzoek ontoegankelijk indien een systematische benadering van het verschijnsel politieke partij achterwege blijft.
- d. Door de ontwikkelingen op Europees niveau (men denke aan de voorgenomen rechtstreekse verkiezingen voor het Europese parlement) is aan dit alles nog een dimensie toegevoegd, een dimensie die uiteraard nog niet op zijn juiste waarde te schatten is, maar die stellig van grote betekenis zal zijn. Verhoudingen tussen en binnen Nederlandse politieke partijen zullen hun invloed hebben op het parlementaire gedrag van de Nederlandse afgevaardigden. Voor een juist inzicht in de ontwikkeling van het Europese parlement en de verhouding van dit orgaan ten opzichte van Raad en Commissie (die in de naaste toekomst aan grote verandering onderhevig kan zijn) is inzicht in het gedrag van de betrokken Nederlandse politieke partijen een conditio sine qua non.

5.2. Aan de dokumentatie te stellen eisen

Nadat in het voorgaande het belang is aangegeven dat in het algemeen gehecht moet worden aan dokumentatie op het gebied van de Nederlandse politieke partijen, moet nu de vraag worden gesteld welke activiteiten op dit gebied door het voorgestelde dokumentatie-instituut in onze universiteit ontplooid moeten en kunnen worden, en aan welke voorwaarden daarbij moet worden voldaan.

Naar het oordeel van de werkgroep is het vooral van belang dat het in te stellen dokumentatie-instituut aansluiting zoekt bij de activiteiten die op dit gebied zijn ontplooid binnen het Studie- en Dokumentatiecentrum. Daar is een stuk deskundigheid opgebouwd, en het daar opgezette dokumentatiesysteem wint aan waarde naar de mate waarin dit wordt voortgezet en uitgebouwd. Het is de werkgroep gebleken dat de opgebouwde dokumentatie in een behoefte voorziet en aan verwachtingen van de zijde van de onderzoekers beantwoordt.

De belangrijkste eisen die aan de dokumentatie behoren te worden gesteld hebben betrekking op de volledigheid van het systeem, en de toegankelijkheid ervan. De dokumentatie dient binnen het betrokken gebied alle relevante bronnen te omvatten. De wijze van dokumenteren dient zodanig te zijn dat de onderzoekers eenvoudig toegang krijgen tot al het materiaal dat voor hen van belang is.

De eis van volledigheid mag niet zodanig worden opgevat dat binnen het door het instituut bestreken terrein alle relevante publikaties en andere bronnen worden gedokumenteerd. Er moet rekening worden gehouden met de dokumentatie die binnen dat gebied elders wordt verricht. Voorkomen moet worden dat verdubbeling van werk optreedt in relatie tot de dokumentatie die elders is verricht en nog wordt verricht. Zelfs kan men zich afvragen of het zinvol is aan de bestaande instituten die op dit gebied reeds werkzaam zijn nog een instituut in Groningen toe te voegen, en of het niet de voorkeur zou verdienen de aan het voorgestelde dokumentatie-instituut toegedachte taken onder te brengen in de bestaande instituten (zie blz. 2 van de brief van de Coördinatiecommissie in bijlage B). De werkgroep heeft bij haar voorstel om toch een dokumentatie-instituut op te richten overwogen dat dit instituut in zoverre tot de bestaande is te rekenen dat het een voortzetting is van de dokumentatie in het Studie- en Dokumentatiecentrum, en dat het blijkens de brief van de Coördinatiecommissie als zodanig in een lacune voorziet (zie blz. 1 van deze brief). Het dokumentatie-instituut dient dan wel in gedurig overleg met verwante instellingen en met de onderzoekers tot een goede taakverdeling en -afstemming te komen. Bij de afbakening van het werkterrein van het dokumentatie-instituut dient dan uitgegaan te worden van de dokumentatie die nu in het Studie- en Dokumentatiecentrum wordt verricht. Het werkterrein van dit centrum wordt omschreven in par. 4 van het Jaarboek 1975 van het Studie- en Dokumentatiecentrum.

De eis van de toegankelijkheid dient zo te worden verstaan dat daar ook onder wordt begrepen het zodanig opgezet zijn van de dokumentatie dat de gebruiker snel en gemakkelijk toegang krijgt tot al het voor hem relevante materiaal. De dokumentatie dient dus systematisch te zijn opgezet. Ook daarbij is overleg nodig met verwante instanties en onderzoekers, omdat de systematiek dient aan te sluiten bij die welke ten grondslag ligt aan de elders verrichte dokumentatie.

5.3. De leiding van het dokumentatie-instituut

Voor wat de inpassing van het dokumentatie-instituut in de bestuurlijke organisatie van de Universiteit betreft merkt de werkgroep nog het volgende op. De werkgroep ziet het dokumentatie-instituut als een centraal universitair instituut. Dit houdt in dat de verantwoordelijkheid voor het beleid aangaande het instituut direkt bij College van Bestuur en Universiteitsraad berust. Uiteraard zullen deze instanties zich daarbij tot de algemene beleidslijnen beperken. Een gevolg van het voorgaande is dat de middelentoedeling aan het instituut rechtstreeks vanuit het centrale niveau geschiedt.

Voor wat de beleidsuitvoering betreft, daaronder begrepen de dagelijkse leiding van de werkzaamheden in het instituut, is de werkgroep van mening dat deze opgedragen moet worden, door het College van Bestuur, aan een van de medewerkers in het instituut. Onder diens leiding wordt de begroting van het instituut opgesteld. En deze medewerker draagt in eerste instantie de verantwoordelijkheid voor een behoorlijke taakvervulling van het instituut.

Teneinde nu een goede afstemming te waarborgen van de dokumentatie op het onderzoek ten dienste waarvan de dokumentatie staat, wordt voorgesteld een wetenschappelijk advieskollege te vormen. Dit kollege heeft een adviserende taak zowel ten aanzien van de algemene beleidsvoering als ook ten aanzien van de beleidsuitvoering en de dagelijkse leiding van het instituut. Het eerste element spreekt vanzelf. In het kader daarvan zal het advieskollege onder meer aandacht geven aan de begroting van het instituut. Ook het tweede element behoeft de aandacht van het advieskollege. Daarbij gaat het er vooral om erop toe te zien dat aan de aan de dokumentatie te stellen kwaliteitseisen (systematische opzet, volledigheid en toegankelijkheid) wordt voldaan. Het advieskollege zal op dat punt de leiding van het instituut moeten adviseren. Het wetenschappelijk advieskollege zal moeten zijn samengesteld uit onderzoekers waarvan het werkterrein aansluit bij de werkzaamheden van het dokumentatie-instituut. Het spreekt vanzelf dat de voorgestelde "Werkgroep Nederlandse Politieke Partijen" in dit advieskollege vertegenwoordigd zal zijn.

Ongeacht het voorgaande bestaat er de mogelijkheid dat het College van Bestuur in de instructie van degene die met de dagelijkse leiding van het instituut is belast, bepaalt dat deze zijn werkzaamheden op dit gebied dient uit te voeren in overleg met een daartoe aangewezen persoon in de Universiteit. De werkgroep is van mening dat het wenselijk is dat

van deze mogelijkheid gebruik wordt gemaakt. Binnen het kader van de leidinggevende taak zal veelvuldig overleg nodig zijn met personen en instanties, zowel binnen de universiteit als daarbuiten. Dit overleg zal vaak uitmonden in afspraken betreffende de afbakening van taken. Ook zal het voorkomen dat toezeggingen gedaan moeten worden betreffende geheimhouding etc. Het komt de werkgroep wenselijk voor dat de leiding van het instituut zich bij deze aangelegenheden geruggesteund weet door bijv. een hoogleraar. In bepaalde gevallen kan het gewenst zijn dat deze hoogleraar deel neemt aan het overleg over zulke aangelegenheden.

5.4. De personeelsbezetting van het dokumentatie-instituut

De werkgroep plaatst de activiteiten van het dokumentatie-instituut in het verlengde van de dokumentatie in het Studieu- en Dokumentatiecentrum. Daarmee is de huidige personeelsbezetting een richtsnoer voor de bepaling van de formatie van het dokumentatie-instituut. De personeelsbezetting is thans: 1 wetenschappelijk medewerker, 1 dokumentaliste, 2 x 0,5 student-assistent en 0,5 sekretaresse.

Op grond van het voorgaande stelt de werkgroep als formatie van het dokumentatie-instituut voor: 1 wetenschappelijk ambtenaar, 1 dokumentalist, 0,5 assistent en 1 sekretaresse. Daarmee wordt door de universiteit een voortgang van de noodzakelijke werkzaamheden behoorlijk gewaarborgd. Daarbij ligt het in de rede de wetenschappelijk ambtenaar te belasten met de dagelijkse leiding van het instituut.

Voor het overige wordt volstaan met op te merken dat er plannen bestaan tot het opslaan van gegevens in een computer-geheugen, realisatie van welke plannen kan bijdragen tot het vergroten van de toegankelijkheid van het materiaal (zie p. 2 van de brief van de Coördinatiecommissie in bijlage B).

6. De Werkgroep Nederlandse Politieke Partijen

Naar het oordeel van de werkgroep zou het in het Studieu- en Dokumentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen verrichte onderzoek voortgezet kunnen worden in een op te richten "Werkgroep Nederlandse Politieke Partijen". Deze werkgroep NPP zou dan onder verschillende vakgroepen moeten ressorteren, die behoren tot de fakulteiten der Letteren, der Rechtsgeleerdheid en der Sociale Wetenschappen. Het gaat derhalve om een werkgroep die haar onderzoek richt op de na-oorlogse ontwikkelingen in de Nederlandse politieke partijen, en dit doet vanuit verschillende disciplines.

De werkgroep deelt de opvatting van de Coördinatiecommissie (zie p. 2-3 van haar brief in bijlage B) dat van het hiervoor besproken dokumentatie-instituut een grote stimulans kan uitgaan op onderzoekers in verschillende fakulteiten om in hun onderzoek aandacht te schenken aan recente ontwikkelingen in de Nederlandse politieke partijen. Zij voegt daaraan toe dat vanuit het huidige Studieu- en Dokumentatiecentrum initiatieven ontwikkeld zouden kunnen worden om tot de gesuggererde bundeling van onderzoekactiviteiten te komen. Op die wijze kan de op dit gebied aanwezige en opgebouwde deskundigheid verder worden uitgebouwd. In de verschillende disciplines staan de Nederlandse politieke partijen uiteraard niet in het middelpunt van de belangstelling. Hier liggen derhalve kansen voor het

ontwikkelen en verder uitbouwen van onderzoek op een belangwekkend gebied.

De werkgroep is van mening dat de initiatieven om tot de oprichting van de bovengenoemde werkgroep NPP te komen door de betreffende onderzoekers zelf, resp. de betreffende vakgroepen, moeten worden ontwikkeld. In tweede instantie zijn het dan de betrokken fakulteiten die deze initiatieven mogelijk dienen te maken. De werkgroep volstaat hier derhalve met op te merken dat hetgeen, mede dankzij de van Z.W.O. ontvangen steun, op dit gebied is opgebouwd voortzetting verdient. De werkgroep heeft in dit verband vooral haar aandacht gericht op de vraag hoe dit onderzoek naar haar oordeel ingebed zou moeten zijn in de organisatiestructuur van de fakulteiten. Naar haar mening waarborgt de voorgestelde structuur dat enerzijds het op de Nederlandse politieke partijen gerichte onderzoek voldoende aandacht krijgt, en geen randverschijnsel wordt binnen instanties waarvan de hoofdaandacht in een andere richting gaat, terwijl anderzijds een zorgvuldige afweging zal plaatsvinden van dit onderzoek in verhouding tot verwant onderzoek op andere gebieden.

7. Konklusies en aanbevelingen

De werkgroep beveelt aan:

- het in het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen verrichte onderzoek onder te brengen in een werkgroep ex art. 18 Wet Universitaire Bestuurshervorming 1970;
- de in dit centrum verrichte dokumentatie betreffende naoorlogse ontwikkelingen in de Nederlandse politieke partijen onder te brengen in een centraal universitair dokumentatie-instituut.
- een wetenschappelijk advieskollege te vormen dat adviseert inzake het te voeren beleid met betrekking tot het dokumentatie-instituut, en dat bovendien adviseert inzake de beleidsuitvoering. Bij dit laatste wordt vooral gelet op de hieronder aan te duiden kwaliteitseisen.

De bedoelde "Werkgroep Nederlandse Politieke Partijen" zou onder verschillende vakgroepen moeten ressorteren, welke vakgroepen deel zouden kunnen uitmaken van de Fakulteiten der Letteren, der Rechtsgeleerdheid en der Sociale Wetenschappen.

Deze Werkgroep Nederlandse Politieke Partijen zou een waardevolle bundeling kunnen inhouden van het onderzoek op dit gebied. Het initiatief om tot de oprichting van deze werkgroep te komen zou genomen moeten worden door de betrokken onderzoekers.

Het dokumentatie-instituut dient de dokumentatie zodanig op te zetten dat deze systematisch, volledig en toegankelijk is. Mede daarom dienen goede afspraken te worden gemaakt met verwante instituten elders.

BIJLAGE II. CHRONOLOGIE VAN (PARTIJ-)POLITIEKE GEBEURTENISSEN IN DE PERIODE APRIL-MEI 1966, SAMENGESTELD DOOR R.A. KOOLE

*datum publikatie
gebeurtenis*

gebeurtenis

1 - 4	Het satirische televisieprogramma "Zo is het..." zal niet meer op de televisie verschijnen. Dit tengevolge van een meningsverschil tussen de redactie van het programma en de VARA-leiding over een programmaonderdeel over Van Hall, burgemeester van Amsterdam.
1 - 4	Het comité "19-3-'66", dat met burgemeester Van Hall overleg pleegde om een einde te maken aan de gespannen situatie in Amsterdam, heft zich op, omdat Van Hall weigerde toestemming te geven voor een demonstratie, gepland op 2 april. Eveneens zijn de demonstraties van de Socialistische Jeugd en Provo, gepland op 4 april verboden wegens te verwachten onordelikheden.
1 - 4	Publikatie gemeenteprogram van de VVD.
2 - 4	In Beerta vond op 1 april een fel debat plaats tussen Sake van der Ploeg, vice-voorzitter van het Landbouwschap en Koekoek, leider van de Boerenpartij. Van der Ploeg zei o.a. dat ir. Adams (BP) lid was geweest van de NSB.
2 - 4	De ARP heeft sinds 1 januari 1966 2000 nieuwe leden geboekt en komt nu op een totaal van ca. 96.000 leden.
2 - 4	D. Houwaart, programmamaker bij de NCRV, is uit de CHU gestapt vanwege de houding van deze partij t.o.v. de ARP.
4 - 4	De KVP hield op 2 april in Breda een gespreksdag over de politieke aspecten van de middenstandsproblematiek. Gepleit werd o.a. voor een publiekrechtelijk orgaan t.b.v de middenstand.

- 4 - 4 Op een op 2 april te Utrecht gehouden vergadering van de CHU is W. Scholten tot secretaris gekozen. Hij volgt J.W. van Gelder op.
- 4 - 4 Op 2 april is, ondanks het verbod van burgemeester Van Hall, toch gedemonstreerd. De demonstratie had een ordelijk verloop.
- 4 - 4 De provo's Roel van Duyn, Rob Stolk, Luud Schimmelpenninck en Johan Metz zijn gearresteerd omdat zij in het blad "provo" nummer 7 o.m. opriepen tot verstoring van gemeenteraadsvergaderingen en tot verschillende sabotagedaden.
- 4 - 4 Op 2 april hield de FNP in Leeuwarden een ledenvergadering waarop o.a. besloten werd in enkele gemeenten deel te nemen aan de gemeenteraadsverkiezingen.
- 4 - 4 Op 2 april is in Utrecht een conferentie gehouden over kernwapens, georganiseerd door het "Nederlands komité tegen de verspreiding van kernwapens". waar o.a. het PvdA-Kamerlid Hogendorp zei dat de PvdA-fractie achter het rapport van dit komité staat.
- 5 - 4 Jef Last heeft de provo's toestemming verleend hem op hun lijst voor de gemeenteraadsverkiezingen te plaatsen, zij het op een onverkiesbare plaats; dit als protest tegen de houding van de autoriteiten t.o.v. de provo's.
- 5 - 4 Op een vergadering van de VVD in Leeuwarden heeft de fractieleider van de VVD in de Tweede Kamer, E.H. Toxopeus, de verwachting uitgesproken dat er spoedig een kabinetscrisis zal komen over het begrotingstekort.
- 6 - 4 Op 5 april is te Groningen een congres van economen gehouden waar het discussieonderwerp was: een doorlichting van het economische programma van de politieke partijen in Nederland.
- 6 - 4 N.a.v. schriftelijke vragen van Van Dis (SGP)

heeft minister Vrolijk geantwoord dat de door het T.V.-programma "Zo is het..." gesuggereerde verantwoordelijkheid voor een hoofdartikel in De Banier van 18 mei 1940, waarin opgeroepen werd tot vriendschap met de Duitsers, niet juist is. De minister liet zich niet uit over een eventuele medeverantwoordelijkheid van Van Dis, die destijds redakteur was van het blad.

6 - 4

In de televisierubriek "Vanavond in Nieuwspoort" zei Vondeling dat de PvdA bereid is haar voortbestaan als partij ter discussie te stellen, mits een voldoende linkse koers gegarandeerd zal zijn. Schmelzer toonde zich bereid nieuwe ideeën over christelijke partijvorming in studie te nemen.

6 - 4

De besturen van de KVP en van de KVP-fractie in de Tweede Kamer zijn van plan een ronde tafelgesprek te houden met leden van de KVP, die ontevreden zijn over de huidige koers van de KVP.

6 - 4

Burgemeester Van Hall heeft geen toestemming gegeven voor demonstraties door linkse jongerenorganisaties op 7 of 8 april.

6 - 4

In een brochure van de JOVD "Liberaal Profiel" wordt gepleit voor een tweepartijstelsel: een progressieve partij tegenover een conservatieve.

6 - 4

Koekoek heeft een advertentiecampaignede van de Boerenpartij in Diemen om kandidaten voor de raadsverkiezingen te vinden en waarvan hij niet van te voren op de hoogte was, afgekeurd.

6 - 4

De Tweede Kamer-fractie van de PvdA heeft een communiqué uitgegeven waarin zij zich distantieert van een verklaring van fractiegenoot Hogendorp, toen deze het woord voerde op de conferentie over kernwapens d.d. 2 april. Hogendorp zei toen nl. namens de hele fractie te spreken.

8 - 4

Burgemeester Van Hall heeft toestemming gegeven voor het houden van een demonstratieve optocht, georganiseerd door een aantal jongeren- en stu-

dentenorganisaties op woensdag 13 maart. Goedgekeurde leuzen zijn: "Vrijheid van democratie", "Politie onder gemeenteraad", "Gekozen burgemeester" en "Reorganisatie politie".

9 - 4

Het bestuur van de Algemene Limburgse Vinkenliefhebbersbond wil een politieke partij oprichten, nadat minister Vrolijk geweigerd heeft toestemming te verlenen aan het vangen en vervoeren van beschermde vogels.

9 - 4

De Centrale Commissie voor de filmkeuring heeft een film van Louis van Gasteren over de rellletjes van 19 maart in Amsterdam verboden, omdat die in strijd geacht wordt met de openbare orde.

12 - 4

Op 8 en 9 april kwam het partijbestuur van de CPN bijeen. Op deze bijeenkomst werd o.m. besloten ex-partijbestuurslid en ex-redakteur van de Waarheid, F. Baruch, als lid van de CPN te royeren en journalist W. Klinkenberg ter verantwoording te roepen.

13 - 4

De kiesraad heeft, in vergadering bijeen op 7 april, de volgende politieke partijen geregistreerd: de Republikeinse partij, de Democratisch Republikeinse Partij, de Onafhankelijke Partij, de Partij voor Ongehuwden en de Boeren- en Midstandspartij.

13 - 4

Vier Amsterdammers, die, tijdens een rondrit door Amsterdam van Prinses Beatrix, "Leve de Republiek" hadden geroepen en een spandoek met het woord "republiek" uit het raam hadden gehangen, zijn wegens dreigende ordeverstoring tot vijftig gulden boete veroordeeld.

13 - 4

Oud-minister van financiën in het vijfde kabinet-Colijn (juli-augustus '39), C.W. Bodenhausen is op 96-jarige leeftijd overleden.

14 - 4

Onder weinig publieke belangstelling is op 13 - 4 door een kleine duizend jongeren in Amsterdam voor reorganisatie van het politieapparaat ge-

demonstreerd. De betoging leverde geen enkel incident op.

- 14 - 4 In Den Bosch zal de KVP-jongerenorganisatie bij de gemeenteraadsverkiezingen met een eigen lijst uitkomen, nadat zij zich van de KVP-kandidatenlijst had gedistantieerd.
- 14 - 4 Besprekingen tussen de Boerenpartij en de Algemene Limburgse Bond van Vinkenliefhebbers hebben (nog) niet geleid tot een stemadvies voor de Boerenpartij van de kant van de Bond.
- 14 - 4 J.P.A. Gruijters heeft afscheid genomen van de gemeenteraad van Amsterdam, nadat hij, na een conflict met de leiding van de VVD, bedankt had voor het lidmaatschap van deze partij.
- 15 - 4 J.H. Prins en B. Goudszwaard, resp. directeur en economisch medewerker van de Dr. Abraham Kuypersstichting, zijn benoemd tot wetenschappelijke medewerkers van de Tweede Kamerfractie van de ARP.
- 15 - 4 Uit een door het NIPO gehouden enquête is gebleken dat 92% van de Nederlanders positief tegenover het politieoptreden staat, 82% het optreden van de politie bij relletjes goedkeurt en 88% een krachtig optreden van de politie bij onlusten voorstaat.
- 16 - 4 In Amsterdam zullen in totaal 21 partijen deelnemen aan de gemeenteraadsverkiezingen.
- 16 - 4 In een interview in De Telegraaf stelt PvdA-voorzitter J.G.H. Tans o.a. dat de dekking van de staatsuitgaven gezocht moet worden in de sfeer van de vermogens- en successiebelastingen en niet in die van de indirecte belastingen.
- 16 - 4 In een rapport van de Prof. mr. B.M. Teldersstichting wordt gepleit voor het invoeren van een premie aan de werknemer, wanneer deze een bepaalde tijd niet verzuimd heeft. Dit om onei-

genlijk ziekteverzuim tegen te gaan.

- 16 - 4 Door een conflict in het bestuur van de Boeren- en Middenstandspartij, hebben de meeste bestuursleden hun functie neergelegd, zodat het bestuur nu nog slechts bestaat uit de secretaris, M. Lewin.
- 16 - 4 In Den Haag organiseerde de Nederlandse Vrijgezellenbond onder het motto "De vrijgezel - stiefkind van de welvaartsstaat" een politieke forumavond, waaraan verschillende Tweede Kamerleden deelnamen.
- 16 - 4 Fractieleider van de PvdA in de Tweede Kamer, Nederhorst, heeft de uitspraken van de voorzitter van de PvdA, Tans, gedaan in een interview in De Telegraaf, prematuur genoemd.
- 16 - 4 De Wiardi Beckmanstichting van de PvdA heeft in Amersfoort een conferentie gehouden over 'Sport en Overheid'.
- 19 - 4 De ARP gaat samen met de Dr. Abraham Kuypersstichting na de gemeenteraadsverkiezingen de uitslagen en de propagandamethodes analyseren.
- 19 - 4 Op een openbare vergadering van de VVD te Haarlem sprak Toxopeus nogmaals de verwachting uit dat er binnenkort een kabinetscrisis zal komen.
- 20 - 4 In Den Haag is nog juist voor het sluiten van de inschrijvingstermijn een nieuwe partij opgericht: de Hervormde Partij van de Arbeid. Partijleider is de heer Ouwens.
- 20 - 4 Op 19 april werd door 'Avro's Televizier' o.l.v. F. Hoogendijk een debat uitgezonden tussen minister van Financiën, Vondeling, en zijn voorganger Witteveen over de verkiezingsuitslag, belastingverlaging en het plan-Joekes.
- 20 - 4 De gehele oplage van het aprilnummer van "Student" is in beslag genomen vanwege voor prinses Beatrix kwetsend geachte foto's.

- 20 - 4 In Amsterdam is mevr. Wijsmuller-Meyer, ex-lid van de VVD-fractie in de raad, lijsttrekker geworden van de Groep Hoofdstadbelangen.
- 20 - 4 Te Wageningen is een studentenpartij opgericht, die aan de raadsverkiezingen zal deelnemen.
- 21 - 4 Het bestuur van de kring Amsterdam van de KVP is in zijn geheel afgetreden na interne moeilijkheden.
- 21 - 4 In Goes is enige verwarring ontstaan nu gebleken is, dat de naam van W.F. Moes, derde op de kandidatenlijst van de VVD, ook voorkomt op de lijst van adhesiebetuigingen voor de Boerenpartij. Moes ontkent ten stelligste dat hij zijn handtekening heeft gezet.
- 22 - 4 CPN-voorzitter Paul de Groot zei op een openbare partijbijeenkomst te Amsterdam dat het vertrouwen van de CPN in de communistische partij van de Sowjet-Unie "ernstig geschokt" is.
- 23 - 4 De verenigingsraad van de Vara heeft zeer afwijzend gereageerd op het voorstel van A. van der Zwan om een lid van de PSP in het bestuur op te nemen. Volgens de scheidende Vara-voorzitter J.A.W. Burger, zou dit nl. een verzwakking van de Vara betekenen.
- 23 - 4 De Christelijk-Nationale Volkspartij heeft nu een kandidatenlijst voor de gemeenteraad in Amsterdam, waarop geen in Amsterdam wonende personen staan. Van de oorspronkelijke vijf kandidaten werden er drie geschrapt, omdat er geen bewilligingsverklaring van hen aanwezig was. De overige wonen beiden in Doorn.
- 25 - 4 Tijdens een 'happening' rond het Lieverdje in Amsterdam zijn in de nacht van 23 op 24 april tien jongelui gearresteerd, waarvan er acht weer in (voorwaardelijke) vrijheid zijn gesteld.
- 25 - 4 Ruim 90 teleurgestelde PvdA-jongeren van het gewest Zuid-Holland hebben Mansholt verzocht terug te keren in de actieve Nederlandse politiek.

- De FJG-afdeling Zuid-Holland vindt dat de PvdA nu een krachtige persoon nodig heeft.
- 26 - 4 De publicist Fons Hermans zal de benoeming tot lid van de Provinciale Staten van Limburg voor de PvdA niet aanvaarden. Hij wordt lid van de PSP, vanwege het z.i. te weinig socialistische karakter van de PvdA.
- 26 - 4 Minister Smallenbroek heeft het Tweede Kamerlid Bruggeman (PSP) geantwoord dat uit onderzoek niet is gebleken dat de politie bij de rellen van 19 maart in Amsterdam de sabel heeft gebruikt; wel kan de politie verweten worden dat zij niet snel genoeg is uitgerukt.
- 26 - 4 De Galan, secretaris van de PvdA, heeft in een televisieuitzending gesteld dat de PvdA een radicalere opstelling moet nastreven.
- 26 - 4 De PSP heeft adhesie betuigd aan de actie "Stop studentenstop" tegen de voorgenomen numerus clausus voor de medische faculteiten.
- 27 - 4 De fractie van liberalen en geestverwanten uit het Europese parlement is vandaag een vergadering begonnen in Amsterdam. C. Berkhouwer (VVD) hield een inleiding, waarin hij pleitte voor een bundeling van alle liberale krachten van Europa.
- 28 - 4 De "als provo bekend staande" student Hans Tuynman is wederom gearresteerd bij een happening bij het Lieverdje in Amsterdam. Tegen hem is onlangs twaalf weken hechtenis geeist door de Amsterdamse Officier van Justitie wegens het uitdelen van het "opruimende geschrift" "Provocatie 13" op 1 april j.l.
- 28 - 4 Van Zwanikken zal na de volgende verkiezingen niet terugkeren in de KVP-fractie in de Tweede Kamer, i.m.v. zijn benoeming tot mededirekteur van het Landelijk Verbond van Veilig Verkeer te Hilversum.

- 29 - 4 Premier Cals heeft de lijsttrekker van Provo, Bernard de Vries, uitgenodigd een afspraak met hem te maken op zijn departement.
- 30 - 4 Op de Algemene Vergadering van de CHU-jongeren te Driebergen zei de secretaris van de CHU, W. Scholten, dat de positie van het kabinet-Cals "nog onzekerder" zal worden, hetgeen vooral in de financieel-fiscale politiek tot uitdrukking zal komen. De voorzitter van de CHU-jongeren, J. Baarda, pleitte voor een herziening van het beginselprogramma van de CHU.
- 30 - 4 De Christelijk Nationale Volkspartij zal in Den Haag niet deelnemen aan de gemeenteraadsverkiezingen, omdat de kandidatenlijst enkele minuten te laat werd ingediend, aldus hebben Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland beslist.
- 2 - 5 Een delegatie van de PvdA, onder voorzitterschap van J.G.H. Tans, heeft een "open brief" aangeboden aan de ambassadeur van de Verenigde Staten in ons land. In de brief wordt verontrusting uitgesproken over het voortduren van de oorlog in Vietnam en de Amerikaanse rol daar.
- 2 - 5 Op koninginndag hebben zich in Amsterdam, Arnhem, Maastricht en Haarlem 'happenings' en opstootjes voorgedaan.
- 2 - 5 Koekoek en Harmsen van de BP hebben in een brief aan de koningin beroep ingesteld tegen de beslissing van de kiesraad de Boeren- en Middenstands-partij (BMP) in het kiesregister in te schrijven. Het bezwaar komt voort uit angst voor verwarring van de BP met de BMP.
- 2 - 5 Op de 1 mei-bijeenkomst van de CPN in Amsterdam sprak Marcus Bakker. Hij riep op tot "eenheid van aktie" en "geld op tafel", stelde de eis "alle Amerikanen uit Vietnam" en verklaarde zich solidair met het volk van Indonesië.
- 2 - 5 Op de 1 mei-bijeenkomst van de Haagse PSP-afdeling

sprak PSP-voorzitter Wiebenga zich o.a. uit tegen de eventuele vestiging van het NAVO-hoofdkwartier in Nederland, voor socialisatie van de grond en voor meer ontwikkelingshulp.

3 - 5

Vele reacties op de PvdA-brief inzake Vietnam: er was een spoedoverleg tussen de PvdA-ministers en het PvdA-fractiebestuur; KVP-fractievoorzitter Schmelzer reageerde zeer afkeurend en verweet de PvdA opportunisme; PSP-fractievoorzitter Lankhorst was verheugd over de inhoud van de brief, maar begreep niet waarom juist nu deze brief was opgesteld; Tans van de PvdA, één van de opstellers van de brief, verklaarde dat uit de brief niet mocht worden afgeleid dat het hier gaat om een gewijzigde visie van de PvdA; Roolvink, fractieleider van de ARP, toonde zich bezorgd en volgens Toxopeus (VVD) was de brief ingegeven door het verlangen van de PvdA om de kiezers terug te winnen, die nu voor de PSP hebben gekozen.

3 - 5

De kantonrechter te Amsterdam heeft het Amsterdams "provo-echtpaar" Jaap en Lia Z., dat op 10 maart een rookbom gooide in de Raadhuisstraat, veroordeeld tot 2 maanden hechtenis, waarvan één voorwaardelijk.

3 - 5

Op de kandidatenlijst van de PSP voor de gemeenteraadsverkiezingen te Muntendam zijn vervalste handtekeningen geconstateerd. Naar aanleiding hiervan heeft de enige kandidaat zich teruggetrokken.

4 - 5

De fractievoorzitter van de PvdA in de Tweede Kamer, Nederhorst, verklaarde in een TV-debat dat beide PvdA-kamerfracties achter de brief over Vietnam van het partijbestuur van de PvdA staan. Hij ontkende dat deze brief geïnspireerd zou zijn door binnenlandse politieke motieven.

4 - 5

C.H. Sprik te Zuidwending, lijsttrekker voor

de BP in Veendam, blijkt tevens voorzitter te zijn van de distriktsraad van het Landbouwschap in de gemeente Veendam.

4 - 5

Minister Smallenbroek zei op een bijeenkomst van de Vereniging van ARP-burgemeesters, wethouders en gemeentesecretarissen, dat de tweede tranche van de belastingverlaging niet door kan gaan zonder gelijktijdige verhoging van de andere belastingen.

4 - 5

De bestuurscrisis in de kring Amsterdam van de KVP is opgelost. De afgetreden voorzitter F. Schreider is herkozen. Naast het bestuur is een raad van advies gevormd, waarin zitten Burger, Copray, Van der Donk, Elsenburg en Siegman.

5 - 5

Op de eerste openbare bijeenkomst van het "Comité Waakzaamheid" heeft prof. Kleerekoper een scherpe aanval gedaan op de z.i. overdreven gezagsaanbidding, die momenteel in Nederland gaande is.

5 - 5

De PvdA zegt sinds de Statenverkiezingen van 23 maart 2000 nieuwe leden te hebben geboekt; de aanwas van de VVD zou in de honderden lopen. In de eerste drie maanden van het jaar ontvingen de KVP en de ARP resp. 5000 en 2000 aanmeldingen. Een CHU-woordvoerder zei dat ook het ledental van de CHU groeide.

6 - 5

Enkele honderden jongelui hebben op 5 mei een anti-Vietnam betoging gehouden voor het Amerikaanse consulaat in Amsterdam. Hierbij werden enkele ruiten ingegooid. Van te voren had deze groep voor het Huis van Bewaring geroepen: "Tuynman moet vrij".

6 - 5

H.R. Steinvoorte, lijsttrekker van de BP te Delft, heeft als lid van die partij bedankt, omdat hij het niet eens was met de samenstelling van de kandidatenlijst. Zijn wens om van die lijst te worden afgevoerd kon door het Centraal Stembureau te Delft niet meer worden ingewilligd.

- 6 - 5 Tijdens de dodenherdenking op de Dam te Amsterdam heeft de politie twee provo's aangehouden, die het nieuwste nummer van "Provokatie" (no. 14) verspreidden.
- 7 - 5 C. de Wit, voorzitter van de Katholieke Bond van Hogere, Middelbare en Lagere Technici en Chemici, St-Bernulphus, heeft gedreigd in het openbaar het advies te geven aan haar leden om niet meer op KVP-kandidaten te stemmen, wanneer de KVP bereid zou zijn in te stemmen met uitstel of afstel van de invoering van de tweede tranche van de belastingverlaging.
- 7 - 5 Bakker, Tweede Kamerlid voor de CPN, heeft de minister van Justitie gevraagd of deze niet van mening is dat de straffen die zijn opgelegd aan jongeren i.v.m. ongeregelheden in Amsterdam, buiten iedere proportie staan.
- 9 - 5 Op zaterdag 7 mei hield de PvdA haar mei-festival. De secretaris-penningmeester van de PvdA, E. Meester, stelde dat in de politiek duidelijkheid wordt gewenst en dat daarom de PvdA de weg linksaf zal moeten wijzen. Het festival liep bijna uit de hand toen een menigte jongelui het podium bestormde, waarop "The Motions" een concert gaven.
- 9 - 5 De staatssecretaris voor maatschappelijk werk, Egas (PvdA), heeft in de TV-rubriek "Brandpunt" verklaard waardering te hebben voor het protest van de provo's.
- 9 - 5 In de nacht van 7 op 8 mei is het onrustig geweest in Dordrecht en Amsterdam. Rond het Spui in Amsterdam werden 11 jongelui gearresteerd.
- 11 - 5 Provo Hans Tuynman is door de Amsterdamse rechtbank wegens poging tot opruiing veroordeeld tot drie maanden gevangenisstraf met aftrek. Hij had het blad "Provokatie no. 13" verspreid, waarin werd opgeroepen tot deelname aan een verboden demonstratie.

- 11 - 5 Het Tweede Kamerlid Harmsen (BP) is van mening dat Nederland de regering Smith van Rhodesië moet erkennen en de Verenigde Naties moet verlaten.
- 12 - 5 Het Amsterdamse gemeenteraadslid G.K.J.M. Hamm (VVD) heeft B & W van Amsterdam schriftelijk gevraagd of zij geen verband zien tussen de "Vietnambrief" van de PvdA en de demonstratie bij het Amerikaanse consulaat in Amsterdam, waarbij enkele ruiten ingegooid werden. PvdA-fractievoorzitter in de Amsterdamse raad, Van Thijn, noemde het stellen van zo'n vraag "een typisch voorbeeld van onzindelijk handelen".
- 13 - 5 J.M. Stoffels-Van Haaften zal, om redenen van drukke werkzaamheden elders, bij de volgende verkiezingen voor de Tweede Kamer geen plaats meer nemen op de kandidatenlijst van de VVD.
- 13 - 5 Te Leeuwarden heeft de politie een groep jongelui (ca. 150), die een 'happening' hadden belegd, uiteengejaagd.
- 14 - 5 Partijconvent ARP: Voorzitter Berghuis zei o.m. dat een eventuele tweede kabinetscrisis binnen één parlementaire periode in strijd is met het staatsbelang en nationaal politiek vrijwel niet te verteren is. Hij waarschuwde het kabinet-Cals echter niet te ambitieus te willen zijn. Tweede Kamer fractieleider Roolvink stelde o.m. dat een verhoging van de indirecte belastingen bespreekbaar moet blijven bij een dreigend tekort op de begroting van 1967. Een loonstop achtte hij ongewenst. Tevens verdedigde Roolvink het Amerikaanse ingrijpen in Vietnam, waardoor een controversale bleek met één van zijn voorgangers, Bruins Slot.
- 14 - 5 De jongste editie van het Utrechtse studentenblad "Trophonios" is op last van de officier van justitie in Utrecht door de politie in beslag genomen vanwege de publikatie erin van voor prinses Beatrix en prins Claus beledigend geachte afbeeldingen.

- 16 - 5 Op de partijraad van de PvdA van 14 mei verklaarde fractievoorzitter Nederhorst onder meer dat voor de PvdA een verhoging van de indirecte belastingen "niet te verteren" en een loonstop ongewenst is.
- 16 - 5 Op 14 mei is in Amsterdam een betoging gehouden tegen de Amerikaanse politiek in Vietnam. Bij deze gelegenheid legde het PSP Tweede Kamerlid Bruggeman een bos bloemen bij het nationaal monument.
- 17 - 5 Op een vergadering van de VVD te Venlo zei Van Riel, fractievoorzitter van de VVD in de Eerste Kamer, dat de kardinale fout van het huidige kabinet is dat de nationale rekening met vele miljarden is opgedreven. De confessionele partijen verweet hij een ambivalente houding.
- 17 - 5 Na op het partijconvent van de ARP kritiek uitgeoefend te hebben op de provo's, heeft de fractievoorzitter in de Tweede Kamer, Roolvink, nu verklaard een keer een 'provo-happening' mee te willen maken "om de zaak eens van dichtbij te bekijken".
- 18 - 5 Op een debatavond, georganiseerd door verschillende Haagse PvdA-afdelingen, heeft W.J. Geertsema (VVD) de PvdA en de ARP verweten op de stoel van de regering te zijn gaan zitten door een oplossing van de financiële moeilijkheden bij voorbaat onmogelijk te maken. Alleen matiging van de overheidsuitgaven blijft nu als oplossing over, aldus Geertsema. Nederhorst (PvdA) wees nogmaals op de onmogelijkheid van een verhoging van de indirecte belastingen.
- 18 - 5 Het partijbestuur van de PSP heeft in een brief aan de ambassadeurs van de Volksrepubliek China, Engeland, Frankrijk, de Sowjet-Unie en de Verenigde Staten haar bezorgdheid uitgesproken over het tot explosie brengen van het derde kernwapen

van de Chinese Volksrepubliek.

23 - 5

In zijn rede op het congres van de KVP stelde fractievoorzitter Schmelzer onder meer dat in de huidige situatie een kabinetscrisis geen patent geneesmiddel is. Het kabinet moet meer bezuinigen; bij blijvende financiële problemen zal het kabinet dan, zij het binnen bepaalde grenzen, een oplossing moeten zoeken in de verhoging van de indirecte belastingen, aldus Schmelzer. Verder pleitte hij voor een gelijktijdige benadering van de problematiek van lonen, prijzen en overheidsuitgaven, terwijl hij stelde dat men in een tijd van een overspannen arbeidsmarkt moeilijk matiging-zonder-meer van de vakbonden kan verwachten.

23 - 5

Zowel in Amsterdam als in Rotterdam zijn op zaterdagavond 21 mei mensen gearresteerd, die een 'happening' wilden houden. In Amsterdam werd o.a. de Provo-lijsttrekker Bernard de Vries aangehouden.

25 - 5

Een fel verkiezingsdebat vond plaats tussen minister Vondeling (PvdA) en Toxopeus, fractievoorzitter van de VVD in de Tweede Kamer, over de financieel-economische politiek van het kabinet. Het debat was georganiseerd door de Haagse afdelingen van de PvdA en de VVD.

25 - 5

De KVP-er Van Dongen heeft meegedeeld volgend jaar niet meer in de Tweede Kamer te willen terugkeren, vanwege te drukke werkzaamheden in het College van Gedeputeerde Staten in Zeeland en als burgemeester van Aardenburg.

27 - 5

J. Blok, Tweede Kamerlid voor de PvdA sinds 1952, is op 67-jarige leeftijd in Den Haag overleden.

27 - 5

Minister Diepenhorst (ARP) verklaarde op een verkiezingsbijeenkomst te Soest, dat het van eenzijdigheid getuigt met de provo's in het al-

gemeen te smalen. "Zij vormen de onbetaalde rekening van onze maatschappij", aldus Diepenhorst. Hij pleitte voorts voor het samengaan van de CHU en de ARP op langere termijn.

27 - 5

H.J. Witteveen (VVD) pleitte op een verkiezingsbijeenkomst van zijn partij voor meer autonomie van de gemeenten op belastinggebied.

28 - 5

In Amsterdam heeft de Officier van Justitie tegen de provo's Roel van D., Rob S., Luud S. en Johan M. gevangenisstraffen geëist, variërend van twaalf tot zes weken, wegens het verspreiden van "Provo no. 7", waarin een "subversieve brief" werd gepubliceerd.

31 - 5

In het afgelopen (pinkster-)weekeinde zijn in Amsterdam elf provo's gearresteerd tijdens een 'happening', terwijl ook een protestmars naar het Huis van Bewaring werd gehouden, omdat daar de provo Hans Tuynman gevangen zit. Hierbij werden vier rookbommen geworpen.

BIJLAGE III.

Geannoteerde bibliografie over de Katholieke Volkspartij in de jaren 1966 - 1968, inclusief het ontstaan van de PPR

Samengesteld door C.C. de Beer

Voor literatuur over de Werkgroep Christen-Radicalen en andere aanvulling, zie: Bijlage XIV van het Jaarboek 1976, 'Geannoteerde bibliografie over de Anti-Revolutionaire Partij in de jaren 1966 - 1968, inclusief de Christen-Radicalen, de Groep van Achttien en de samenwerking met CHU en KVP'.

Aalberse, P.J.M. Opening (van de vijfde studiedag van de Nederlandse Equipe van de Europese Unie van Christen-Democraten)

In: Politiek, 22(1968), p. 173-174

In zijn functie van fungerend voorzitter van de Nederlandse Equipe van de Europese Unie van Christen-Democraten opent Aalberse de vijfde studiedag van deze delegatie, bestaande uit KVP-, CHU- en ARP-ers. Hij stelt uitdrukkelijk dat deze studiedag geen gevolg is van de besprekingen die sinds een jaar plaats vinden tussen delegaties van de drie partijen, beter bekend als de Groep van Achttien. De studiedag is gewijd aan de 'mogelijkheden en grenzen van Nederlands buitenlands beleid'.

Aarden, J. Gelijkgezinden vooral bij anti-revolutionairen, socialisten en democraten '66; rede op oprichtingscongres PPR

In: Radikalenkrant, 1968, no.2, p.1

Aarden staat in zijn rede vooral stil bij de gezindheid jegens de groep-Aarden in de Tweede Kamer. Hij constateert vooral bij de fracties van PvdA, D'66, ARP en PSP gelijkgezindheid. Ten aanzien van de fracties van CHU, KVP en VVD kan hij dat niet zeggen.

Actieve vredespolitiek; nota samengesteld door een KVP-commissie onder voorzitterschap T. Mathon. Den Haag, 1967

De nota is een uitwerking van de paragrafen over het internationale beleid in het verkiezingsprogram en het ontwerp-werkprogram 1967-1971 van de KVP.

Adres aan het KVP-Partijbestuur en de KVP-Partijraad van de KVP-Radicalen, augustus 1967

In: Hoekstra, D.J. Katholieke Volkspartij en KVP-Radicalen, p. 52-55; in Partijvernieuwing? (Amsterdam, 1967), p. 133-134; in: Radicalen, documentatie nr. 2, p. 6-7

Veertien KVP-Radicalen richten zich in dit Adres (d.d. 14 augustus volgens Hoekstra, d.d. 28 augustus volgens Partijvernieuwing?) tot het partijbestuur en de partijraad om te bewerkstelligen dat op de partijraadsvergadering in Arnhem 'besluiten worden genomen die het vertrouwen in de democratie zullen herstellen (...)'. Het Adres kreeg veel publiciteit en werd gezien als een duidelijke vorm van rebellie. Enkele van de ondertekenaars: J.M. Aarden, P. Bogaers, H. van Doorn, E. Jurgens, R. Lubbers, J. Mommersteeg en D. Meuwissen.

Albering, L.(A.) H. De gemeenteraadsverkiezingen 1966

In: Politiek, 20(1966), p. 105-108

De uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen volgde het spoor van de Statenverkiezingen, aldus Albering: de Boerenpartij profiteerde opnieuw van de ontevredenheid die blijkbaar in Nederland heerst. Wie de BP precies steunen, kan echter nog steeds niet worden vastgesteld. Vast staat wel dat de nieuw gekozen BP-raadsleden weinig zullen kunnen bijdragen tot een constructieve gemeentepolitiek.

Albering, L.A.H. Kamerverkiezingen 1967

In: Politiek, 21(1967), p. 33-39

Albering gaat in op de hoofdrol die de televisie dit keer bij de verkiezingen heeft gespeeld; op het voortreffelijk optreden van KVP-fractievoorzitter Schmelzer op de tv en natuurlijk op de verkiezingsuitslag: ronduit slecht voor de KVP en de PvdA. Ontevredenheid over het bestaande partijstelsel, vooral bij de jongeren, de aansporing van katholieke intellectuelen op een niet-confessionele partij te stemmen en de nasleep van de Nacht van Schmelzer waren volgens Albering de belangrijkste oorzaken van het verlies van de KVP. Dit ernstige verlies zal de KVP-leiding noodzaken zich te bezinnen op haar beleid voor de komende jaren, waarin ongetwijfeld het Structuurrapport een belangrijke rol kan vervullen.

Albering, L.A.H. De motie en de Nacht van Schmelzer

In: Politiek, 20(1966), p. 221-224

Albering licht de gebeurtenissen in de 'Nacht van Schmelzer' toe. De motie was het gevolg van drie vragen van de kant van de KVP-fractie, die door de regering slechts zeer ten dele werden beantwoord. Alleen op het punt van de loonpolitiek kwam van het kabinet een duidelijk antwoord. Nadat de KVP-fractie zich opnieuw had beraden, kwam Schmelzer met een verklaring en de motie, die werd aangenomen met 75 tegen 62 stemmen. Daarop kwamen de beschuldigingen los. De meest onbehoorlijke beschuldiging was dat de KVP gezwicht zou zijn voor de bezwaren van werkgevers-kant. De praktijk van de KVP is echter altijd gericht geweest op het dienen van het algemeen belang, waarbij de tegenstrijdige belangen tegen elkaar werden afgewogen.

Albering, L.A.H. De verkiezingen voor de Provinciale Staten

In: Politiek, 20(1966), p. 33-43

De uitslag van de Statenverkiezingen was volgens Albering vooral een verrassing, omdat de opiniepeilingen een geheel ander beeld te zien gaven. De achteruitgang van de PvdA en de KVP is volgens hem deels te wijten aan de afkeuring van het regeringsbeleid. De grote winst van de Boerenpartij is vooral te danken aan het optreden van Koekoek.

Ammerlaan, R. Het verschijnsel Schmelzer; uit het dagboek van een politieke teckel. Leiden, 1973

In deze biografie van Schmelzer wordt ruimschoots aandacht besteed aan de periode van zijn fractievoorzitterschap, het kabinet-Marijnen en de rol van Schmelzer tijdens dat kabinet, de val van het kabinet, Schmelzers benoeming tot informateur, de formatie van het kabinet-Cals etc. Het tiende hoofdstuk is geheel gewijd aan de Nacht van Schmelzer, die volgens Ammerlaan, het begin vormt van de latere breuk met de KVP-Radicalen.

Andriessen, F.H.J.J. De volkshuisvesting in de Nederlandse politiek

In: Politiek, 22(1968), p. 245-251

Ingaande op het volkshuisvestings- en woningbouwbeleid zoals dat het afgelopen jaar door het kabinet-De Jong is gevoerd, meent Andriessen te kunnen concluderen dat de algemene indruk positief kan zijn, hetgeen meer is dan menigeen in 1967 meende te mogen verwachten. Andriessen licht de houding van de KVP ten aanzien van een aantal van de genomen maatregelen (o.a. woningsubsidiëring en huurverhoging) toe.

Automatische correctie van het progressie-effect in de tarieven loon- en inkomstenbelasting bij geldontwaarding; rapport KVP. Den Haag, 1966

Het rapport beveelt aan elk jaar op 1 juli via de prijsindex een correctie vast te stellen en deze in januari in de loon- en inkomstenbelasting te verwerken. De progressielijn is, aldus de samenstellers van het rapport, te steil en dient te worden gewijzigd.

Baeten, A.M.I.H. Ontwerp Omroepwet

In: Politiek, 20(1966), p. 110-113

Baeten geeft een globale indruk van het wetsontwerp aangaande de Omroep. Het wetsontwerp is een zgn. 'raamwet' waarbinnen het geheel aan omroepwerkzaamheden in Nederland wordt geregeld. Gekozen is voor de samensmelting van de radio- en tv.-organisaties in één overkoepelend lichaam, de NOS. Noch tegen het systeem van raamwet, noch tegen de voorgestelde NOS heeft Baeten bezwaar. Wel is hij van mening dat de nadere uitwerking van de wet aan de lagere wetgevers of aan de

organisaties zelf moet worden overgelaten. Met zorg moet worden vermeden dat de omroep een terrein van te intensieve overheidsbemoeienis wordt.

Bakker, C.P.A. De eigen woning als object van bezitsvorming

In: Politiek, 20(1966), p. 21-25

Het is, aldus de schrijver, niet juist als men denkt dat het eigen woningbezit een typisch na-oorlogs verschijnsel is, als uitvloeisel van de woningnood ontstaan. Ook voor de oorlog was het eigen woningbezit populair, vooral op het platteland. Bakker geeft in zijn artikel een overzicht van de na-oorlogse ontwikkelingen op dit gebied en concludeert dat er iets gedaan moet worden om het eigen woningbezit te bevorderen.

Beckers, F.G.J.M. Het Democratisch Centrum Nederland; documentatie van een streven naar partijvernieuwing. Rotterdam, 1972

Het grootste deel van deze doctoraalscriptie, later uitgegeven door het DCN, wordt in beslag genomen door de beschrijving van het DCN van 1966 tot 1971. Dit (derde) hoofdstuk wordt voorafgegaan door een meer algemene inleiding over partijvernieuwing, christelijke politiek en christelijke democratie en de voorgeschiedenis van het ontstaan van het DCN. De publicatie van het Structuurrapport van de KVP en de reacties van de kant van de PvdA daarop vormden de directe aanleiding tot de oprichting van het DCN. Het DCN verlangt van de KVP discussie over de grondslag en het streeft naar 'reële vernieuwing van het politieke bestel in democratische geest'. De partijraad van de KVP van december 1967 te Arnhem betekende de erkenning van het DCN als stroming binnen de KVP.

Beeld van 1966; poging tot inzicht en uitzicht; uitgave Centrum voor Staatskundige Vorming, no. 141. Den Haag, 1967

Dit boekje is de neerslag van een gespreksdag over 'voor de staatkundige ontwikkeling belangrijke gebeurtenissen in 1966'. Aan deze gespreksdag namen o.a. deel Aarden, Cals, Van der Grinten, Thurlings en Jeukens. Als meest kenmerkende voor de staatkundige ontwikkelingen in 1966 werd in de gespreksgroep 'een drift tot democratisering, vergezeld van pogingen tot herijking van het gezag' gezien. In het partij-politieke leven speelde zich vooral onvrede en vermindering van vertrouwen af. Opvallend vond men de zucht naar polarisatie, niet alleen in verkiezingstijd. Ten aanzien van de KVP pleitte men voor 'bestendige politieke samenwerking', hetgeen een vaste keus van regeringspartner inhield en uiteindelijk de mogelijkheid tot herstructurering van het bestaande partijstelsel.

Berg, J.Th.J. van den. Een omstreden boek over een omstreden politicus (over Ammerlaans 'Het verschijnsel Schmelzer')

In: Politiek Perspectief, 2(1973), juli/aug., p. 10-16

Het boek van Ammerlaan is binnen korte tijd omstreden geworden, aldus Van den Berg, omdat het door zijn openhartigheid breekt met een taboe in de Nederlandse politiek. De kern van het boek vormt het verweer tegen de legende dat de Nacht 'moord met voorbedachte rade' zou zijn geweest. Iets anders is of Schmelzers voorkeur eigenlijk al niet jaren naar de VVD uit was gegaan. Zijn reserves jegens Cals werden daarnaast veroorzaakt door zijn voorkeur voor de christen-democratische samenwerking. Het uittreden van de radicalen uit de KVP heeft Schmelzer zelfs min of meer geforceerd als prijs voor die samenwerking. Een ander belangrijk punt in het boek is de beschrijving van de machtspositie van de katholieke fractieleider, veel meer dan die van de katholieke minister.

Bibeb. Tjerk Westerterp: 'De Nacht van Schmelzer heeft me altijd achtervolgd'

In: Vrij Nederland, 35(1974), no. 51/2(21 dec), p. 3-4

Westerterp zegt in dit interview van mening te zijn dat één van de oorzaken van de val van het kabinet-Cals was, dat Cals en Schmelzer niet op dezelfde golflengte zaten. Westerterp heeft zelf voor de motie-Schmelzer gestemd, maar achteraf pas begrepen hoe de vork in de steel zat, en er toen veel spijt van gekregen. Vanaf het begin behoorde Westerterp tot de Radicaal, maar toen er over uittreden werd gesproken, heeft hij zich teruggetrokken. Een breuk met de KVP wilde hij niet. Op aanraden van Westerterp zijn uit het boek van Ammerlaan over Schmelzer een aantal zaken weggelaten, met name over Veldkamp.

Bogaers, P.(C.W.M.). Elk mens meer ruimte om mens te zijn; openingsrede op het oprichtingscongres van de PPR

In: Radikalenkrant, 1968, no.2, p. 1

Partijvoorzitter Bogaers geeft in zijn openingsrede enkele karaktertrekken van de nieuwe partij: een partij die tot de meest dringende vraagstukken rekent het een einde maken aan de kans op zelfvernietiging door het moderne oorlogsgeweld, de samenwerking met de ontwikkelingslanden, het leefbaar houden van het dichtst bevolkte land ter wereld, aansluiting van de maatschappelijke achterhoede; een partij die van oordeel is dat men vanuit verschillende levensbeschouwingen tot een gelijkgerichte politiek kan komen, dat daarom samenwerking tussen deze gelijkgerichte groepen geboden is; een partij die zich bij het creëren van haar eigen identiteit zo weinig mogelijk tegen anderen wil afzetten en een partij die de diverse bronnen van waaruit de leden politiek bedrijven, als gelijkwaardig beschouwt.

Bogaers, P.C.W.M. Om het lot van de medemens

In: Christen-Radicaal, p. 31-40

Bogaers gaat in het eerste gedeelte van zijn artikel in op wat het betekent 'radicaal-vooruitstrevend in christelijke zin' te zijn. Hij

noemt daarbij o.a. bezorgdheid om wat anderen tekort komen, het 'menswaardig' houden van woon-, werk- en leefmilieu, overheidsuitgaven en economische groei. De delen 2 t/m 5 van het artikel heeft hij ontleend aan de bijdrage van de KVP-Radicalen aan het Memorandum, bestemd voor deelnemers aan KVP-bijeenkomsten over partijvernieuwing. Hij maakt er daarbij geen geheim van dat de radicaal-vooruitstrevende groep in de KVP bestaat uit personen die, uitgaande van verschillende gedachten, komen tot dezelfde conclusies.

Bogaers, P.C.W.M. Op basis van pluriformiteit

In: Socialisme en Democratie, 24(1967), p. 472-477

In het kader van een speciaal nummer van S & D, gewijd aan de hervervorming van het partijwezen en de concentratie (vooral van links), worden aan Bogaers een aantal vragen voorgelegd: wat verstaat u onder een bundeling van de progressieve krachten in de Nederlandse politiek en wat is daarbij kenmerkend voor links? Acht u een dergelijke concentratie wenselijk en/of realiseerbaar? Heeft u er bezwaar tegen als deze concentratie 'socialistisch' genoemd zou worden?

Bogaers antwoordt ondermeer dat een concentratie, op basis van pluriformiteit, dus met handhaving van de eigen geestelijke overtuiging als inspiratiebron voor het politiek handelen, uitermate wenselijk is. Realiseerbaar acht hij het via de methode die de Werkgroep Christen-Radicalen heeft voorgesteld in haar communiqué van 11 mei 1967.

Bogaers, P.C.W.M. Rede op de partijraad van de KVP op 8 en 9 december 1967

In: Radicalen; documentatie nr. 2, p. 21-23

Bogaers wijst in zijn rede de volgende twee redenen aan voor de algemene malaise van de KVP: de KVP is in de ogen van veel kiezers blijkbaar niet de vooruitstrevende partij die zij zegt te willen zijn en de kiezer wil grotere duidelijkheid en zelf meer inspraak hebben in de manier waarop het land wordt geregeerd. Daarom ook, zo zegt hij, het pleidooi van de radicalen voor volledige democratisering van de maatschappij.

Boot, G.A.A.M. Naar nieuwe politieke verhoudingen

In: Politiek, 22(1968), p. 397-404

Boot gaat in dit artikel in op de artikelen van het DCN en de kritiek van het DCN (met name van Couwenberg) op de KVP. Het zou echter zijns inziens te wensen zijn als het DCN in concreto aangaf waar de KVP heeft gefaald. De oplossing die het DCN aangeeft voor de 'corporatisme' praktijken van de KVP, lijkt schrijver in het geheel niet juist.

Bos, C.A. Het Nederlandse beleid ten aanzien van vrede en veiligheid (rede gehouden op de vijfde studiedag van de Nederlandse Equipe van de EUCD)

In: Politiek, 22(1968), p. 183-189

De NAVO is, aldus Bos, nog altijd een van de belangrijkste pijlers van de Nederlandse buitenlandse politiek. De invloed van Nederland binnen dit verband moet niet worden overschat, al moet de mogelijkheid niet worden uitgesloten dat de Nederlandse invloed toeneemt dankzij de contacten in de Groep van tien. Spreken over een Europese kernmacht acht Bos nog niet relevant, zolang er geen Europese politieke samenwerking bestaat, de relatie tot de VS geen noemenswaardige verandering ondergaat en de mogelijkheden tot ontspanning aanwezig zijn.

Branderhorst, H. Mgr. Bluysen, bisschop van Den Bosch: 'Confessionele partijen geen noodzaak meer'

In: Radikaal, 1(1967), no.4(26 jan), p. 1

Bluysen zegt in dit artikel: 'Het is de plicht van een christen (...) zich bezig te houden met de politiek. Hij zal een keuze moeten maken waarbij hij wel geïnspireerd wordt door evangelische waarden: rechtvaardigheid, broederlijke samenwerking en vrede, maar die zijn niet identiek met christelijke (evangelische) partijen. De politieke keuze is een volstrekt persoonlijke en individuele zaak.' Bluysen zegt wel van mening te zijn dat de confessionele partijvorming bestaansrecht heeft gehad, maar nu de emancipatie (van de katholieken) is voltooid, is die noodzaak z.i. komen te vervallen.

Burg, F.H. van der. Herziening van het Kiesrecht binnen het kader van de Grondwet

In: Politiek, 21(1967), p. 324-329

Dit artikel is geschreven naar aanleiding van de verschijning van het gelijknamig rapport van het Centrum voor Staatskundige Vorming. Het rapport heeft, aldus Van der Burg, tot doel een bijdrage te leveren aan de gedachtenvorming binnen de staatscommissie-Cals-Donner en daarbuiten en het is van bijzonder belang dat het rapport op beide hoofdpunten (gesloten kringen en afschaffing opkomstplicht) niet alleen staat.

China in de internationale verhoudingen; rapport van de KVP-commissie-Mathon. Den Haag, 1968

De commissie concludeert in het rapport dat Nederland bij voorkeur in samenwerking met andere West-Europese landen, pogingen in het werk moet stellen om tot betere betrekkingen met China te komen. De oprichting van een afdeling voor culturele betrekkingen bij een of ander ministerie wordt bepleit. Verder moet Nederland zich inzetten voor toelating van China tot de VN. Dit alles onder het motto dat het gevaarlijker is een potentiële tegenstander te isoleren dan sterk te maken.

Christen-Radicaal; samengesteld door B. de Gaay Fortman en W. in 't Veld. Hilversum/Kampen, 1967

De bedoeling van het boek is achtergrond-informatie te geven over de gedachten van de christen-radicalen, vooral met het oog op het congres van 10 en 11 november 1967, anderzijds wil het de discussie in eigen kring op gang brengen. De bundel bestaat uit verschillende delen: een algemene inleiding over het christen-radicaal denken (Bogaers), daarnaast worden vanuit de verschillende partijen de perspectieven voor vernieuwing nagegaan, het ideaal van een vredespolitiek uitgewerkt, evenals de voorstellen tot democratisering en vernieuwing van de politiek in ons eigen land, sociale en economische hervormingen en perspectieven voor samenwerking tussen christen-radicalen en andere radicaal-vooruitstrevenden.

Cloudt, H.G. Alle partijen willen vrede

In: Politiek, 22(1968), p. 43-50

Cloudt vergelijkt in dit artikel de onlangs verschenen rapporten van PvdA en KVP over vredespolitiek. In beide rapporten is één centrale doelstelling waar te nemen: de bevordering van de vrede. De visies van de beide partijen over de toekomstige taak van de NAVO lopen ook nagenoeg parallel, zij het dat een minderheid van de PvdA-commissie de NAVO afwijst.

Cloudt, H.G. De open brief van de PvdA over Vietnam

In: Politiek, 20(1966), p. 89-93

Er moet, aldus Cloudt, iets bijzonders aan de hand zijn als een partijbestuur in het openbaar een standpunt verkondigt, dat afwijkt van de stellingname van de Tweede Kamerfractie van die partij. De ontwikkelingen in Vietnam zelf rechtvaardigen volgens Cloudt niet deze spectaculaire 'démarche' van de PvdA. In vrijwel alle commentaren wordt de mogelijkheid geopperd dat de PvdA zich heeft laten leiden door partijpolitieke overwegingen.

Cloudt, H.G. De regeringsnota over de ontwikkelingshulp

In: Politiek, 20(1966), p. 202-218

Met deze vierde nota van de regering over hulp aan de minder ontwikkelde landen verdient minister Bot, aldus Cloudt, zeker van KVP-zijde instemming en lof. De 1%-formule, die bij de KVP nooit een warm onthaal heeft gevonden, is nu, onder enig voorbehoud, door de regering aanvaard. Het stug volgehouden gehamer van KVP-zijde op het particulier initiatief in het kader van ontwikkelingssamenwerking en dus van overheidssteun aan dit initiatief, blijkt nu vruchten te hebben afgeworpen, getuige de paragraaf in het rapport over particuliere activiteiten.

Cloudt, H.G. De stand van zaken - inleiding

In: Politiek Perspectief, 1(1971/2), no.1(sept/okt), p. 3-15

In het kader van dit eerste nummer van Politiek Perspectief, gewijd aan de hernieuwde opening van de discussie over de koers van de KVP, geeft Cloudt een overzicht van de stand van zaken sinds de publicatie van 'Grondslag en karakter' en de Partijraad van Arnhem. Zo herinnert hij aan de resoluties van de Partijraad van Arnhem (partijvorming op christelijke grondslag gewenst, mits consequent vooruitstrevend; samenwerking met ARP en CHU gericht op een algemeen christelijke volkspartij, openstaand voor allen die het program onderschrijven). Cloudt meent op dit moment te kunnen concluderen dat de in Arnhem aanvaarde resoluties niet eensluidend worden geïnterpreteerd en dat er evenmin een eensluidende mening bestaat over de na te streven mate van 'deconfessionalisering'.

Consumentenbeleid

In: Politiek, 22(1968), p. 78-81

De KVP-werkgroepen, die maandelijks aan de hand van door de Centrale Werkgroep opgestelde vragen over een aantal (actuele) onderwerpen discussiëren en rapporteren aan de Centrale Werkgroep, spraken in november 1967 over de positie van de consument. De conclusie van de werkgroepen was dat de meeste aandacht in het consumentenbeleid geschonken moet worden aan inspraak, voorlichting en rechtsbescherming van de consument.

Cornelissen, I. Het verschijnsel Schmelzer in conspiratief

Den Haag

In: Vrij Nederland, 34(1973), no.23(9 juni), p. 3

In zijn bespreking van Ammerlaans 'Het verschijnsel Schmelzer' zegt Cornelissen dat het boek onthullend is omdat het laat zien hoe in Den Haag de politiek wordt gemaakt: tijdens afspraakjes, diners en in de wandelgangen. Nieuw is in het boek het feit dat de KVP-fractie wist dat de motie-Schmelzer het heengaan van het kabinet tot gevolg zou hebben; toch behielden maar vier fractieleden zich het recht voor tegen te stemmen als het kabinet de portefeuillekwestie zou stellen. Schmelzer ontkent dat hij de bedoeling had het kabinet te vermoorden, maar dat het toch gebeurde, spijt hem nog steeds niet.

Cornelissens, J.A.M. Bouvigne-dag over de politieke aspecten van de Middenstandsproblematiek

In: Politiek, 20(1966), p. 44-49

De op 2 april in het kasteel Bouvigne gehouden studiedag over de middenstandsproblematiek stond geheel in het teken van de ongerustheid van de laatste tijd over de positie van de kleine zelfstandige in het maatschappelijk bestel. Deze ongerustheid is o.a. bij de Statenverkiezingen tot uitdrukking gekomen.

De voorzitter van de KVP liet in zijn inleiding op de conferentie duidelijk blijken dat electorale overwegingen niet richting bepalend mogen zijn voor het beleid van een partij die zich geroepen acht de belangen van alle groeperingen te behartigen.

Cornelissens, J.A.M. Bouvignedag over de Volksgezondheidsnota

In: Politiek, 20(1966), p. 240-244

De KVP toonde op de studiedag over volksgezondheid (Bouvignedag) een 'opmerkelijke verjonging', aldus Cornelissens. Na enkele inleidingen werd in discussie-groepen over de afzonderlijke onderdelen gesproken, bijv. over de opleiding, investeringen en financiën, wijk-gezondheidszorg en de gezondheidsbescherming. De bestuurlijke aspecten waren voor de KVP als politieke partij misschien de meest interessante.

Cornelissens, J.A.M. Het recht van de werkstaking

In: Politiek, 22(1968), p. 139-144

Naar aanleiding van het onlangs uitgebracht SER-rapport (een advies op het voorontwerp van wet op het stakingsrecht, ingediend door de minister van justitie, Samkalden) gaat Cornelissens zowel in op dit voorontwerp en het SER-advies, als op een eerder door Samkalden ingediend voorontwerp (1959).

In zijn tweede voorontwerp stelt Samkalden voor de staking, die uitgaat van een 'rechtspersoonlijkheid bezittende vakvereniging' het karakter van onrechtmatigheid te ontnemen; de SER gaat met dit voorstel akkoord. De belangrijkste aanvulling die de SER geeft is de instelling van een arbitrage-commissie. De invoering van verplichte arbitrage zal wel niet haalbaar zijn, aldus Cornelissens, aangezien hierdoor het stakingsrecht wezenlijk zou worden begrensd.

Cornelissens, J.A.M. Het sociale gezicht van de KVP

In: Politiek, 21(1967), p. 6-12

Het sociale gezicht van een partij wordt volgens schrijver bepaald door haar program en niet door de keuze van coalitie-partner. Hij geeft een overzicht van het beleid van de KVP op sociaal gebied in de afgelopen vier jaar en concludeert tenslotte dat het sociale gezicht van de partij de komende jaren bepaald zal worden door het streven naar gelijkheid van kansen en mogelijkheden voor diegenen, die hier tot nu toe van verstoken waren.

Couwenberg, S.W. Het DCN en de KVP

In: Politiek, 22(1968), p. 296-299

Couwenberg reageert op de bespreking in Politiek van 'Naar nieuwe politieke verhoudingen' van het DCN. Het DCN spreekt zich principieel uit vóór een volkspartij en niet, zoals de recensie zegt, er tegen.

Daarnaast stelt het DCN dat het politiek corporatisme, dat vaak ten onrechte wordt geïdentificeerd met het volkspartijtype, een bron van politieke onduidelijkheid is. Met politiek corporatisme bedoelt het DCN 'de samenklontering van politieke partijen en maatschappelijke organisaties tot één onontwarbare organisatorische kluwen' en het DCN is van oordeel dat dit het sterkst belichaamd is in de KVP.

Couwenberg, S.W. Het DCN en de partijvernieuwing

In: Politiek Perspectief, 1(1971/2), sept/okt., p. 34-47

Couwenberg zet in dit artikel de mening van het DCN over partijvernieuwing uiteen, alsmede de mening van het DCN over de resoluties van Arnhem en de kritiek van het DCN op de 'Principiële uitgangspunten' van de Groep van Achttien. In zijn rede uitgesproken in Arnhem wees Couwenberg er al op dat hij het geenszins met Aalberse eens was dat na deze vergadering de discussie over de partijgrondslag als afgesloten diende te worden beschouwd. Hij is van mening dat de eerste resolutie van Arnhem geenszins in strijd is met het streven van het DCN, want 'een vooruitstrevende interpretatie van de christelijke grondslag dwingt tot een gedeconfessionaliseerde uitwerking van deze grondslag'. Het interimrapport van de Groep van Achttien is volgens Couwenberg in strijd met het streven van de KVP naar een algemeen christelijke volkspartij.

Couwenberg, S.W. Het DCN en het vraagstuk der partijvernieuwing

In: Oost-West, 7(1968), p. 298-305

In dit artikel gaat Couwenberg, à titre personnel, nader in op de DCN-visie ten aanzien van het vraagstuk van partijvernieuwing. Het DCN wijst de godsdienstig-politieke antithese, de belangrijkste grondslag van het uit de vorige eeuw daterend partijstelsel, af, omdat zij geen reële praktisch-politieke betekenis meer heeft. Zij belemmert het maken van een echte politieke keuze. Het DCN is in de KVP de exponent van de volgens Couwenberg in de christendemocratie in Europa aanwezige stroming: die van de moderne, gedeconfessionaliseerde christen-democraten, die de confessionele stromingen willen doorbreken.

Couwenberg, S.W. Discussie rond de KVP

In: Acta Politica, IV(1968/9), afl.1 (okt), p. 104-112

Couwenberg maakt enkele kanttekeningen bij het artikel van Janse 'Spanningen in de KVP'. Hij meent dat de levensbeschouwing en het politieke program als integratiefactoren onvoldoende de werkelijkheid weergeven; het politieke beleid en het politieke leiderschap spelen volgens hem in toenemende mate een rol. Janses mening dat het politiek program de enige integratiefactor van het DCN is, is niet juist, aldus Couwenberg. Evenmin vindt Couwenberg de tegenstelling tussen 'evenwichtige belangenbehartiging' en 'radicaal-structuurhervormend' juist. Deze twee kunnen volgens hem best samen gaan.

Couwenberg, S.W. Politieke vernieuwing 1966 - 1971

In: Civis Mundi, 10(1971), no.7/8(juli/aug), p. 293-299

Couwenberg onderscheidt in zijn artikel twee fasen in het streven naar partijvernieuwing, de eerste fase van 1945-1958 (belangrijkste exponent de PvdA) en de tweede fase na 1958, waarin de Statenverkiezingen van 1966 weer een belangrijk punt vormen. In deze tweede vernieuwingsfase ontstaat ook politieke onvrede in andere partijen dan de PvdA. Het streven naar een algemene vernieuwing van de ideologische grondslagen en de structuur van het politieke bestel, dat vooral in het DCN is geaccentueerd, heeft de minste aandacht gekregen; de partijraadsresolutie van de KVP van december 1967, waarin men zich uitsprak voor het streven naar een algemeen christelijke volkspartij van vooruitstrevende structuur, ook openstaand voor niet-christenen, betekende in theorie een niet onbeduidende ideologische vernieuwing, maar in de praktijk is dit niet uitgewerkt door de gereserveerde houding van de ARP en de CHU. Couwenberg is van mening dat de vernieuwingsbeweging onvoldoende heeft weten te profiteren van de gunstige wind die er waaide, al is er zeker wel wat bereikt.

Couwenberg, S.W. Rede op de Partijraad van de KVP op 8 en 9 december 1967 (gedeeltelijk)

In: Radicalen, documentatie nr. 2, p. 23-25

Aan het begin van zijn rede stelt Couwenberg dat de werkelijke discussie over de grondslag van de KVP nog moet beginnen en niet als afgesloten mag worden beschouwd na deze partijraad. Alvorens de visie van het DCN te bepleiten, onderwerpt hij de christen-democratische stroming binnen de KVP aan een kritische analyse.

Couwenberg, S.W. Tussen D'66 en nu; plus en min van tien jaar streven naar politieke vernieuwing

In: Intermediair, 11(1975), no.13(28 maart), p. 1-11

In de vernieuwingsstromingen die na 1966 opkwamen onderscheidt Couwenberg drie categorieën, waarbij hij Nieuw Links en het DCN, die via hun moederpartijen het vernieuwingsstreven trachtten te realiseren, in één categorie plaatst. De christen-radicalen, uit wier streven uiteindelijk de PPR ontstond, plaatst hij in een andere categorie. D'66, dat buiten de gevestigde partijen om radicale politieke vernieuwing wilde, plaatst hij in de derde categorie. Hij geeft korte beschrijvingen van PPR, D'66, NL, DCN en DS'70 en analyseert de (gedeeltelijke) mislukking van het vernieuwingsstreven. Als één van de oorzaken daarvan noemt hij het feit dat het een zaak was van een intellectuele voorhoede, die niet kon inhaken op emotioneel gelegen strijdpunten.

Couwenberg, S.W. Tussen oud en nieuw; een DCN-visie

In: Civis Mundi, 10(1971), no.7/8(juli/aug), p. 320-336

Couwenberg maakt de balans op van vijf jaar politiek-vernieuwingsstreven en tracht de oorzaken aan te geven van de magere resultaten ervan. Hij gaat daarbij in op de rol van het DCN, dat zich op 6 april 1966 als eerste vernieuwingsstroming aandiende. Gesignaleerd worden als mogelijke oorzaken van het geringe succes van het vernieuwingsstreven: het gebrek aan strijdbare punten (als voorheen bijv. de schoolstrijd), onvoldoende bundeling van de vernieuwingskrachten, te weinig oog voor de taaiheid van de verouderde structuren etc. Het DCN, bedoeld als katalysator, richtte zich op de bestaande partijen en heeft zich, na mislukt te zijn als politiek platform, in zijn vernieuwingsstreven gericht op de KVP als spil van het oude partijstelsel. Dat ook het DCN zijn doel (nog) niet heeft bereikt komt a) door de tegenwerking van de gevestigde machten in de KVP, aan de andere kant is b) het DCN zelf ook duidelijk te kort geschoten door te ideëel-geörienteerd te zijn en te weinig aandacht aan de noodzaak van machtsvorming te schenken.

Couwenberg, S.W. Het vraagstuk der partijvernieuwing - een historische inleiding

In: Oost-West, 7(1968), p. 268-278

In dit artikel onderscheidt Couwenberg twee fasen van partijvernieuwing: de eerste vlak na de oorlog ('de doorbraak'), de tweede fase van partijvernieuwing plaatst hij in de jaren zestig, met als eigenlijke beginpunt het einde van de brede-basis-politiek in 1958. In het kort gaat de schrijver in op de ontwikkelingen binnen de KVP en de andere partijen sinds het begin van de jaren zestig. Hij vraagt zich aan het slot van zijn artikel af of het nu geen tijd wordt in de discussie over partijvernieuwing te gaan praten over positie en functie van het partijwezen als zodanig in plaats van over de partijvorming en over de indelingscriteria. Discussie over partijvernieuwing is z.i. alleen zinvol als zij leidt tot een nieuwe politieke structuur.

Denken over partijvernieuwing; bundeling documenten en beschouwingen over de partijvernieuwing; in het bijzonder over de gedachten in de KVP en de andere christelijke partijen; samengesteld door H.G. Cloudt en Th. Westerwoudt. Den Haag, uitgave KVP, 1967

De bundeling bestaat uit drie delen, 1) documenten (waarbij naar volledigheid is gestreefd), 2) beschouwingen over christelijke politiek en partijvernieuwing (van o.a. Schmelzer, Stokman, Romme, Bogaers, Van Hulten en Jurgens) en 3) diverse artikelen en een beknopt literatuuroverzicht.

Bij de documenten zijn o.a. opgenomen enkele communiqués van de christen-radicalen, een communiqué van de KVP-radicalen, een communiqué van het KVP-Partijbestuur, verklaring van Schmelzer namens de KVP-fractie, Persbericht van de KVP-radicalen; dit alles in chronologische volgorde. Bij de diverse artikelen zijn o.a. enkele beschouwingen n.a.v. de verkiezingen van 1967 opgenomen en van de daarbij gehouden kiezersonderzoeken.

Diepenhorst, I.A. Het rapport van de commissie Cals-Donner; een eerste woord

In: Politiek, 22(1968), p. 303-311

Diepenhorst is van mening dat men over enkele kleine wijzigingsvoorstellen die de Staatscommissie op tafel heeft gebracht binnen het raam van de huidige Grondwet, een ironische opmerking zou kunnen maken in de trant van Horatius ('de bergen baren en er wordt een belachelijke muis geboren'), maar dat zou niet rechtvaardig zijn. De commissie wil wel meer, maar alleen mèt verandering van de Grondwet. Enkele van de wijzigingsvoorstellen: inperking stelsel evenredigheid, lijstverbindingen. Zowel het 'premiestelsel' als verhoging van de kiesdrempel worden door de commissie afgewezen, alsmede de verkiezing van de minister-president.

Discussienota voor de KVP-Partijraad, december 1967

In: Hoekstra, D.J. Katholieke Volkspartij en KVP-Radicalen, p. 19-43 (mèt de pre-adviezen van het partijbestuur)

In: Radicalen, documentatie nr. 2, p. 14-15 (gedeeltelijk)

In deze discussienota, opgesteld voor de KVP-Partijraad van december 1967, zijn de opvattingen van de verschillende stromingen binnen de KVP neergelegd. De nota bevat 4 vraagpunten, waarover de Partijraad zou dienen te beslissen: 1. Is partijvorming op grond van christelijke inspiratie wenselijk? 2. Moet deze partijvorming gebeuren op specifiek rooms-katholieke of algemeen christelijke grondslag? 3. Moet de KVP blijven streven naar een hechte samenwerking met ARP en CHU? 4. Moet de KVP voor de verkiezingen een stembusakkoord sluiten of slechts haar voorkeur voor een bepaalde regeringscombinatie uitspreken? De verschillende stromingen die in de nota aan het woord komen zijn 1. de groep-Aalberse (christen-democraten), 2. de groep-Bogaers (radicalen), 3. de groep-Van der Grinten (vóór handhaving katholieke partij) en 4. het DCN.

Donk, W.A. van der. Het stembusakkoord

In: Politiek, 22(1968), p. 284-289

Een stembusakkoord, als voorgesteld door de christen-radicalen, zou behalve een gemeenschappelijk program, ook een lijst van kandidaten voor ministerszetels moeten bevatten. Schrijver ziet niet alleen bezwaren van praktische aard, maar ook staatsrechtelijke. Een stembusakkoord veroorzaakt volgens hem een zekere starheid in de staatkunde. Het is z.i. nog niet bewezen dat het beter zou functioneren dan het huidige systeem van kabinetsformatie.

Elsen, H.A.M. De Partijraad en de samenwerking van ARP, CHU en KVP

In: Politiek, 22(1968), p. 227-230

Op de Partijraad van 8 juni 1968 werd duidelijk, aldus Elsen, 'waarom wij het Democratisch Centrum Nederland accepteren en niet de Politieke Partij Radikalen'. 'Waarom er geen kwaad steekt in een

middenpartij te heten en wat nu precies de betekenis is van consequent vooruitstrevend. En dat wij de PvdA niet bij voorbaat afwijzen, noch de VVD principieel knuffelen.' De rapporten van de Groep van Achttien zijn geaccepteerd, de delegaties uit de drie partijen zullen voortaan bijna geheel uit de dagelijkse besturen bestaan, hetgeen de betekenis van het overleg vergroot. Elsen is het met Steenkamp eens dat het helemaal niet erg is om als consequentie van het program een middenpartij genoemd te worden, sterker nog, hij vindt dat het karakter van een volkspartij de KVP principieel in het politieke midden plaatst.

Faas, H. Radicale katholieken

In: Christen-Radicaal, p. 43-48

Faas gaat vooral in op het verschil tussen de KVP-radicalen en de radicalen in ARP en CHU. Zo zijn de AR-radicalen voornamelijk jongeren, die opereren in een partij waarvan de top laag vooruitstrevender is dan de achterban. De CH-radicalen ('stugge volhouders') zitten in de positie die het spookbeeld voor de KVP-radicalen is (in een conservatief bolwerk). De KVP-radicalen komen uit allerlei leeftijdsgroepen, uit allerlei milieus en werken in een partij waarvan de top conservatiever is dan de achterban. Het scherp stellen van de verschillen tussen de radicalen is van belang bij verdere samenwerking, ter voorkoming van misverstanden, aldus Faas.

Fransen, A.G. Enkele kanttekeningen (bij het verzamelrapport van de KVP-werkgroepen over de consument)

In: Politiek, 22(1968), p. 82-86

Mevrouw Fransen, directrice van de Nederlandse Consumentenbond, plaatst desgevraagd enkele kanttekeningen bij het rapport van de KVP-werkgroepen over de positie van de consument. Zij is het met de meeste conclusies van de werkgroepen eens. Bijzonder wenselijk lijkt het haar dat de bestaande consumenten-organisaties hun eenheid bewaren, maar dat daarnaast de politieke partijen ook meer belangstelling gaan tonen voor de consument.

Gemeenteprogram 1966-1970 van de Katholieke Volkspartij. Den Haag, z.j.

In het program voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1966 worden punten aan de orde gesteld als: gemeente en particulier initiatief, intergemeentelijke samenwerking, openbare orde en goede zeden, recreatie, ruimtelijke ordening, sport en spel, verkeer en vervoer, volkshuisvesting, cultuur, volksgezondheid, gemeentelijke zelfstandigheid en financiën. In de inleiding wordt gesteld dat de KVP, 'die de Christelijke levensvisie als richtinggevend beschouwt voor haar beleid', daarvan ook uitgaat bij het gemeentelijk beleid.

Gerdes, O. Overtuiging en presentatie in de politiek

In: Politiek, 22(1968), p. 290-295

Het wegvallen van christelijk geïnspireerde partijen uit de politiek is volgens schrijver een 'levensgevaarlijke' zaak. Groepering van allen die christen zijn in de politiek is noodzaak. (Eenheid maakt macht). Het specifiek christelijke moet in de presentatie naar buiten worden waargemaakt, hetgeen van de leiding enerzijds politieke bekwaamheid en informatie vraagt, anderzijds het weten hoe men kan overtuigen en getuigen.

Gommers, P.H. Het Europese debat en KVP

In: Politiek, 20(1966), p. 300-302

Het openbare debat over de Europese integratie is nog steeds niet verder gekomen dan een confrontatie tussen voor- en tegenstanders, maar de vraag welk Europa men eigenlijk wil is nog nooit beantwoord. Wat betreft de staatkundige vorm ('eenheidsstaat' of 'de gedecentraliseerde 'bondsstaat') is het het meest waarschijnlijk dat de KVP, gezien haar toepassen en volgen van het subsidiariteitsbeginsel, de voorkeur geeft aan een gedecentraliseerde staatsvorm. Een nauwere samenwerking tussen de christen-democratische groepen, zoals aangegeven in het KVP-werkprogramma, is van het grootste belang indien de samenwerking van die partij binnen de Europese Gemeenschap serieus genomen moet worden.

Gommers, P.H. Mogelijkheden van Europese politieke samenwerking

In: Politiek, 20(1966), p. 77-80

Om de hoogst noodzakelijke coördinatie op Europees niveau te verkrijgen, is een vooraf bepalen van de doeleinden en een daarmee samenhangende strategie een eerste vereiste. Een in te stellen Europese studiec commissie zou deze doeleinden kunnen definiëren, aldus Gommers.

Grondslag en karakter van de KVP; rapport van de Structuurcommissie van de KVP. Den Haag, 1966

De voornaamste conclusies van het rapport van de Structuurcommissie van de KVP, gepubliceerd in januari 1966, luiden: de KVP blijft beginselpartij, zij is tevens programpartij, van deconfessionalisering kan alleen sprake zijn als daaronder wordt verstaan de zuivering van bepaalde elementen die een bepaalde kerkgebondenheid suggereren, die niet mag bestaan; de KVP staat open voor niet-katholieken; de naam KVP blijft gehandhaafd; op korte termijn wordt een algemene christelijke partij niet te verwezenlijken geacht; nauwere samenwerking met de protestants-christelijke partijen moet worden nagestreefd door de instelling van een groep personen uit de verschillende partijen, die de mogelijkheid om te komen tot een brede christelijk gefundeerde partij, gaat onderzoeken.

Hahn, K.J. Rond de christen-democratische samenwerking in Nederland
In: Politiek, 20(1966), p. 274-279

Hahn zegt ervan overtuigd te zijn dat Nederland zich niet kan onttrekken aan de algemene trend en dat hechtere politieke samenwerking van de christenen, ondanks historische verschillen, op den duur onvermijdelijk is. Eén christen-democratische partij is daartoe niet direct noodzakelijk; de bestaande contacten en samenwerkingsvormen zouden eenvoudig uitgebouwd en beter benut kunnen worden. Overleg tussen fracties, het op elkaar afstemmen van de verkiezingsprogramma's, dit alles is mogelijk en ligt reeds in de lijn der verwachtingen. Bij het doortrekken van deze lijn zal langzamerhand een oecumene groeien die zeker op politiek terrein nodig is.

Hahn, K.J. en R. Papini. Naar een 'aggiornamento' van de christen-democratische partijen

In: politiek, 21(1967), p. 287-306

(Oorspronkelijk gepubliceerd als document van het Internationaal Christen-Democratisch Studie- en Documentatiecentrum te Rome, mei 1967)

De studie is gesplitst in twee delen: eerste deel is een analyse van de situatie van de christen-democratische partijen in de moderne samenleving, het tweede deel schetst de perspectieven voor een 'aggiornamento' van deze partijen. De christen-democratische partijen hebben in de huidige tijd, aldus de auteurs, de opdracht op basis van hun uitgangspunten en programma's hun bestaansgrond te bevestigen.

Herziening van het kiesrecht binnen het kader van de grondwet; interimrapport van de commissie-Marijnen; minderheidsnota van mr. K. van Rijckevorsel. Den Haag, 1967. Geschrift no. 145 van het Centrum voor Staatskundige Vorming

De commissie-Marijnen komt, gezien de beperkte opzet van het rapport (kiesrecht hervorming binnen het kader van de huidige Grondwet) tot de volgende aanbevelingen: 1. Opheffing mogelijkheid lijstverbinding van kring tot kring; 2. Invoering stelsel van gesloten districten gepaard gaande met vermindering van het aantal districten; 3. Opening mogelijkheid lijstverbinding binnen een district; 4. Afschaffing opkomstplicht; 5. Geen invoering van een kiesdrempel. Van Rijckevorsel is het niet eens met de punten 1. en 2. Hij wil handhaving van de bestaande mogelijkheden van lijstverbinding, uitgebreid met voorstellen 3. en 4.

Heuvel, N.H.L. van den. Bezinning op het Partijwezen

In: Politiek, 20(1966), p. 147-151

Er is moed voor nodig, aldus Van den Heuvel, om met een rapport als 'Grondslag en karakter van de KVP' te komen. De vraag naar het bestaansrecht van een partij als de KVP in de huidige veranderende

wereld wordt door het rapport beantwoord met de nadrukkelijke stelling dat de vorming en instandhouding van een katholieke partij geen beginsel-kwestie is. De tijd is volgens schrijver nog niet rijp voor één christelijke politieke partij, noch voor partijvorming buiten alle confessie om.

Heij, W. de. Van Lager Onderwijs naar Basisonderwijs.I.

In: Politiek, 20(1966), p. 65-76

Wanneer de lagere school werkelijk een basisschool zal willen zijn, zal ze aan de volgende eisen moeten voldoen, aldus Heij: accent leggen op aanbrengen van functionele kennis, meer gedifferentieerd onderwijs moeten geven, betere aansluiting op het kleuteronderwijs moeten realiseren, verantwoorde regeling van de aansluiting bij het voortgezet onderwijs tot stand moeten brengen.

Heij, W. de. Een nieuwe onderwijsstructuur gewenst? II.

In: Politiek, 20(1966), p. 135-146

De Heij bespreekt het eerste deel van het in november 1965 verschenen plan van de Wiardi Beckman Stichting, het 'Struktuurplan voor het onderwijs'. Met de publicatie van dit Struktuurplan heeft de PvdA, aldus De Heij, weer een belangrijk initiatief genomen. Het deel handelt over het kleuter- en jeugdonderwijs van ongeveer 3 - 14 jaar. Met de bezwaren tegen de huidige organisatie van het onderwijs en de diagnose die wordt voorgesteld is De Heij het vrijwel eens; bezwaar heeft hij tegen het feit dat de wijzigingsvoorstellen gekoppeld worden aan een fundamentele structuurwijziging. De noodzaak hiervan is niet aangetoond en het gevaar dreigt dat met afwijzing van volledige structuurwijziging ook de andere voorstellen worden afgewezen.

Heijden, J.J.F.M. van der. Inflatie en fiscus

In: Politiek, 20(1966), p. 185-190

Van der Heijden bespreekt het onlangs door de KVP uitgegeven rapport 'Automatische correctie van het progressie-effect....'. In het rapport wordt gepleit voor een jaarlijkse, automatische aanpassing van de tarieven van loon- en inkomstenbelasting aan de gestegen prijzen i.p.v. de huidige correctie die ongeveer eens in de vier jaar plaats vindt. Deze correctie achteraf wordt vaak gezien als belastingverlaging, terwijl het in feite gaat om een aanpassing aan de gestegen prijzen. Het rapport zet de bezwaren die er tegen een jaarlijkse aanpassing zouden kunnen bestaan, ook op een rij.

Heijden, J.J.F.M. van der. Naar rechtvaardiger inkomens- en vermogensverhoudingen?

In: Politiek, 22(1968), p. 91-97

Naar aanleiding van het gelijknamig rapport van de Groep van Acht-

ten, stelt Van der Heijden dat de belangrijkste passage in het rapport die passage is, waarin wordt gesteld dat de overheid en het bedrijfsleven elk een eigen taak hebben ten aanzien van meer rechtvaardige verhoudingen in inkomens en vermogens.

Heijden, J.J.F.M. van der. Sociale dienstplicht voor meisjes?

In: Politiek, 20(1966), p. 50-55

In tijden van tekort aan verplegend en verzorgend personeel wordt de roep om burgerlijke, sociale dienstplicht voor meisjes groter. Van der Heijden noemt een aantal praktische bezwaren tegen invoering van dienstplicht voor meisjes: welke normen moeten worden gehanteerd, er zal een tekort ontstaan aan leidinggevend- en opleidingspersoneel, organisatorische bezwaren en wat zal het reële effect zijn? Volgens Van der Heijden zal de oplossing moeten worden gezocht in het aantrekkelijk maken ten opzichte van andere beroepen van het verzorgend beroep en in het een grotere bekendheid geven aan dit beroep.

Heijden, J.J.F.M. van der. Uitgangspunten voor een linkse concentratie van AR, PSP, PvdA en KVP-leden

In: Politiek, 21(1967), p. 168-174

Onder bovenstaand motto vond op 3 juni j.l. een radio-debat plaats tussen Boukema (ARP), Bruggeman (PSP), Lammers (PvdA) en Spil (KVP). Zou oorspronkelijk slechts gesproken worden over een aantal, in eerdere bijeenkomsten opgestelde discussiestellingen, vlak voor de uitzending bleek een soort 'oprichtingsvergadering' als tweede punt aan de agenda te zijn toegevoegd. Van der Heijden trekt uit het debat de volgende conclusies: overeenstemming over een concreet politiek program, waarmee een linkse concentratie in zee zou moeten gaan, is op een dergelijke manier in elk geval niet te bereiken. De fundamentele uitgangspunten liggen te ver uiteen, hetgeen niet verwonderlijk is, gezien de samenstelling van de gespreks-groep.

Heijden, J.J.F.M. van der. Verantwoordelijkheid van overheid en bedrijfsleven voor betere inkomens- en vermogensverhoudingen

In: Politiek, 22(1968), p. 387-396

In dit artikel gaat Van der Heijden nogmaals in op de taken van de overheid en het bedrijfsleven ten aanzien van inkomens- en vermogensverhoudingen. De overheid zou bijv. activiteiten kunnen ontplooiën op het gebied van de bevordering van het sparen en het tot stand brengen van een betere inkomens- en vermogensverdeling. In de eerste plaats is het echter het bedrijfsleven dat in vrijheid op dit gebied de beste oplossingen zal moeten gaan vinden, hetgeen de overheid er niet van ontslaat ook met maatregelen te komen. Werkgevers moeten bijv. medewerking verlenen aan wijzigingen in de bestaande inkomensverhoudingen; voor de werknemers betekent het dat bij de loononderhandelingen ook vermogensaanwasdeling en investeringsloon betrokken moeten worden.

Hoekstra, D.J. Katholieke Volkspartij en KVP-Radicalen

In: Hoekstra, D.J. Partijvernieuwing in politiek Nederland, p. 9-63

Hoekstra geeft een chronologisch overzicht van de gebeurtenissen in de KVP vanaf de publicatie van het Structuurrapport tot het Manifest van de KVP-Radicalen. De discussies binnen de KVP mondden uit in een Memorandum (september 1967), waarin de verschillende stromingen zich presenteerden, alsmede in een Discussienota voor de Partijraad van december 1967. Na het 'Akkoord van Arnhem' wordt aandacht besteed aan de activiteiten van met name de KVP-Radicalen, op wie zich in het bijzonder het streven van vernieuwing binnen de KVP concentreerde: het Adres van de radicalen en de reacties daarop, het beraad van het Partijbestuur over het Adres en het Manifest van de radicalen.

Hoekstra, D.J. Partijvernieuwing in politiek Nederland; samenvatting en commentaar. Alphen aan de Rijn, 1968

De bundel, die beoogt 'een grotere duidelijkheid omtrent de politieke verhoudingen van vandaag in politiek Nederland' te geven, bevat onder meer artikelen over KVP, ARP, CHU, de Groep van Achttien, de Christen-Radicalen, D'66, VVD en PPR. Als Bijlagen zijn o.a. opgenomen de na-oorlogse verkiezingsuitslagen, resultaten van enquêtes van Veldkamp-marktonderzoeken en van NIPO, de Gespreksnota van de Groep van Achttien en een beknopt literatuuroverzicht.

Hoekstra, D.J. De Radicalen; een scheiding der geesten

In: Hoekstra, D.J. Partijvernieuwing in politiek Nederland, p. 181-204

De oprichting van de partij Radicalen op 1 maart 1968 was het uiteindelijke resultaat van een vertrouwenscrisis binnen de KVP. Eén van de gebeurtenissen die tot de algemene malaise in de KVP hadden geleid, was de kandidaatstelling voor een nieuw partijbestuur. KVP-Radicalen-kandidaat Bogaers was eerst als onaanvaardbaar afgewezen, later op advies van een commissie van goede diensten toch voorgedragen als vice-voorzitter. Een tweede probleem was het gezamenlijk tv-optreden van de fractievoorzitters van de drie confessionele partijen en de uitleg die zij daarover gaven in Drachten. Zij spraken voorkeur uit voor een gezamenlijk optrekken, hetgeen volgens de KVP-Radicalen in strijd was met de resoluties van Arnhem. Dit alles leidde tot het uittreden op 27 februari 1968 van een deel van de KVP-Radicalen uit de fractie en tot de oprichting van de partij Radicalen.

Janse, C.S.L. Een poging tot verduidelijking

In: Acta Politica, IV (1968/9), afl.1 (okt), p. 112-114

Janse gaat in dit artikel in op de kritiek van Couwenberg op zijn artikel 'Spanningen in de KVP'. Hij blijft het oneens met Couwenberg als die het Structuurrapport een ommezwaai in de KVP noemt. Janse constateert die ommekeer al aan het eind van de vijftiger jaren.

Janse, C.S.L. Spanningen in de KVP

In: Acta Politica, III, 1967/8, afl. 4(juli), p. 269-286

Janse begint zijn artikel met een globaal overzicht van de spanningen die zich tussen 1946 en 1966 in de vijf grotere partijen hebben voorgedaan. Daarnaast is een meer gedetailleerde studie gemaakt van de spanningen in de KVP. Hij ziet mogelijke spanningsvelden tussen levensbeschouwelijke beginselen en politiek program, lopend van levensbeschouwing als enige integratiefactor, tot program als enige integratiefactor (DCN). Ook op het gebied van de sociaal-economische politiek, van de internationale politiek en van de cultuurpolitiek zijn er spanningsvelden geweest in de KVP. Janse onderscheidt drie categorieën factoren, waardoor men in een partij tot het nastreven van verschillende doeleinden kan komen: verschil in sociale structuur, verschil in cultuur en in persoonlijkheid.

Janssen, G.A.J. Schoolverzorgingsdiensten

In: Politiek, 20(1966), p. 191-201

Janssen zet naar aanleiding van een aantal rapporten dat de laatste tijd van verschillende kanten over schoolverzorgingsdiensten is verschenen, een aantal regels op een rijtje die volgens hem algemeen zouden moeten gelden: in principe moet de dienst zoveel mogelijk aansluiten bij de aard van het onderwijs waarvoor het is bedoeld; waar ruimte is voor meerdere diensten moet naast die van de overheid plaats blijven voor particuliere diensten; waar slechts plaats is voor één dienst, verdient het aanbeveling tot een stichting te komen, waarin protestantse, katholieke en openbare scholen zijn vertegenwoordigd.

Jeukens, H.J.M. Tekst van een rede ter opening van het congres van het Centrum voor Staatskundige Vorming op 5 februari 1966, uitgesproken door de voorzitter, prof. mr. H.J.M. Jeukens. Den Haag, uitgave Centrum voor Staatskundige Vorming, z.j.; geschrift no. 138

Jeukens staat in zijn rede stil bij de vragen wie 'de acteurs zijn op ons staatkundig schouwtoneel' en wat de rol is van het Centrum voor Staatskundige Vorming daarin. Hij onderscheidt een 'trias-politica' op het eerste gebied: de wettelijk erkende staatsorganen van Regering en Parlement, ten tweede de burgers en ten derde de politieke partijen. In deze driedeling vindt hij de drie democratische grondrechten terug: vrijheid van meningsuiting, van vereniging en vergadering en de gelijkheid van de burgers wat betreft benoembaarheid in openbare functies. De rol van het Centrum ziet hij in het leveren van een bijdrage aan de meningsvorming en oriëntatie op maatschappelijke vraagstukken.

Jong, H. de en J.M. Wiersma. Vraaggesprek met drs. W.K.N. Schmelzer. 'Als u naar mijn persoonlijke opvatting vraagt voor de huidige tijd, dan zou ik een coalitie van de PvdA met het CDA voor het land een betere constructie vinden'

In: Groniek, no. 39(oktober 1975), p. 2-12

In het vraaggesprek wordt aan drie zaken met name aandacht besteed: de binnenlandse politiek, de christen-democratische samenwerking en de buitenlandse politiek. Wat betreft de Nacht van Schmelzer wordt meer ingegaan op de vraag of dat het beginpunt van de breuk in de KVP, van de polarisatie tussen KVP en PvdA en van de verwijdering tussen KVP en NKV, was, dan op de vraag of het moord met voorbedachte rade was of niet. Schmelzer zegt van mening te zijn dat een dergelijke gebeurtenis nooit een invloed van zo verstrekkende aard gehad kan hebben. Het op gang komen van het emancipatieproces onder de katholieken vindt hij veel belangrijker. Dit alles heeft zeker invloed gehad op de positie van de fractievoorzitter die nu niet meer als de onbetwiste leider geldt.

Jurgens, E.C.M. Partij geven

In: Partijvernieuwing? Open brief; met bijdr. van E. Jurgens,

D.Th. Kuiper, B. van der Lek e.a. Amsterdam, 1967; p. 4-20

Jurgens, behorend tot de groep christen-radicalen, lid van de KVP, geeft in zijn 'open brief' zijn persoonlijke mening over 'oorzaken en ontredde in ons parlementaire stelsel', alsmede zijn visie op de manier waarop de KVP, na een interne sanering, een bijdrage kan leveren aan een duidelijker greep van de kiezers op het regeringsbeleid. Wat betreft de KVP ziet Jurgens als eerste taak van de KVP-leden en -kiezers een ombuiging van het beleid van de KVP in radicaal-vooruitstrevende zin; pas daarna kan de KVP een bijdrage leveren aan de vernieuwing. Om de kiezers meer invloed te geven op de te volgen politieke richting, moeten er vóór de volgende verkiezingen samenwerkingsverbanden ontstaan op grond van concrete programma's van partijen die weten wat ze aan elkaar hebben en zich duidelijk aan de kiezers willen presenteren.

Jurgens, E.C.M. De PPR en de politieke vernieuwing

In: Civis Mundi, 10(1971), no.7/8 (juli/aug), p. 307-312

Jurgens gaat in dit artikel in op een aantal aspecten van de PPR (een niet-confessionele partij, waarvan de oprichters christenen zijn en zich richten tot kiezers die in het verleden op christelijke partijen stemden, aldus de omschrijving van het karakter van de PPR, zoals die bij de oprichting van de partij in Dronten werd gegeven). De PPR is het uitgangspunt van de christen-radicalen trouw gebleven door op basis van haar radicaal program naar samenwerking met andere progressieve partijen te streven. De christen-radicalen hadden zich vanaf het begin gekeerd tegen de centrum-positie van hun partijen. Het uiteindelijke uittreden van een aantal van de KVP-Radicalen en de oprichting daarna van de PPR is veroorzaakt door het feit dat de leiding van de KVP (i.c. Schmelzer via de tv op 14 februari 1968) zonder overleg koos voor de voortzetting van de samenwerking met ARP en CHU zonder de garantie van een radicaal program.

Jurgens, E.C.M. Het verkiezingsmanifest van de VVD

In: Politiek, 21(1967), p. 20-22

In een reactie op het verkiezingsmanifest van de VVD, waarin wordt gehamerd op 'duidelijkheid', stelt Jurgens dat je er met het aantonen van 'duidelijkheid' (dat uit accentverschillen zou moeten blijken) niet komt. Ook de VVD zit met het dilemma enerzijds een volkspartij te willen zijn, anderzijds politiek-dogmatische opvattingen te huldigen, die consequent toegepast de belangen van een deel van de bevolking meer behartigen dan die van het andere deel.

Jurgens, E.C.M. en J.J.F.M. van der Heijden. Christen-democratische samenwerking - radicaal-vooruitstrevende samenwerking

In: Politiek, 21(1967), p. 253-258

Naar aanleiding van een door de KVP voor de Partijraad-discussies over partijvernieuwing opgesteld Memorandum vergelijken de schrijvers de punten van overeenstemming tussen de vijf in het Memorandum onderscheiden 'stromingen' binnen de KVP. Zij gaan met name in op de stroming van de 'christen-democratische samenwerking' en die van de 'radicaal-vooruitstrevende samenwerking'.

Kooijmans, P.J. Mogelijkheden en grenzen van Nederlands buitenlandse politiek (lezing gehouden op de vijfde studiedag van de Nederlandse Equipe van de EUCD)

In: Politiek, 22(1968), p. 175-182

Kooijmans stelt in zijn beschouwing over de grenzen van de Nederlandse buitenlandse politiek dat er een spanningsveld kan ontstaan tussen binnenlandse politiek (eigen belang) en buitenlandse politiek (algemeen belang). Vrede en gerechtigheid in het algemeen dienen hoofddoeleinden van de Nederlandse buitenlandse politiek te zijn. Kooijmans is van mening dat, hoewel kleine landen als Nederland het verloop van de wereldgebeurtenissen niet in hun hand hebben, zij misschien juist daarom wel richting gevend kunnen inwerken op de feitelijke toestand. " 's Lands grenzen bepalen niet 's lands mogelijkheden."

KVP-Verkiezingsprogram 1967

In: Politiek, 20(1966), p. 286-291

'De KVP wil', aldus de inleiding op het verkiezingsprogram, 'een bijdrage leveren aan de verbetering van de samenleving, nationaal en internationaal. Zij laat zich daarbij inspireren door christelijke opvattingen over mens en samenleving.' De KVP acht één politiek verband van allen die dit uitgangspunt onderstrepen gewenst, maar blijft ondertussen onder eigen naam haar doelstellingen nastreven, waarbij het program duidelijk het karakter van de KVP demonstreert. Enkele punten uit het program: De KVP spreekt zich uit voor de constitutionele monarchie; de KVP wil nastreving van een buitenlandse politiek, die de eenwording van de wereld naderbij brengt; de KVP wil aanmoediging van het persoonlijk bezit; de financieel-economische waarborgen voor uitvoering van het KVP-program worden aan het eind geëtaleerd.

Lammers, H. Het leven wordt er niet leuker op

In: De Gids, 130(1967), deel 2, p. 168-172

Het leven wordt er politiek niet leuker op, aldus Lammers, omdat het land zich in een impasse bevindt: enerzijds toenemende bestuurszwakte, anderzijds de noodzaak tot ingrijpende maatregelen. Het Adres van de KVP-Radicalen aan hun Partijbestuur, dat volgens Lammers jammergenoeg niet verder gaat dan een formulering van vrij algemeen aanvaarde doelstellingen, werd juist daarom door dat bestuur vrijwel geruisloos ingevoegd in de discussie in eigen gelederen. Het zijn juist de middelen, die voor de verwezenlijking van de doelstellingen nodig zijn, die de wezenlijke meningsverschillen doen ontstaan. De opvattingen van het DCN en de Radicalen komen volgens Lammers nog het meest met elkaar overeen.

Lammers, H. Het najaar der congressen

In: De Gids, 130(1967), deel 2, p. 312-315

Het Schevenings-congres van de Christen-Radicalen is één van de in het bedoelde najaar gehouden congressen. Realisatie van het op het congres gepresenteerd program vergt, aldus Lammers, eerst een breuk in de betrokken partijen. Het zit er volgens hem wel in dat dat gebeurt in de KVP, omdat zowel Aalberse als Schmelzer bij de presentatie van het program spraken van 'zelfmoord op termijn voor een echte christelijk geïnspireerde volkspartij', hiermee kennelijk doelend op het denkbeeld van een stembusakkoord voor de verkiezingen. Zij noemden dit strijdig met de werkelijke situatie maar vergaten, aldus Lammers, erbij te zeggen dat de confessionele partijvorming de wezenlijke tegenstellingen in ons land steeds heeft verdoezeld.

Lammers, H. De scheuring in de KVP

In: De Gids, 131(1968), deel 1, p. 179-182

De scheuring in de KVP, gevolgd door de oprichting van de PPR is, met name door de PvdA-Kamerfractie geweldig opgeblazen, aldus Lammers, om het publiek te doen geloven dat er een geweldige omwenteling aan de gang is. Een politiek gevaarlijke, opportunistische manier van handelen. De functie van de nieuwe partij werd algemeen gezien als tussenstation voor diegenen die wel een progressievere politiek willen, maar er nog niet aan toe zijn zich buiten-confessioneel op te stellen. Mogelijk ook het bewerkstelligen dat de radicalen in de ARP zorgen voor een koerswijziging van deze partij.

Lek, B. van der. Heeft de bisschop kwaad gedaan? Zure druiven voor de KVP

In: Radikaal, 1(1967), no.7(9 febr), p. 1

Er is, aldus Van der Lek, in kringen van de KVP grote verontwaardiging ontstaan over het interview met mgr. Bluyssen in Radikaal van 26 januari jl. De voorzitter van de KVP-jongeren, René Gerrits, heeft mgr. Bluyssen ervan beschuldigd 'zijn behoefte om populair te doen' op deze manier te hebben botgevierd. Het KVP-bestuur heeft zich van deze beschuldiging gedistantieerd, maar is inmiddels wel verontwaardigd over Bluyssens uitspraak dat iedere katholiek vrij is om te stem-

men wat hij wil. Volgens partijvoorzitter Aalberse zou mgr. Bluysen verwarring gesticht hebben. Van der Lek is van mening dat die verontwaardiging binnen de KVP alleen maar onderstreept hoe onzeker men zich daar voelt.

Lipschits, I. Katholieken en protestanten na 1945; ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse politieke partijen, deel 3

In: Intermediair, 11(1975), no. 50(12 dec), p. 37-43

Ook verschenen in: Lipschits, I. Politieke stromingen in Nederland; inleiding tot de geschiedenis van de Nederlandse politieke partijen. Deventer, 1977; p. 46-54

Wat betreft het 'katholieke deel' van dit artikel schetst Lipschits de ontwikkelingen binnen de KVP vanaf de oproep van het episcopaat in 1946 tot politieke eenheid tot en met het ontstaan van de PPR en de RKPN. 'Hoewel de huidige PPR niet meer als een katholieke partij kan worden beschouwd', aldus Lipschits, 'is zij ontstaan als een afsplitsing van de KVP.' De daaraan voorafgaande discussies binnen de KVP zijn vanaf de publicatie van het Structuurrapport door de PvdA in een stroomversnelling gebracht. Volgens Lipschits maakte de PvdA gebruik van de zinsnede dat de 'instandhouding van een katholiek partijverband een vraagstuk van doelmatigheid en opportuniteit is'.

Manifest van de KVP-Radicalen

In: Hoekstra, D.J. Katholieke Volkspartij en KVP-Radicalen; p. 58-60

In: Radicalen; documentatie nr. 2; p. 18-19

Het Manifest van de KVP-Radicalen volgt in november 1967 op ettelijke besprekingen met partijbestuur en vertegenwoordigers van de radicalen, die geen toenadering tussen beide partijen tot resultaat hadden. De KVP-Radicalen verklaren hun actie bedoeld 'als een uiterste poging om de KVP duidelijk te laten kiezen'. De KVP-Radicalen willen dat de KVP vóór de verkiezingen zegt met welke partij(en) het wil regeren. De kiezers hebben recht op duidelijkheid. Bij radicaal-vooruitstrevend denken zij aan zaken als hulp aan arme landen, duidelijke stellingname tegen dictaturen, medezeggenschap in bedrijven bevorderen, voorrang aan woningbouw en werkgelegenheid en verkleining van de verschillen in inkomens en kansen in Nederland.

Memorandum, bestemd voor deelnemers aan KVP-bijeenkomsten over partijvernieuwing. (Den Haag), uitgave KVP, 1967

(de bijdrage van de radicaal-vooruitstrevenden aan dit Memorandum is opgenomen in: Radicalen; documentatie nr. 2; p. 12-14)

De discussies binnen de KVP mondden in september 1967 uit in een Memorandum, waarin de verschillende stromingen in de partij zich presenteerden. Behalve een bijdrage van het Partijbestuur, de visie van het DCN, een discussienota van de KVP-Radicalen (groep - Bogaers) en de groep - Van der Grinten (vóór handhaving van een katholieke partij). De KVP-Radicalen willen de drie confessionele

partijen samenbrengen in een radicaal-vooruitstrevende christelijke partij; het DCN is van mening dat elk vraagstuk van maatschappelijke orde op zijn eigen merites beoordeeld moet worden; het partijbestuur wil streven naar een christen-democratische samenwerking.

Meuwissen, D.H.M. Het stembusakkoord: een middel tot duidelijkheid

In: Politiek, 22(1968), p. 343-351

Meuwissen houdt een pleidooi vóór het stembusakkoord als middel tot grotere duidelijkheid in de Nederlandse politiek. Het stembusakkoord is in het denken van de Christen-Radicalen altijd beschouwd als mid-del om een bepaald politiek doel te bereiken. Meuwissen noemt als voorbeelden van die mogelijke duidelijkheid: doordat de kabinets-formatie voor de verkiezingen plaats vindt, is er meer inspraak van de kiezers bij de samenstelling van het kabinet; het bevordert de samenwerking tussen partijen; de kans op een stabiel regeringsbeleid gedurende vier jaar wordt vergroot.

Mommersteeg, J.A. Fundamenteel Centrum-rapport inzake ontwikkelingshulp

In: Politiek, 20(1966), p. 8-12

Mommersteeg geeft in het kort de inhoud weer van het onlangs verschenen rapport 'Nederland en de Internationale Ontwikkelingssamenwerking' van het Centrum voor Staatkundige Vorming. De commissie die het rapport heeft samengesteld is, aldus Mommersteeg, veel verder gegaan dan haar oorspronkelijke opdracht: zij geeft een analyse van het complex motieven voor ontwikkelingssamenwerking en van de samenhang van deze motieven.

Moorssel, J.L.F. van. Wettelijke maatregelen betreffende anti-conceptionele middelen

In: Politiek, 20(1966), p. 81-85

Van Moorssel bespreekt het zojuist door het Centrum voor Staatkundige Vorming gepubliceerde rapport over anti-conceptiva, het katholieke geluid in de reeks publicaties over dit onderwerp. Eén van de belangrijkste kenmerken van het rapport noemt hij het feit dat de katholieken op grond van eerbiediging der gewetensvrijheid het verlangen van brede groepen van de bevolking om anti-conceptiva te gebruiken, moeten aanvaarden.

Mulders, G.J. Macht en evangelie; tekst van de rede uitgesproken door dr. G.J. Mulders sj. voor het congres van het Centrum voor Staatkundige Vorming op 5 februari 1966. Den Haag, publicatie Centrum voor Staatkundige Vorming, z.j.; geschrift no. 137

Mulders zegt in zijn rede, gehouden op het vierde lustrum van het Centrum voor Staatkundige Vorming, van mening te zijn dat een typisch christelijke democratie niet bestaat. Er bestaan partijen, hier en elders, die zich, al dan niet terecht, christelijk noemen. Het bestaan van partijen ziet hij als wezenlijk voor het in ware vrijheid

kunnen functioneren van de democratie. Vormen van samenwerking zijn mogelijk, aldus Smulders; zij kunnen op belangrijke schaal een eind maken aan de steriele partijpolitiek en het wederzijds kleingeestig afvangen van politieke vliegen. Volgens Smulders is het niet teveel gezegd als hij stelt dat het op een klein grondgebied als Nederland eenvoudig niet duldbaar is dat partijen zich verliezen in het formuleren van nauwelijks van elkaar te onderscheiden standpunten. Ieder aanbod tot samenwerking moet eerder in een geïnteresseerd vertrouwen dan in een in zichzelf opgesloten wantrouwen worden begroet.

Muzikale vorming van de schoolgaande jeugd; rapport van de commissie-Tijssen. Den Haag, rapport Centrum voor Staatskundige Vorming, 1968

Uitgangspunten van de commissie bij het opstellen van het rapport waren de vragen of a) de overheid, meer dan tot nu toe, de muzikale vorming op de lagere scholen en de middelbare scholen dient te bevorderen en of b) muziekscholen van overheidswege niet beter in staat dienen te worden gesteld hun taak te vervullen. De commissie is van oordeel dat basis en uitgangspunt van iedere muzikale vorming een vocale muzikale vorming is, dat aan leerkrachten en kleuterleidsters hogere eisen met betrekking tot de muzikale vorming gesteld dienen te worden en dat er toezicht op het muziekonderwijs uitgeoefend dient te worden door consultants.

Naar nieuwe politieke verhoudingen. Bilthoven, uitgave Democratisch Centrum Nederland, 1967

Deze uitgave van het Democratisch Centrum Nederland, een studiegroep van leden van verschillende politieke partijen onder leiding van S.W. Couwenberg, bestaat voor een deel over partijvernieuwing en in het andere deel wordt de programmatische visie van het DCN uiteengezet. Het praktisch politiek program verschilt in vele opzichten niet wezenlijk van de benadering van de christelijke partijen. Het DCN acht de manier waarop de KVP probeert de belangen van iedere groep in onze samenleving te behartigen, en speciaal van die groep die het op een bepaald ogenblik het moeilijkst heeft, bedenkelijk en ingewikkeld. Volgens het DCN is deze manier van aanpak een 'samenwerking van het uit de Middeleeuwen daterende beginsel van het politieke corporatisme'.

Naar nieuwe politieke verhoudingen; programmatische samenvatting.

Z.pl., publicatie DCN, z.j.

De programmatische samenvatting van 'Naar nieuwe politieke verhoudingen' bestaat, evenals het boek zelf, uit twee delen:

1. Het vraagstuk van de partijvorming en
2. de programmatische visie.

De antithese, als belangrijkste tegenstelling die aan het huidige partijstelsel ten grondslag ligt, is volgens het DCN verouderd. Bij het streven naar partijvernieuwing dienen de volgende thema's centraal te staan: nationale vernieuwing en strategie van de vrede. In het hoofdstuk programmatische visie worden aan de orde gesteld: Nederland en de wereld; veiligheid en defensiebeleid; politieke en bestuurlijke structuur; sociaal-economische politiek; onderwijs- en cultuurbeleid en maatschappelijk welzijn.

Nederland en de Internationale Ontwikkelingssamenwerking; rapport van het Centrum voor Staatskundige Vorming; samengest. door een commissie onder voorzitterschap van J.A. Mommersteeg. Den Haag, 1966; geschrift no. 136

De eerste drie hoofdstukken van het rapport zijn gewijd aan de motieven voor ontwikkelingssamenwerking, de behoeften en de manier waarop de hulp zich in de praktijk heeft ontwikkeld. Het vierde hoofdstuk handelt over de Nederlandse bijdrage aan de internationale ontwikkelingshulp. De commissie voelt er niet voor een bepaald percentage van het nationaal inkomen te noemen als antwoord op de vraag hoe groot de Nederlandse bijdrage moet zijn. Wel vraagt de commissie zich af of de relatief geringe Nederlandse bijdrage niet op de één of andere manier op één of een beperkt aantal gebieden toegespitst moet worden.

Noldus, T. Overzicht vernieuwingsstreven in de periode 1966-1971

In: *Civis Mundi*, 10(1971), no.7/8(juli/aug), p. 349-362

Noldus gaat in dit overzicht uit van 3 verschillende benaderingswijzen: 1) een beknopt overzicht van de parlementair-politieke gebeurtenissen in de betrokken periode, 2) pogingen binnen de partijen ondernomen om tot politieke vernieuwing en samenwerking te komen en 3) voorstellen en besluiten tot staatsrechtelijke hervormingen, met nadruk op veranderingen in het kiesstelsel. Over de KVP en de samenwerking met CHU en ARP geeft Noldus een chronologisch overzicht, van Structuurrapport (januari 1966), via de oprichting van de Werkgroep Christen-Radicalen (11 mei 1967), de uitgelekte brief van de KVP-Radicalen (augustus 1967) (samenwerking met PvdA en D'66 gewenst), de verklaring van de Christen-Radicalen in de KVP (november 1967), waarin zij pogen de KVP duidelijk te laten kiezen, de KVP-Partijraad in Arnhem (december 1967), waar vier stromingen binnen de KVP worden onderkend, tot het uittreden uit de KVP van een aantal KVP-Radicalen (27 februari 1968) en de oprichting van de PPR (27 april).

Notenboom, H.A.C.M. De Financiële Beschouwingen

In: *Politiek*, 20(1966), p. 249-256

Notenboom zet nogeens uiteen wat de KVP-fractie betoogde tijdens de Algemene Politieke en Financiële Beschouwingen rond de begroting voor 1967. Het financiële gedeelte hiervan nam hij zelf voor zijn rekening. Met name gaat Notenboom in op de voorgestelde versnelde inning van de inkomstenbelasting, de voorgenomen uitgavenstijging en de 'dubbeltelling'. Hij concludeert dat er naast de voorziene lastenstijging van 680 miljoen nog eens een zelfde bedrag tegemoet gezien moet worden. Er zou zoveel doorgeschoven worden aan lastenstijgingen naar 1968 dat dan een onmogelijke situatie zou zijn ontstaan.

Ontwerp-program van de Radikalen

In: *Radikalen-krant*, no. 5, december 1968

Het ontwerp-program van de Radikalen is gebaseerd op een tiental rapporten van programcommissies uit de partij. Het gehele program bestaat

uit honderd punten. Enkele daarvan: 10% van de jaarlijkse welvaarts-groei naar de arme landen, geen Europese kernmacht, geen volledige Westeuropese eenwording als daar een kernmacht van komt, kiezers moeten uitmaken welke partijen gaan regeren, een groter deel van de opbrengst van de bodemschatten moet naar de staat gaan, op grote schaal moet worden overgegaan tot vernieuwing van stadswijken.

Parlementaire kroniek; de kabinetsformatie (I)

In: Politiek, 21(1967), p. 83-92

Zijlstra begon na zijn aanwijzing als informateur met het consulteren van de 5 voor een combinatie in aanmerking komende partijen: KVP, PvdA, CHU, ARP en VVD. De PvdA viel spoedig af als partner. Vanaf het begin van de benoeming van Biesheuvel tot formateur waren de door de KVP gestelde minimum-eisen bekend: in ieder geval in iedere hoofd-sector van het kabinet een minister, in de financieel-economische, de sociale en de verzorgende sector. Desnoods zou de KVP het welslagen van de formatie aan de inwilliging van die eisen willen opofferen. Toen Biesheuvels pogingen uiteindelijk op niets uitgelopen waren, was voor iedereen duidelijk dat dat vooral door gebrek aan steun uit eigen gelederen was veroorzaakt.

Parlementaire kroniek; de kabinetsformatie (slot)

In: Politiek, 21(1967), p. 122-126

Na de mislukking van Biesheuvel lag het voor de hand dat de formatie-opdracht nu aan een KVP-er zou worden gegeven: De Jong. Van de kant van de PvdA kwam kritiek op die benoeming, omdat men van mening was dat na het mislukken van de formatie-Biesheuvel toch tenminste gedacht had moeten worden aan deelname van de PvdA. Dat de socialisten stonden te trappelen van ongeduld om tot het nieuwe kabinet toe te treden, bleek echter uit niets. Na nog enige moeilijkheden van AR-zijde (de AR-voorzitter liet andermaal weten voorkeur te hebben voor samenwerking met de PvdA in plaats van met de VVD) slaagde De Jong toch uiteindelijk in de formatie van zijn kabinet, dat op 18 april werd geïnstalleerd.

Perquin, W. Het beter functioneren van de democratie

In: Politiek, 22(1968), p. 374-378

De tegenwoordig alom geuite klacht over het niet goed functioneren van de democratie komt, aldus Perquin, neer op het onvoldoende betrokken zijn van de burgers bij het bestuur. Niet alleen landelijk, maar evenzeer op gemeentelijk en provinciaal niveau. Evenals andere politieke partijen tracht ook de KVP haar leden meer te betrekken bij de politieke standpuntbepaling. Daarvoor kunnen verschillende middelen worden gehanteerd, bijvoorbeeld meer verslaggeving, werkgroepen, het werk in commissies, hearings, informatiebezoeken etc. Ook op plaatselijk gebied functioneren de meeste afdelingen nog als louter kiesverenigingen, terwijl ze nauwelijks als politieke beweging bezig zijn. Het betrokken zijn bij gemeentelijke vraagstukken kan gezien worden als het beginpunt van de democratie.

Perquin, W. Subsidie aan politieke partijen

In: Politiek, 22(1968), p. 38-42

Op grond van het feit dat de politieke partijen meewerken aan het instandhouden van de democratie (controle op het regeringsbeleid, opstellen alternatieven, vorming en voorlichting op staatkundig terrein, functioneren als kanaal voor individuele meningen), is Perquin van oordeel dat subsidie aan politieke partijen geoorloofd is.

Provincieprogram 1966-1970 (van de) Katholieke Volkspartij. Z.pl., z.j.

In de inleiding van het Provincieprogram wordt gesteld dat de 'Katholieke Volkspartij, die de christelijke levensvisie als richtinggevend beschouwt voor haar beleid' mitsdien ook voor het provinciaal beleid daarvan uitgaat. Het provinciaal bestuur volge bij de uitoefening van haar taak het subsidiariteitsbeginsel, zowel in verhouding tot andere (semi)overheidslichamen als tot particuliere organen. De delen II t/m IV van het program handelen achtereenvolgens over Welzijn, Welvaart en Organisatie en Bestuur.

Puchinger, G. Hergroepering der partijen? Delft, 1968

In deze bundel vraagg gesprekken met o.a. mr. J.M.L.Th. Cals ('mijns inziens zou de Nacht van Schmelzer zeer zeker te voorkomen zijn geweest, wanneer er van te voren een behoorlijke communicatie had bestaan tussen de KVP en de katholieke bewindslieden'), P.J.M. Aalberse ('wanneer u mij vraagt of die afsplitsing (van de Radicalen) uit onze partij grote consequenties zal hebben, dan is mijn antwoord dat ik dat niet verwacht'), F.J.F.M. Duynstee en E.C.M. Jurgens. Jurgens zegt ondermeer dat het uittreden van de Radicalen uit de KVP hen geen gevoel van opluchting heeft verschaft, de oprichting van de PPR daarentegen wel.

Radicalen; documentatie nr. 2; samengest. door M. van Hulten. Den Haag, 1968

Deze documentatie vormt een schets van de weg naar de oprichting van de PPR aan de hand van documenten, artikelen, verklaringen en persberichten. Afgedrukt zijn ondermeer het Adres van de KVP-Radicalen (augustus 1967), het Communiqué van de KVP-Radicalen (16 augustus 1967), de voorbereiding en de resultaten van de Partijraad van december 1967, het Manifest van de KVP-Radicalen, de ontwerp-resolutie voor de Partijraad, de resoluties aanvaard door de Partijraad, brief van de kerngroep KVP-Radicalen aan de radicalen, voorstellen voor een nieuw partijbestuur, reactie van de radicalen op dat voorstel, verzoeningspogingen van de 'wijze mannen', verklaring van Aarden en Jansen afgelegd in de Tweede Kamer, het bedanken van Bogaers voor de KVP, de verklaring over de nieuwe partij PPR, over de breuk in de KVP etc.

Radikalen-krant, no. 2, 1968

In deze Radikalen-krant een verslag van het oprichtingscongres van de politieke partij 'Radikalen' op 27 april 1968 in Dronten, met de redes

van Bogaers en Aarden, een schets van de karaktertrekken van de nieuwe partij, een schets van de structuur van de partij, het voorlopig programma, de organisatie van het politiek gesprek binnen de partij, de samenstelling van het Radikalen-bestuur en de slotresolutie van het congres.

Rapport inzake de Nederlands-Indonesische betrekkingen. Den Haag, uitgave KVP, 1966

Een commissie van de KVP bepleit in dit rapport, voortbordurend op de door de KVP in 1964 gedane uitspraak vóór een 'politiek van actieve toenadering tot Indonesië' krachtige steun aan Indonesië. Dit uiteraard indien Indonesië dit wenselijk acht en redelijke voorwaarden schept voor een doelmatig gebruik. Deze steun moet zowel bilateraal (verstrekking substantieel rechtstreeks krediet, faciliteiten voor het Nederlandse bedrijfsleven, stimulering particuliere activiteiten die in de ontwikkelingsplannen passen) als multilateraal zijn. Deze grotere aandacht aan de ontwikkelingssamenwerking met Indonesië mag, aldus de commissie, verantwoord heten op grond van zowel historische, emotionele als ethische motieven.

Roes, J. RK Kerk Nederland, 1958-1973; een encyclopedisch overzicht
In: Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum, 1973 (Nijmegen, z.j.);
p. 73-141

In dit encyclopedisch overzicht van RK Nederland van 1958 tot 1973 ruimt de schrijver vijf bladzijden in voor de deconfessionalisering. De terugval van de KVP van 31,9% in 1963 via 26,5% in 1967 tot 17,7% in 1972 wijt hij niet alleen aan de interne crisis in de partij; volgens hem is het deels ook een uitdrukking van de crisis in het Nederlands katholicisme in het algemeen, deels een gevolg van de ontwikkelingen binnen de confessionele partijen. Ook van de zijde van de bisschoppen (met name door mgr. Bluysen) was het voor katholieken 'verplichtende' karakter van het stemmen op de KVP in twijfel getrokken.

Rogier, J. Een ernstig woord aan mijn rooms-katholieke medeburgers; pleidooi voor een volwassen politieke keuze van katholieke Nederlanders. (Amsterdam), 1967

In het in drie stukken verdeelde boekje gaat Rogier achtereenvolgens in op 'hoe het is', 'hoe het was' en 'hoe het worden kan'. In 'hoe het is' schildert hij de stand van zaken in de KVP gedurende de roerige jaren '64 t/m '67, waarbij hij van mening is dat 'de openlijke strijd tussen links en rechts binnen de KVP in ons land alleen (zal) kunnen leiden tot afbraak van de partij en tot opening van zaken'. In 'hoe het was' gaat Rogier in op het verleden van katholiek Nederland en in 'hoe het worden kan' stelt hij dat niets erop wijst dat de KVP binnenkort in elkaar zal storten, wie dat dan ook allemaal (en daartoe rekent hij ook zichzelf) hopen. Rogier plaatst de strijd binnen alle Nederlandse partijen in het grotere kader van totale maatschappelijke onvrede en hij is van mening dat zoals stemmen op de KVP een stap in het duister betekent, dit ook keer op keer een aanslag op de zuiverheid van de Nederlandse politiek is.

Ruimtelijke ordening; verslag van een gesprek betreffende de tweede nota over de ruimtelijke ordening in Nederland. Den Haag, uitgave Centrum voor Staatskundige Vorming, 1967; geschrift no. 143

De Tweede Nota over de ruimtelijke ordening in Nederland, in september 1966 door de regering gepubliceerd, vormde onderwerp van gesprek in Doorn op 11 mei 1967 tussen vooraanstaande KVP-ers. Minister Bogaers, mede-ondertekenaar van de Nota, woonde de gespreksdag als gast bij. De vaak gehoorde klacht dat de Nota géén alternatieven biedt, noch voldoende wetenschappelijk gefundeerd is, wordt door de gespreksgroep niet unaniem gedeeld, wel enigermate begrepen. Enkele punten waar men op in ging: het noodzakelijke korte-termijn beleid en de bevolkingsspreiding. De gespreksgroep waagde zichzelf aan de opstelling van een 'groslijst' van activiteiten die op korte termijn wenselijk zouden zijn, zoals de instelling van een nationaal Commissariaat voor de Werkgelegenheid.

Sanden, P.J.A. van der. De kabinetsformatie

In: Politiek, 20(1966), p. 257-261

Van der Sanden vond het in de lijn der verwachtingen liggen dat Schmelzer werd benoemd tot kabinetsformateur. Zijn uitgangspunt was dat er zo'n grote mate van overeenstemming ten aanzien van de financieel-economische toestand van het land tussen ARP en KVP bestond, dat het aftasten van de mogelijkheid tot vorming van een ARP-KVP-overbruggingskabinet de beste kans op een oplossing bood. Na de weigering van Zijlstra koerste Schmelzer af op een KVP-kabinet, aangevuld met CHU-ers en enkele niet-partij-gebondenen. Opeens kwam echter een AR-delegatie met voorstellen (uitstel tweede deel belastingverlaging en vervroeging van de datum van ingang van de verhoogde omzetbelasting, alsmede een gesprek daarover met de PvdA), waarvan men kon weten dat ze zowel voor de PvdA als voor de KVP onaanvaardbaar waren. De terugkeer naar een ARP-KVP-kabinet was daardoor definitief van de baan; Schmelzer moest zijn opdracht teruggeven omdat ook een andere opzet mislukte.

Schaik, Th.E.E. van. De medezeggenschap van de werknemers, gezien in het licht van de huidige ontwikkelingen

In: Politiek, 22(1968), p. 276-283

Van Schaik gaat in dit artikel in op de actuele vragen van uitbreiding van de bevoegdheden van de ondernemingsraden en de uitbreiding van de taak en bevoegdheden van de Raad van Commissarissen en zijn samenstelling. Ten aanzien van het eerste deel wil hij slechts enkele voorlopige opmerkingen maken omdat het SER-advies hierover nog niet is verschenen. Wat betreft taak en bevoegdheden van de Raad van Commissarissen gaat hij in op wat hieromtrent op de op 24 april 1965 gehouden studiedag van de KVP inzake 'sociaal-economische democratie' is gezegd. De factor arbeid zal, aldus één van de conclusies van die dag, betrokken moeten worden bij de samenstelling van de Raad. Dit ter bevordering van een gezonde mate van medezeggenschap, aangezien de OR niet het aangewezen instituut daarvoor is. Van Schaik is van mening dat de Raad van Commissarissen geen 'anti-thetisch' college mag zijn en derhalve direct gekozen dient te worden door OR en aandeelhoudersvergadering samen.

Schmelzer, W.K.N. De algemene politieke beschouwingen

In: Politiek, 21(1967), p. 281-286

Schmelzer stelt dat hij zijn betoog tijdens de algemene politieke beschouwingen (de tekst hiervan is door de KVP uitgegeven) benadrukt heeft met de stelling dat het welslagen van het proces van partijpolitieke vernieuwing niet alleen afhankelijk is van de KVP, maar ook van de andere politieke partijen. Voor de KVP-fractie gaat het er in deze parlementaire periode in de eerste plaats om het beleid van het kabinet-De Jong te beoordelen tegen de achtergrond van de wensen, neergelegd in het KVP-verkiezingsprogramma.

Schmelzer, W.K.N. Rede tijdens de algemene politieke en financiële beschouwingen over de Rijksbegroting 1969, gehouden op 8 oktober 1968. Den Haag, uitgave KVP, 1968

(Tevens in: Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, 7e vergadering, 8 oktober 1968, p. 245-253)

Voor de beoordeling van het beleid acht de KVP-fractie, aldus Schmelzer, een viertal punten wezenlijk: duurzame werkgelegenheid voor allen, rechtvaardiger inkomens- en vermogensverdeling, levende democratie en het sociaal-cultureel welzijn. Wat betreft de bijdrage aan de internationale samenleving schenkt hij aandacht aan veiligheid en ontspanning, gemeenschapsvorming en ontwikkelingssamenwerking. Het oordeel van de fractie over de uitvoering van het programma door het kabinet is in grote lijnen 'duidelijk positief'.

Schmelzer, W.K.N. Rede tijdens de algemene politieke en financiële beschouwingen over de Rijksbegroting 1968, gehouden op 10 oktober 1967. Den Haag, uitgave KVP, 1967

(Tevens in: Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, 5e vergadering, 10 oktober 1967, p. 142-151)

Aan het begin van zijn rede zegt Schmelzer geen misverstand te willen laten bestaan over de persoonlijke bereidheid van hem en zijn politieke vrienden actief mee te werken in het proces van partijpolitieke vernieuwing, dat in alle partijen op gang is gebracht. Het beleid van het kabinet-De Jong zal door de KVP-fractie worden beoordeeld aan de hand van het verkiezingsprogramma van de KVP. Met de hoofdlijnen van het voorgestelde industriële beleid kan de KVP-fractie het eens zijn en het kabinet zal op 'voortgezette loyale steun' van de fractie kunnen rekenen.

Schmelzer, W.K.N. Rede tijdens de algemene politieke en financiële beschouwingen over de Rijksbegroting 1967, gehouden op 11 oktober 1966. Den Haag, uitgave KVP, 1966

(Tevens in: Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, 11 oktober 1966, p. 127-136)

De KVP-fractie was, aldus Schmelzer, al in oktober 1965 ernstig verontrust over de 'sterke en schoksgewijze' stijging van de Rijksuitgaven. Het vertrouwen van de KVP-fractie is sindsdien niet toegenomen. Nadere bestudering van de Rijksbegroting 1967 heeft de eerste indruk van degelijkheid allerminst bevestigd. De gevolgen van het door Schmelzer geëiste duidelijk antwoord van de regering op de financieel-economische vragen van de KVP-fractie zijn bekend: in de Nacht van 13 op 14 oktober werd de motie-Schmelzer met 75 tegen 62 stemmen aangenomen, hetgeen de val van het kabinet betekende.

Schmelzer, W.K.N. De regeringsverklaring

In: Politiek, 21(1967), p. 131-137

Schmelzer stelt vast dat de regeringsverklaring (die niet meer is en beoogt te zijn dan een beginselverklaring) en het KVP-program van dezelfde basis uitgaan: een financieel-economische politiek voeren, die het huidige voorzieningspeil niet aantast en tegelijk voorwaarden schept voor verdere uitbreiding van 'onderwijs, onderweg, onderdak'.

Schmelzer, W.K.N. Wat wil de KVP en wat wil de KVP niet?

In: Politiek, 20(1966), p. 281-285

Bij de beantwoording van de vraag wat de KVP wil verwijst Schmelzer naar het KVP-verkiezingsprogramma. Daarnaast stelt hij uitdrukkelijk dat de KVP niet wil meewerken aan een beleid dat de Nederlandse economie belemmert in een gezonde groei, aan een beleid dat de inflatie niet krachtig afremt. Bij indiening van de motie, die leidde tot de val van het kabinet-Cals, was men van oordeel dat het kabinet zich niet had gehouden aan het scheppen van voorwaarden voor herstel van de economie.

Stokman, J.G. Christelijke visie en politiek beleid

In: Politiek, 20(1966), p. 292-299

Naar aanleiding van de formulering in het KVP-verkiezingsprogramma over 'christelijke opvattingen over mens en maatschappij' en de discussie daarover gevoerd, komt Stokman met de vraag of die christelijke visie ook moet voeren tot een christelijke politieke partij. Het christelijk geloof alleen is zijns inziens zeker niet voldoende zich als partij te presenteren: een programma is daarnaast noodzakelijk.

Subsidiëring van bijzondere begraafplaatsen; rapport van het Centrum voor Staatskundige Vorming. Den Haag, 1967; geschrift no. 140

De commissie die het rapport heeft samengesteld bepleit in het rapport, gezien de aanzienlijke investeringen, alsmede gezien de kosten van beheer en exploitatie van nieuwe begraafplaatsen, in de toekomst niet meer te streven naar afzonderlijke RK-begraafplaatsen, vooral nu daartegen geen doorslaggevende kerkelijke bezwaren meer zijn aan te voeren. Indien de plaatselijke overheid bijdraagt in het exploitatietekort van de algemene begraafplaats, acht de commissie het redelijk en wenselijk dat de overheid desgevraagd in dezelfde

mate bijdraagt in tekorten van de katholieke begraafplaats. De commissie acht het gewenst dit als algemeen beginsel vast te leggen in een wet.

Thurlings, J.M.G. De wankelende zuil; Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme. Nijmegen/Amersfoort, 1971. Publicatie Katholiek Documentatie Centrum, no. 1

In dit boek, waarin uitgebreid wordt ingegaan op het verschijnsel verzuiling, zowel in de kontekst van maatschappelijke emancipatie als kerkelijke zelfhandhaving, alsmede op het verschijnsel antithese, is het achtste hoofdstuk, dat de vernieuwing en de ontbinding na 1960 onder het katholieke volksdeel behandelt, voor de KVP over de periode 1966-1968 het belangrijkste.

Van spijststemmers tot KVP-radicalen; documentatie nr.1; samengest. door M. van Hulten. Utrecht, 1967

Deze documentatie is gegroepeerd rond de thema's 1) spijststemmers, 2) Werkgroep van Christen-Radicalen, 3) de Commissie van 18 en 4) de KVP-Radicalen. Het is een bundeling van de belangrijkste documenten en artikelen die betrekking hebben op deze thema's. Wat betreft de KVP-Radicalen zijn opgenomen: Adres aan Partijbestuur en Partijraad; circulaire verontruste Brabantse KVP-Radicalen; communiqué Radicalen van 16 augustus; commentaren van een aantal kranten; bijdrage van Bogaers, van Bruins Slot, van De Gaay Fortman, Couwenberg en Van Hulten en een interview met Bogaers.

Verslag (van de) Studiedag (van de) Nederlandse Equipe (van de) Europese Unie van Christen-Democraten, (gehouden te) Scheveningen, 3 mei 1968. Mini- of kosmopolitiek? Mogelijkheden en grenzen van Nederlands buitenlands beleid. Den Haag, uitgave KVP, z.j.

(De in Scheveningen gehouden inleidingen, de verslagen van de groepsdiscussies en de replieken van de inleiders zijn ook opgenomen in Politiek, 22(1968), p. 197-205, 206-216, 175-182, 183-189, 190-196)

Behalve de inleidingen van Kooijmans, Bos en Westerterp zijn, zoals gezegd, opgenomen de verslagen van de discussies in de groepsgesprekken, van de forumdiscussie, de replieken van de inleiders en het slotwoord van forum-voorzitter Th.E.E.H. Mathon.

Vreeze, J.Th.M. de. Een beschouwing over de Volksgezondheidsnota 1966

In: Politiek, 20(1966), p. 13-16

Met de verschijning van de Volksgezondheidsnota is aan de wens van de KVP tegemoet gekomen. De KVP ziet in de nota een meer aangewezen

middel om een idee te krijgen van de denkbeelden van de regering op dit gebied op het ogenblik, dan in de toelichtingen op de begroting. De nota is verdeeld in twee grote hoofdmoten: gezondheidszorg en gezondheidsbescherming.

Vreeze, J.Th.M. de. Gezondheidsbestel in discussie; kritische kanttekeningen bij het rapport 'Gezondheidszorg' van de Wiardi Beckman Stichting

In: Politiek, 22(1968), p. 61-68

De rode draad die door het rapport van de WBS loopt is, aldus De Vreeze, het recht op gezondheidszorg voor ieder en een gelijk recht voor allen. De Vreeze tekent daarbij aan dat dat niet noodzakelijkerwijs hoeft in te houden een uniform systeem voor het hele land, voor iedere streek en voor iedere bevolkingsgroep.

Westerterp, Th.E. Het Nederlandse beleid ten aanzien van de Europese eenwording (inleiding gehouden op de vijfde studiedag van de Nederlandse Equipe van de EUCD)

In: Politiek, 22(1968), p. 190-196

Het feit dat Nederland een klein land is heeft ten aanzien van de Europese eenwording zowel voor- als nadelen, aldus Westerterp. Een nadeel is de beperktheid van de Nederlandse invloed, een voordeel is dat niemand Nederland van het streven naar een 'hegemoniale politiek' zal kunnen beschuldigen. Westerterp is van mening dat de buitenlandse politiek van Nederland gericht moet blijven op de vorming van een open, supranationaal en democratisch Europa. De totstandkoming van een verenigd Europa acht hij van wezenlijk belang voor de toekomst van de Westeuropese staten.

Westerterp, Th.E. Tweede Wereldhandelsconferentie: misrekening of nieuw begin?

In: Politiek, 22(1968), p. 145-149

Westerterp geeft bij de beantwoording van de vraag of de tweede unctad-handelsconferentie (van februari tot eind maart in New Delhi gehouden) nu wel of niet op een mislukking is uitgelopen, enkele van de aldaar genomen besluiten weer. Er is o.a. overeenstemming bereikt over de omvang van de ontwikkelingshulp en het terrein van de grondstoffen. Over de beginselen die in de toekomst de internationale handelsbetrekkingen moeten beheersen is echter geen overeenstemming bereikt. De KVP-fractie heeft reeds voor de conferentie verklaard van mening te zijn dat de huidige structuur van de internationale handel niet meer in overeenstemming is met de eisen van de ontwikkeling van de arme landen en derhalve gewijzigd dient te worden. Deze conclusie is inmiddels overgenomen door de christen-democratische fractie in het Europees Parlement.

Wettelijke maatregelen betreffende anti-conceptionele middelen; rapport Centrum voor Staatskundige Vorming; samengest. door een commissie onder voorzitterschap A.M.L. Borgart. Den Haag, 1966; geschrift no. 139

De op 28 december 1965 met de opdracht een rapport te schrijven over de bepalingen in het Wetboek van Strafrecht met betrekking tot anti-conceptionele middelen, geïnstalleerde commissie-Borgart, bracht op 29 maart 1966 rapport uit. De commissie zegt in het rapport van oordeel te zijn dat staatsbemoeienis op het onderhavige gebied niet verder dient te gaan dan handhaving van de openbare zeden en bevordering van de volksgezondheid. De overheid dient slechts regels te stellen met betrekking tot de verpakking en de kwaliteit van de anticonceptiva. Voor het overige dient de vrijheid van de burger te worden gewaarborgd.

Wettelijke regeling van het jeugdwerk; rapport Centrum voor Staatskundige Vorming. Den Haag, 1967; geschrift no. 142

De commissie-Damoiseaux, die het rapport heeft samengesteld, geeft daarin antwoord op de vraag 'naar de wenselijkheid en mogelijkheid van een wettelijke regeling voor subsidiëring van de jeugdvorming'. De KVP-jongeren zijn bij de meningsvorming betrokken. In de eerste plaats wordt de plaats en de functie van de jeugd 'in de samenleving' macro-sociologisch en pedagogisch bekeken. Taak en betekenis van het jeugdwerk zijn, aldus de commissie, als het ware vanzelf daaruit te voorschijn gekomen. Met deze gegevens zou een bestudering van de bestaande wetgeving de mogelijkheid van een subsidiewet kunnen aantonen. Vóór de door de commissie geconstateerde wenselijkheid van een wettelijke regeling pleit o.a. de bevordering van het welzijn van de jeugd in haar vrije tijd, hetgeen in een reële maatschappelijke behoefte voorziet en aanspraak maakt op algemene erkenning.

BIJLAGE IV

(NIET) NAAR EEN CHRISTELIJKE VOLKSPARTIJ

De mislukking van het streven de ARP en de CHU na de Tweede Wereldoorlog te laten samengaan

Door D.F.J. Bosscher

In februari 1945 verscheen in het protestants-christelijke verzetsblad *Trouw* een oproep tot de vorming van een *Christelijke Volkspartij*, die "het belijdend volksdeel" politiek zou verenigen, "dwars door allerlei kerkelijke, maatschappelijke en oude partij-organisatorische tegenstellingen heen". Deze gedachte, vóór de oorlog ook al in verschillende vormen geopperd, vond veel weerklank. De bezettingstijd leek de geesten ervoor rijp te hebben gemaakt; jaren waarin gereformeerden en Nederlands-hervormden, anti-revolutionairen en christelijk-historischen schouder aan schouder aan het verzet deelnamen. In ruime kring was het inzicht doorgebroken dat de geschilpunten tussen CHU en ARP in het niet vielen bij de grote vraagstukken waarmee Nederland werd, en na de oorlog nog zou worden, geconfronteerd.

Na de euforie van de bevrijding kreeg het streven naar eenheid van de protestants-christelijke partijen echter te kampen met sterke tegenwind. Het geleidelijke herstel van de normale verhoudingen in Nederland werkte door in het partijpolitieke vlak. Zelf had *Trouw* in de genoemde oproep reeds vastgesteld, dat de christelijke partijen na de bevrijding "om praktische redenen, (...) b.v. terwille van de terstond noodzakelijke politieke voorlichting" zouden moeten worden geactiveerd, kennelijk zonder oog voor de weerslag die dit op het eenwordingsproces zou hebben. De redactie van het blad verkeek zich op het effect van de terugkeer der politieke partijen als afzonderlijke organisaties in een periode van algemene ontnuchtering. De traditionele sfeer maakte zich snel weer meester van die organisaties. Consolidatie van de afgeschermden posities was het resultaat.

Dit betekent niet dat het provisionele herstel van de ARP en de CHU als partijen in 1945 onherroepelijk tot de mislukking van het eenheidsstreven moest leiden; wél werd de vaart uit het proces van toenadering gehaald. Ook andere factoren deden zich gelden. De belangrijkste daarvan was het feit dat bij een aantal invloedrijke betrokkenen de wil ontbrak

om de onderhandelingen te laten slagen. Zij meenden dat vergaande samenwerking tussen de partijen - en a fortiori een fusie - niet in overeenstemming was met de wensen van de meerderheid van de leden en de overige kiezers.

Dit artikel biedt een overzicht van de gang van zaken die tenslotte leidde tot de mislukking van de beweging waartoe Trouw het initiatief nam. Deze wordt beschreven met gebruikmaking van materiaal uit het archief van het Centraal Comité (algemeen bestuur) van de ARP. Het zal duidelijk zijn dat het beeld van de ontwikkelingen dat men langs deze weg krijgt moet worden aangevuld en bijgekleurd. Wat zich in de CHU binnenskamers afspeelde blijft voor een belangrijk deel onduidelijk, zodat een wat eenzijdig licht geworpen wordt op dit kleine stukje geschiedenis.

De romps van het verhaal wordt voorafgegaan door een hoofdstuk waarin wordt ingegaan op de rol van de twee partijen tijdens de Tweede Wereldoorlog en waarin wordt beschreven hoe de toenadering haar aanzet kreeg.

I. De bezettingsjaren

Verwijdering en toenadering (mei 1940-juli 1941)

Het kabinet-De Geer dat in mei 1940 de zetel der regering verplaatste naar Londen was een extra-parlementair kabinet. De Geer, politiek leider van de CHU, formeerde het in 1939 na de val van het vijfde en laatste kabinet-Colijn. Deze regering kwam er zonder de medewerking en tegen de wil van de anti-revolutionairen. Van 1933 tot 1939 was Colijn minister-president geweest; zijn partij, de ARP, kende hem het morele recht op een voortzetting van zijn leiderschap toe. De wrok van zijn aanhangers over de naar hun mening schandelijke manier waarop hij was uitgerangeerd richtte zich in de eerste plaats op de RKSP. Maar ook De Geer moest het ontgelden. Weliswaar had hij niet vóór de motie-Deckers, die het laatste kabinet-Colijn ten val bracht, gestemd, maar hij bestendigde met zijn formatiewerk wel een onwaardige situatie: de ARP bleef buiten de regering.

Het 'ja' van de anti-revolutionair P.S. Gerbrandy op het verzoek van De Geer minister van Justitie te worden in zijn kabinet leverde hem een felle campagne tegen zijn persoon binnen zijn eigen partij op. Zijn

vrouw moest een tijd lang de postbode tegemoetlopen om hem de "lugubere lectuur" die zijn politieke vrienden hem stuurden te besparen.¹⁾

Na de Duitse inval moesten de politieke partijen hun houding tegenover de bezetter bepalen. De CHU verkeerde daarbij in een moeilijker situatie dan de ARP. H.W. Tilanus, de opvolger van De Geer als voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, was weinig ervaren en zeker een minder boven zijn partij uit torenende figuur dan Colijn in de ARP. Bovendien worstelde de CHU, traditioneel al een partij met een zwakke centrale organisatie en in ideëel opzicht opgebouwd uit verschillende stromingen, met vergaande verdeeldheid in eigen huis. Een groep leden onder leiding van G.E. van Walsum, secretaris van het hoofdbestuur van de Unie, zocht naar mogelijkheden om het systeem van partijvorming op confessionele grondslag te doorbreken met als doel de 'herkerstening' van het *gehele* Nederlandse volk. Deze stroming had een (sterk door de tijd bepaalde) 'progressieve' signatuur en ijverde voor de versterking van de rol van de overheid in het sociaal-economische leven.²⁾ Andere, meer conservatieve, groeperingen binnen de Unie verzetten zich tegen een dergelijke koers.

Het optreden van de groep-Van Walsum sloot aan bij de grote veranderingen in de Nederlandse Hervormde Kerk, die zich onder invloed van de theologische opvattingen van Barth meer op de maatschappij ging oriënteren. In de Gereformeerde Kerken deed deze ontwikkeling zich ook wel voor, maar in veel mindere mate. De CHU, die haar aanhang vooral vond onder Hervormden, werd dus ook veel meer dan de ARP beroerd door de heftige discussies over de rol van de kerk op politiek-maatschappelijk terrein. In de Gereformeerde Kerken werd wel strijd geleverd over het gedachtengoed van Abraham Kuyper. De politieke organisatie van het gereformeerde volksdeel ondervond daarvan echter pas geruime tijd na de oorlog de repercussies.

De ARP was een homogene partij, die kon beschikken over drie ervaren leiders: de geëerde Colijn, J.A. de Wilde (ondervoorzitter van het Centraal Comité) en J. Schouten, die al in 1933 Colijn had opgevolgd als voorzitter van de Tweede-Kamerfractie. Zij hielden de partij in het eerste oorlogsjaar bijeen; dit ging echter niet geheel zonder problemen. Van De Wilde ging weinig leiding uit, Colijn maakte enkele ernstige fouten en alleen Schouten kreeg in zijn houding meteen aansluiting bij een jongere generatie, die later de kern van de illegale ARP zou vormen. Colijn is vanuit zijn eigen partij onmiddellijk heftig bekritiseerd nadat hij in De Standaard, het dagblad van Abraham Kuyper, het vertrek

van de koningin en de regering naar Londen scherp had afgekeurd. Die stellingname zal wel mede verklaard moeten worden uit zijn bitterheid over de manier waarop hij in 1939 aan de kant was gezet. Bekend is, dat hij nog enige tijd van plan is geweest een tegenregering in Nederland te vormen. De kritiek van zijn partijgenoten op zijn overhaaste reactie heeft hem meer verbaasd dan geraakt. In juli 1940 publiceerde hij zijn geruchtmakende brochure *Op de grens van twee werelden*, die hem opnieuw met een deel van zijn partij in conflict bracht. Daarin behandelde hij de overheersing van Europa door de Duitsers als een vaststaand feit, en liet hij zich denigrerend uit over de democratie in het Nederland van de late jaren '30.

Wat in 1940 gebeurde rond de totstandkoming van de Nederlandse Unie was beschamend voor de politieke partijen. Een volkomen nieuwe organisatie, geleid door figuren die nooit een opvallende rol in de politiek hadden gespeeld, dwong de oude partijen de erkenning af dat hun tijd voorbij was. Zij moesten dulden dat in het Comité dat volgens de eerste opzet de oprichting van de Unie zou aankondigen op een enkele uitzondering na geen bekende politici zitting namen. Colijn heeft aan deze smadelijke nederlaag der partijen meegewerkt door als vertegenwoordiger van zijn partij te wijken voor de minder prominente anti-revolutionair J. Donner. Overigens werd de Unie tenslotte buiten de politieke partijen om opgericht.

Het aantal anti-revolutionairen dat lid van de nieuwe Unie werd was gering. Het partijbestuur riep leden en sympathisanten op geen adhesie te betuigen. Ofschoon Tilanus in een circulaire duidelijk maakte dat de Nederlandse Unie niet mocht worden beschouwd als een bundeling van de politieke partijen en haar een "bedenklijke beweging" noemde, sloot een groep CHU-leden zich bij haar aan.

Nadat de onderhandelingen tussen de Nederlandse Unie en de politieke partijen in juli 1940 waren afgebroken intensiveerden zich de contacten tussen CHU en ARP. In augustus en september organiseerden de beide partijen gemeenschappelijke massavergaderingen in een aantal grote steden, waar onder meer Colijn en (voor de CHU) J.R. Slotemaker de Bruïne het woord voerden. Tilanus stond wel achter deze opzet, maar meende aanvankelijk zich op de achtergrond te moeten houden omdat Colijn zich had gecompromitteerd.³⁾ Een vergadering in Scheveningen, op 6 september, werd echter door hem voorgezeten. Nadat Colijn het publiek zijn excuses gemaakt had voor het artikel in De Standaard werd de onderlinge vrede met een symbolische handdruk hersteld.

Het stond de partijleiders natuurlijk niet vrij hun volgelingen aan te sporen tot verzet. Hun toon was dan ook gematigd, maar zij hamerden op de geestelijke vrijheid die verdedigd moest worden. Het eenheids-ideaal van de Nederlandse Unie werd afgewezen. Alleen de christelijk-nationale eenheid was het nastreven waard.

Tilanus waagde zich met zijn toenadering tot de ARP op glad ijs. Veel van zijn partijgenoten wezen de 'anti's' volstrekt af als politieke bondgenoten, op gronden die nog zullen worden toegelicht.

De partijen ondergronds

Nadat de bezetter een einde had gemaakt aan de gemeenschappelijke vergaderingen vanwege het gebleken succes (gemeten in aantallen toehoorders en in het gedemonstreerde enthousiasme) veranderde de situatie snel. Tilanus werd al op 7 oktober 1940 gearresteerd als z.g. 'Indisch gijzeelaar', waarna de CHU-organisatie een min of meer slapend bestaan ging leiden. De discussies over de toekomst van de partij werkten verlamdend op het partijwerk. De onderlinge contacten gingen overigens niet geheel verloren.⁴⁾ Zeker na de dood van Slotemaker de Bruïne in mei 1941 waren er echter geen leiders meer die met hun gezag de organisatie in stand konden houden.

In de periode tussen september 1940 en juni 1941 bouwden de anti-revolutionairen een heel netwerk van contacten op, dat zou moeten gaan functioneren zodra de partij werd verboden. De ARP-top (Colijn nu weer geheel in het goede spoor) rekende er al in het najaar van 1940 op dat het daar snel van zou komen. Een sub-top, bestaande uit figuren die geacht werden de eerste ronde van arrestaties te ontlopen ('niet te bekend en niet te onbekend') kon dan direct aan de slag.

De voorziene arrestaties vonden plaats op 30 juni 1941, een week voordat alle democratische politieke partijen zouden worden verboden. Colijn en een negentig andere leden van het partijkader werden opgepakt. De ARP kwam voor deze bijzondere behandeling in aanmerking omdat de partij zichzelf in het voorjaar was gaan presenteren als een alternatief voor de Nederlandse Unie. Zij had er een 240.000 leden bijgekregen.

Schouten bleef vrij man, doordat hij toevallig geen officiële functie bekleedde; Colijn was niet lang tevoren in zijn plaats voorzitter van het Centraal Comité geworden. Hij nam het heft in handen, omdat Colijn hem op 21 januari in Pulchri Studio in Den Haag als zijn opvolger-in-noodgevallen had aangewezen. Met de overgebleven 'apostelen' (van de

oorspronkelijk 12, later 16 of 17 werden er in juni 6 gearresteerd) activeerde hij de illegale ARP en legde hij het fundament voor het latere verzetswerk.

In juni 1942 werd Schouten zelf gearresteerd 'bij wijze van waarschuwing'. Aan het eind van het jaar kwam hij weer vrij. Maar enkele maanden later, in april 1943, werd hij naar Duitsland weggevoerd vanwaar hij pas na de bevrijding zou terugkeren. Inmiddels was de afspraak gemaakt, dat H. Bijleveld wanneer Schouten zou zijn uitgeschakeld de ondergrondse ARP zou leiden. Deze vroeg echter de hoofdredacteur van het illegale blad Trouw, J.A.H.J.S. Bruins Slot, die taak op zich te nemen. Bruins Slot werd op deze manier een sleutelfiguur binnen de organisatie. Uit hoofde van zijn verantwoordelijkheden had hij ook zitting in het z.g. Senioren-convent (ook wel genoemd: schaduw-Centraal Comité), een orgaan dat op initiatief van Schouten in de plaats trad van de door arrestaties uitgedunde groep van 'apostelen'.

Trouw

Het blad Trouw werd op 30 januari 1943 officieel opgericht. Schouten, Bruins Slot en enkele anderen uit de kring van de ARP waren in contact gekomen met een groepje van personen die betrokken waren bij de verspreiding van het Amsterdamse Vrij Nederland - in eerste aanleg een anti-revolutionair blad - maar zich niet meer konden verenigen met de politieke lijn die hoofdredacteur Van Randwijk (lid van de Christelijk Democratische Unie) was gaan volgen. Gezamenlijk besloten zij tot de oprichting van een nieuw blad. Het zou geen partijblad zijn, maar wel een politiek blad. Afgesproken werd, dat "het blad zich zou richten tot het gehele volk, maar dat het in zijn voorlichting bepaald uit zou gaan van de beginselen, die aan de redactie eigen waren en waarover in de redactie homogeniteit bestond. De krant zou christelijk nationaal zijn, in de geest zoals eertijds Groen van Prinsterer dit had opgevat."⁵⁾

Het feit echter dat vooraanstaande anti-revolutionairen als Schouten, Bruins slot en J. Smallenbroek het meeste redactionele werk deden moest er wel toe leiden dat in de praktijk vooral de visie van de illegale ARP in Trouw doorklonk. De redactie is nooit verbreed, ook niet toen Trouw zo'n grote oplage had gekregen dat het tot ver buiten de oorspronkelijke kring werd gelezen en bij de verspreiding velen betrokken waren geraakt, die weinig met de ARP ophadden. Het was Bruins Slots grote angst, dat de illegaliteit en de politiek zouden worden vermengd; in concreto, dat 'vernieuwers' uit de illegaliteit een politieke rol voor zichzelf zouden

opeisen. Politiek was voor hem een zaak voor politieke partijen. Natuurlijk vloeide de verzetsdaad voort uit een - meestal politieke - overtuiging, maar deze overtuiging richtte zich wat Bruins Slot betreft slechts tegen de situatie van het moment, de Duitse overheersing, niet tegen de situatie van vóór mei 1940. In de verzetsdaad kwam ook geen omliggende visie op de toekomst van Nederland tot uitdrukking.

In zeker opzicht heeft de redactie van Trouw de grenzen die zij zichzelf had opgelegd overschreden met het artikel van februari 1945 en het vervolg daarop in het maartnummer, waarin werd opgeroepen tot de vorming van een Christelijke Volkspartij. Het initiatief werd gekoppeld aan kritiek op de vóóroorlogse politiek van de ARP, vooral op sociaal-economisch terrein.⁶⁾

Samenwerking in het verzet

Bruins Slot heeft er tijdens de oorlog nooit in toegestemd dat iemand van christelijk-historische signatuur de redactie van Trouw kwam versterken. Daarbij beriep hij zich op de afspraken die bij de oprichting van het blad waren gemaakt. Het gevolg was, dat enkele christelijk-historischen die aanvankelijk enthousiast aan het niet-redactionele werk hadden bijgedragen, zich terugtrokken. Zij vormden uitzonderingen. Trouw heeft de twee politieke richtingen onder de vlag van Groen van Prinsterer bijeen kunnen brengen en houden.

Ook in andere verzetsorganisaties (de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers en de daaraan verbonden Knokploegen) en in het z.g. Schoolverzet werkten anti-revolutionairen en christelijk-historischen con amore samen. Hun historisch gegroeide politieke meningsverschillen raakten volledig op de achtergrond, futiel als zij leken in vergelijking met de grote zaak waar men zich samen voor inzette. Ook de kerken waaruit de twee partijen van oudsher hun aanhang putten leverden hun bijdrage aan een psychologische doorbraak, door te streven naar een gemeenschappelijke opstelling tegenover de Duitsers. Het theologische fundament onder de geschillen tussen Kuyper en Hoedemaker, die doorwerkten in tegenstellingen tussen ARP en CHU, leek aan belang in te boeten.

Het initiatief

Het al eerder genoemde Senioren-convent van de ondergrondse ARP hield zich niet alleen bezig met organisatorische kwesties, maar ook met het uitzetten van een marsroute voor de toekomst. Dit politieke denkwerk

resulteerde in augustus 1944 in een rapport met de titel Eenige richtlijnen voor een politiek program der Anti-revolutionaire richting.

Daarin was ook een passage gewijd aan de toekomstige verhouding tot 'geestverwanten':

"Wij spraken (...) van 'Anti-Revolutionaire richting', niet van Anti-Revolutionaire partij', teneinde niet bij voorbaat de gedachte aan een fusie met een andere partij die ons zeer na staat af te snijden. Integendeel, wij zouden niets liever willen dan met geestverwanten samen, liefst in één organisatie de toekomst met haar uitermate moeilijke vraagstukken tegemoet te gaan. Het zou ons een groote vreugde zijn indien al het provisorische werk dat wij thans verrichten, straks zou kunnen worden ingebracht in zulk een nieuwe organisatie."7)

Hier sprak de officiële partijleiding en niet, zoals wél in Trouw het geval was, een jongere generatie. Ook een De Wilde, na zijn vrijlating uit 'Ehrenhaft' weer volledig betrokken bij het werk van dit Senioren-convent, kon zich hier kennelijk mee verenigen. Het is opmerkelijk dat Trouw in februari/maart van het volgende jaar eigenlijk weinig verder ging. Het bestuursstuk kwam echter veel later in de publiciteit en heeft dus nauwelijks aan de discussie kunnen bijdragen.

In november 1944 voerde Bruins Slot, die de discussies in het Senioren-convent had bijgewoond, overleg met zijn redactie over een oproep in Trouw. De concrete voorstellen met betrekking tot de oprichting van een Christelijke Volkspartij⁸⁾ in de artikelen die uit dit beraad voortkwamen weken weinig af van wat het Senioren-convent blijkens de *Richtlijnen* voor ogen moet hebben gestaan. De onbedekte kritiek op het functioneren van de ARP vóór de oorlog zal echter bij een aantal leden van het convent niet in goede aarde zijn gevallen. Opmerkingen over een 'generatieverschil' en een negatief oordeel over de door sommigen in de bezettingstijd aangenomen houding hebben ongetwijfeld velen pijnlijk geraakt. Deze kritiek gold, naar mag worden aangenomen, in de eerste plaats mensen als De Wilde en Colijn (die inmiddels overleden was). Misschien was dit in het artikel in het nummer van februari 1945 nog niet voor iedereen even duidelijk. In het maart-nummer van Trouw werd echter op een zo directe manier de staf gebroken over de door de ARP gesteunde 'aanpassingspolitiek' van de jaren '30, dat zij als het ware met name werden genoemd: Colijn met het blauwe potlood en De Wilde met zijn huishoudboekje.

In de laatste, chaotische maanden vóór de bevrijding was het onmogelijk in brede kring de meningen over het initiatief van de Trouw-groep te peilen. De verbindingen waren zo slecht dat van formele consultaties binnen - laat staan tussen - de partijen geen sprake kon zijn. Veel zou

bovendien afhangen van wat een man als Schouten bij zijn terugkeer zou zeggen.

II. Reacties

geestdrift

De christelijke politieke partijen moesten na de oorlog 'provisioneel' en voor korte tijd worden hersteld, daarover had Trouw geen misverstand laten bestaan. De redactie kon de meningsvorming echter niet geheel in de hand houden. De Trouw-organisatie was in de loop der jaren zo wijdvertakt geworden, dat sommige regionale edities in weerwil van de strakke richtlijnen voor het redactionele beleid een eigen redactionele kleur hadden gekregen en ook in dit geval een eigen koers volgden. Op verschillende plaatsen in het land gingen aanhangers van beide partijen verder dan de bedoeling was van het Senioren-convent en de Trouw-redactie, door alvast besprekingen te openen over de vorming van geïntegreerde kiesverenigingen. Van de onderhandelingen op het hoogste niveau verwachtten velen weinig goeds.

Het Senioren-convent van de ARP gaf onmiddellijk na de bevrijding een circulaire aan de kiesverenigingen uit, waarin werd aangedrongen op een provisioneel herstel der partij-organisatie, "die ruimte moet laten aan een vereeniging of fusie met andere gelijkgezinde partijen, daar het een eisch des tijds is, dat alle positief Christelijke Protestantsche Nederlanders in den politieken strijd voortaan één lijn trekken om zoo mogelijk tot één politieke organisatie te geraken".⁹⁾

Hoewel te voorzien was geweest, blijktens de mededelingen in Trouw, dat de partijleiding een dergelijke oproep tot het weer oprichten van de partij zou doen, werden velen erdoor teleurgesteld. Bovendien blijkt uit de notulen van de eerste vergadering van het Moderamen van het Centraal Comité (het dagelijks bestuur) op 12 juni 1945, dat ook in het Centraal Comité, dus in de boezem van de partij, onvrede met de gang van zaken heerste. Een lid van het C.C. had - zo deelde waarnemend voorzitter De Wilde mede - zelfs geweigerd de desbetreffende circulaire aan de kiesverenigingen door te geven; ter vergadering merkte Bijleveld nog op, dat ook hij tegen het advies was, omdat de ARP dreigde op deze manier de jeugd aan de Nederlandse Volksbeweging te verliezen. Ondertussen hield Trouw de hoop levend met hoofdartikelen en met verslagen van vergaderingen waar anti-revolutionaire en christelijk-histo-

rische voormannen gezamenlijk een pleidooi hielden voor de Christelijke Volkspartij. Op plaatselijk en regionaal niveau (o.m. in Friesland) kwamen comité's van de grond die een fusie wilden bevorderen. Van tegenslagen werd niets vernomen.

Problemen in de CHU

De leider van de CHU, Tilanus, werd in september 1944 ontslagen uit gevangenschap. In het gijzelaarskamp was hij redelijk op de hoogte gebleven van wat er in christelijk-historische kring omging, doordat hij vrijwel ongehinderd kon blijven corresponderen met wie hij maar wilde. In een brief van 3 januari 1944 aan W.R.E. baron van der Feltz gaf hij als zijn mening te kennen, dat de grote massa van 'onze mensen' trouw zou blijven 'aan wat was'.¹⁰⁾ Naast deze groep onderscheidde hij in zijn partij nog twee stromingen: de groep-Van Walsum ("fel anti-A.R.") en degenen die "mir nichts dir nichts (...) in het A.R. schuitje willen stappen".

Van Walsum liet Tilanus in januari 1945 weten, dat hij uit de CHU zou treden. Over hem en zijn aanhangers is hierboven al het één en ander opgemerkt. Voor een beter begrip van de problemen waar Tilanus bij het bijeenhouden van zijn partij voor kwam te staan is het dienstig nader op Van Walsums opvattingen in te gaan.

In de Nederlandse Hervormde Kerk kwam in de jaren '30 naar het voorbeeld van de *Bekennende Kirche* in Duitsland en onder invloed van de Barthiaanse theologie een beweging op, die beoogde de kerk een meer getuigende rol te laten spelen in het maatschappelijk leven. Een reorganisatie van de kerk zou met die rolverandering gepaard moeten gaan. De algemene synode zou voortaan dienen te fungeren als top van een pyramide waarvan de kerkelijke gemeenten het grondvlak vormden, in plaats van als een administratief 'dak' boven rivaliserende kerkelijke richtingen. Menende dat de erkenning van het Goddelijk gezag op staatkundig terrein ook buiten de confessionele partijen veld won, pleitte de groep-Van Walsum, die sterk onder invloed van de geschetste beweging in de N.H. Kerk stond, voor een nauwere binding tussen kerk en staat en voor een bundeling van alle politieke partijen en stromingen die zich daarachter stelden. De CHU moest naar de mening van Van Walsum logischerwijze ook in deze partij opgaan, omdat artikel 8 van haar beginselprogramma de antithese van Kuyper verwierp ("Vermits geheel het volk zich aan de ordeningen Gods heeft te onderwerpen, verzet de Christelijk-Historische Unie zich tegen

een groepering des volks in twee delen naar Godsdienstige onderscheiding"). In 1940 kon een bundeling der politieke partijen alleen plaatsvinden door hun opgaan in de Nederlandse Unie. In 1945 betekende een fusie van de CHU met de ARP voor degenen die wél de antithese verwierpen maar (net) niet naar de NVB (spoedig PvdA) wilden overstappen pacteren met de duivel. Zij zouden zich in het najaar van 1945 manifesteren als de groep-Van Rhijn; Van Walsum was inmiddels tot de NVB toegetreden.

In zijn reactie op het initiatief van de Trouw-redactie moest Tilanus min of meer op de tast handelen. Er waren mensen die hem vertelden dat zijn partij was leeggelopen en geen stem meer zou krijgen. Hij was echter sceptisch gestemd over dit soort berichten; zijn intuïtie vertelde hem dat het anders was. Zelf voelde hij niets voor de NVB en van een fusie met de ARP verwachtte hij onherroepelijk een scheuring in de CHU-gelederen. Uit gesprekken met anti-revolutionairen als J. Donner en De Wilde had hij bovendien de indruk gekregen dat ook zij niets wilden forceren. Zo gauw hij daartoe de gelegenheid kreeg maakte hij reizen door het land om de meningen te peilen. Wat hij op zijn ronde hoorde sterkte hem in de overtuiging, dat de CHU als partij zou moeten herrijzen en geen al te nauwe banden met de ARP moest aangaan.

Overleg tussen de partijbesturen

In de ARP koerste men nog enige maanden lang aan op een fusie. Uit niets blijkt dat Schouten bij zijn terugkeer uit Mauthausen (op 25 mei) een domper op het enthousiasme zou hebben gezet. Over de wenselijkheid van het (voorlopige) herstel der politieke partijen bestond tussen hem en de meeste andere leden van het Centraal Comité geen verschil van mening. Trouw verdedigde dit op 15 juni nog eens tegenover degenen die vreesden dat de leiders hiervan gebruik zouden maken om het proces naar een fusie te vertragen: "Wij weten dat leidende figuren, oude en nieuwe, van de verschillende Christelijke partijen, ernst met deze zaak maken." ¹¹⁾ Tilanus toonde zich echter 'evasief' over de kwestie van de toenadering. ¹²⁾ Het bestuur van de ARP overwoog op 2 juli dan ook hem met een schriftelijk stuk 'voor het blok te zetten'. Schouten woonde vanaf 2 juli alle vergaderingen van het Moderamen van het C.C. (en van het C.C. zelf) bij; om het ontstaan van tegenstellingen tussen de 'legale' en de 'illegale' ARP te ondervangen vulde het Moderamen zichzelf aan met enige mensen uit het verzet: Bruins Slot, E.J. Beumer en J. Smal-

lenbroek. Over de eerste twee zei Schouten, toen De Wilde het voorstel tot hun benoeming had gedaan, dat ze door hun jeugd nog wel eens door-draafden maar dat ze wel beseften dat er een einde moest komen aan 'de illegaliteit'. Het Moderamen toonde duidelijk van plan te zijn de teugels strak in handen te nemen en de normale procedures voor besluitvorming weer in gang te zetten. Van concrete meningsverschillen tussen dit bestuur en de Trouw-groep blijkt uit de notulen echter niets.

Tot officiële gesprekken tussen delegaties van de beide partijbesturen kwam het in de maand juli. B.C. de Savornin Lohman, de voornaamste woordvoerder van de stroming in de CHU die streefde naar een volledige fusie, hield in dezelfde maand een hartstochtelijk pleidooi voor een doortastend optreden.¹³⁾ Tijdens zijn vergadering op 1 augustus behandelde het Moderamen de gespreksresultaten. Voor De Wilde was de zaak nu wel duidelijk geworden. De CHU weigerde iets duidelijk te zeggen over haar wil tot samengaan en beperkte zich tot het afsteken van een requisitoir tegen de vooroorlogse ARP. Schouten gaf als zijn mening te kennen, dat Tilanus uiteindelijk 'nee' zou zeggen als hij daardoor nog enkelen zou kunnen afhouden van de overstap naar de NVB. Tilanus had zich overigens wel wat ongelukkig getoond met het optreden van enkelen in zijn delegatie, dat moest worden erkend.

In de week voordat voor de eerste maal na de oorlog het Centraal Comité voltallig bijeen zou komen (29 augustus) concludeerde het Moderamen op grond van de ervaringen in twee gesprekken met de CHU, dat van een fusie voorshands geen sprake zou zijn. Zelfs 'federatieve samenwerking' was misschien te hoog gegrepen. Tilanus had na overleg met zijn 'versterkt Hoofdbestuur' moeten vaststellen, dat zijn partij bij een positieve beslissing mogelijk uiteen zou vallen. Een gemeenschappelijke verklaring van ARP en CHU, waarin de moeilijkheden in CHU-kring als de voornaamste oorzaak van de mislukking van het beraad zouden worden aangemerkt, was door hem fel van de hand gewezen. Nu miste de ARP een document waarmee het sterker zou staan tegenover de eigen leden.¹⁴⁾

Over het mentaliteitsverschil waarvoor Tilanus zo beducht was gebleken, zei De Wilde tijdens de vergadering van het Centraal Comité op 29 augustus, dat de christelijk-historischen bang waren dat de anti-revolutionairen in een nieuwe partij 'in no time' de baas zouden zijn. Hij gewaagde van Tilanus' overtuiging dat alleen een CHU-oude stijl nog werfkracht zou hebben ten opzichte van spijtoptanten uit de NVB. Meer dan een vorm van federatieve samenwerking zat er nu niet meer in. De vergadering stel-

de vast dat er niets moest worden geforceerd, omdat daardoor de stroming die de eenwording tegenwerkte meer aanhang zou krijgen. Zelf moest de ARP oppassen dat zij de aanhangers van de Kampense hoogleraar Schilder niet voor het hoofd stootte met een al te diepe buiging voor de CHU.¹⁵⁾ Voorkomen diende te worden dat '100.000 hervormden werden gewonnen en 80.000 gereformeerden werden verloren'. A.B. Roosjen uit Amsterdam beschreef de toestand in zijn woonplaats. 'Jan de kiezer' was naar zijn indruk voor samenwerking. Het publiek behoorde in ieder geval duidelijk te worden gemaakt dat de schuld voor de mislukking niet bij de ARP lag. Waarna Schouten wat bitter opmerkte, dat 'de keuze van de predikant nog steeds de keuze van Jan de kiezer' was en dat nu juist een groot aantal hervormde predikanten weifelde en het advies van de Nederlandse Hervormde Kerk afwachtte. De ARP moest hierin maar berusten en zich niet lenen voor een offerfeest der beginselen. Om de beginselen ging het immers, niet om machtsvorming.

In de eerste week van oktober viel het doek. De onderhandelingsdelegaties moesten vaststellen dat meer dan 'federatieve samenwerking' voorlopig van de baan was. Waar men nu op aanstuurde was de opstelling van een gemeenschappelijk verkiezingsprogramma en de indiening van gemeenschappelijke kandidatenlijsten. Minstens eens per drie maanden zou een 'commissie van samenwerking' bijeenkomen. Hoe weinig het allemaal zou gaan inhouden werd pas goed duidelijk toen uit officiële verklaring van Tilanus bleek dat juist in de Eerste en Tweede Kamer geen gemeenschappelijke fracties zouden worden gevormd.

Schouten gaf het ongerijmde van de situatie juist weer, toen hij op 9 oktober op een vergadering in Dordrecht verklaarde, dat men kon rekenen op de meest hartelijke samenwerking, maar dat de middelen en wegen daartoe nog werden gezocht.¹⁶⁾ Het wederzijdse wantrouwen groeide. De partijen ontzagen elkaar niet meer. De beslissing van het bestuur van de ARP dat de kiesverenigingen zou worden geadviseerd geen medewerking te verlenen aan de z.g. 'nood-gemeenteraden' werd genomen zonder overleg met de CHU. Op haar beurt publiceerde de CHU in oktober een ontwerp-urgentieprogramma waarin de neutrale staat werd afgewezen, in de wetenschap dat dit voor haar aanstaande zusterpartij een heel teer punt was.

In een commentaar op de gang van zaken keerde Trouw zich op 20 oktober tegen degenen die meenden dat de uitslag van het overleg al vaststond zodra was besloten tot heroprichting der partijen. Een overrompelend

optreden zou zich hebben gewroken, meende het blad. Het ging er immers om met elan een nieuwe partij te stichten; de *sceptici* moesten worden *overgehaald*. Het mentaliteitsverschil tussen de twee partijen werd door Trouw omschreven als "een verschil in woordkeus, in toon, en ook wel in politieke methode"; een vrije vertaling van het "ze denken dat we 'in no time' de baas zijn" van De Wilde.

Twee dagen later stelde Trouw vast, dat "de gestie der partij een resoluut en vaak radicaal karakter" droeg en wees verder op de discipline binnen de organisatie: "Die discipline heeft in wezen met leiding van bovenaf minder te maken dan velen geneigd zijn te denken. Zij is weinig meer dan een organisatorische zelftucht, die van groote beteekenis is voor den zedelijken indruk, dien de partij op het Nederlandsche volk maakt." Daarbij vergeleken vond men onder de aanhang van de CHU een grotere dogmatische verscheidenheid en trof men er de behoefte aan 'de betrekkelijkheid der dingen' onder ogen te zien. Op 23 oktober verklaarde het blad: "De zaak wordt eigenlijk in handen der partijleden zelf gelegd. De drang tot éénwording kwam van onderen op. Welnu, zoo wordt eigenlijk gezegd: maak er dan wat van, wat er van te maken is." En een dag later: "Zullen de beide partijen beschikken over leiders, die den wil en het formaat hebben om een belofte van dezen tijd te vervullen?"

Na deze eerste onderhandelingsfase was de vraag, of de bevoegde partijorganen de door de besturen gezette stap zouden honoreren. Binnen de partijen gordden de verschillende stromingen zich aan voor de strijd. De tegenstanders van samenwerking met de ARP in de CHU kregen met het ontwerp-urgentieprogram van hun partij een steuntje in de rug. In het blad Nieuw Nederland (voortgekomen uit het Amsterdamse verzetsblad Klein Maar Dapper) vroeg commentator G.J. Lammers, die in de oorlog medewerker van Trouw was geweest en een fervent voorstander was van een fusie van de protestants-christelijke partijen, waarom de CHU het strijdpunt van de scheiding tussen kerk en staat niet op de achtergrond hield. Hier werd z.i. een obstakel voor een gemeenschappelijk verkiezingsprogramma opgeworpen.¹⁷⁾ Een groep van 49 vooraanstaande leden van de CHU, waaronder P. Lieftinck, A.A. van Rhijn en Ph.J. Idenburg, richtte zich begin december tot het partijbestuur met een brief, waarin zij protest aantekende tegen de toenadering tot de ARP. Daarbij hanteerde zij de argumenten die hierboven in verband met de opvattingen van de groep Van Walsum zijn beschreven: de CHU wees van oudsher de antithese af, terwijl de ARP juist de draagster van de verzuilings-en antithesepoli-

tiek was; deze laatste partij had nog steeds geen afstand genomen van de sociaal-economische politiek van Colijn terwijl de levensomstandigheden van de grote massa radicaal moesten worden verbeterd. De groep Van Rhijn, zoals de 49 zouden worden aangeduid, wees ook op de ontwikkelingen in de Nederlandse Hervormde Kerk, die bezig was een volkskerk te worden. Zij zou toenadering tot linkse stromingen en partijen toejuichen. In die kringen nam zij een toenemende belangstelling voor geestelijke factoren op politiek terrein waar.¹⁸⁾

Van 'federatieve samenwerking' naar 'contact'

Veel hing af van de toon die de besturen bij het doen van voorstellen aan hun congressen (de 'Deputatenvergadering' voor de ARP en de 'Algemene Vergadering' voor de CHU) zouden kiezen. De ARP hield op 23 januari 1946 haar eerste Deputatenvergadering na de oorlog. Hier moest ook een beslissing over de relatie tot de CHU worden genomen. De partij stond voor een dilemma. Het lagere kader en het middenkader, en een zeer groot aantal gewone partijleden vroegen om een gebaar naar de CHU. Een al te hartelijke intentieverklaring t.a.v. vergaande samenwerking zou echter gezichtsverlies brengen wanneer deze niet werd beantwoord met een gelijkgerichte opstelling van die partij. In het Centraal Comité zei partijvoorzitter De Wilde op 6 december 1945, dat de brief van 'de 49' het signaal was dat van 'samenwerking' niet veel zou komen. Aangezien Tilanus steeds had benadrukt dat voor degenen die waren overgestapt naar de NVB de weg terug naar de CHU moest worden opengehouden zou deze nu wel aan Van Rhijn c.s. moeten toegeven. Aan de vooravond van de grote januari-vergadering kwam het Centraal Comité opnieuw bijeen om de balans op te maken. Het kon bij het opstellen van een ontwerp-resolutie beschikken over cijfermateriaal m.b.t. de stand van zaken in de kiesverenigingen. Deze waren namelijk geënquêteerd over hun relaties met de CHU-pondanten. Van de 590 kiesverenigingen die hadden gereageerd op de voorgelegde vragen naar hun ervaringen bleken slechts 12 zelf tegenstander te zijn van federatieve samenwerking. Over de stemmingen binnen de kiesverenigingen van de CHU werd het volgende beeld verkregen:

- voor fusie	: 50
- voor federatieve samenwerking	: 67
- voor incidentele samenwerking	: 158
- tegen samenwerking	: 115

Van 200 kiesverenigingen werd vernomen dat er geen CHU-tegenhanger be-

stond of dat er geen antwoord was gekomen op een verzoek om overleg. In 206 gevallen waren er besprekingen geweest tussen de besturen, en in 98 gevallen waren er gemeenschappelijke (algemene) vergaderingen gehouden. 185 kiesverenigingen deelden mee dat zij niet verwachtten dat de samenwerking een succes zou worden.

Het Centraal Comité was enigszins verbaasd over de partij-discipline in de CHU die uit deze gegevens bleek; veel kiesverenigingen hielden de handen vrij in afwachting van een advies van hun Hoofdbestuur. Al met al noopte de situatie tot afzwakking van het eerste ontwerp van de resolutie waarover de Deputatenvergadering een oordeel zou vellen.

De Wilde zei het heel concreet: "De vraag komt hierop neer: 'hoe moeten we deze zaak op de beste manier liquideren?'" De ARP moest naar zijn mening "oppassen geen blauwtje te lopen". Duidelijk blijkt uit de notulen, dat men de gang van zaken ernstig betreurde, afgezien van een enkeling als de oude A.J. Duymaer van Twist die meedeelde überhaupt tegen samenwerking te zijn ("ik ken de heren"). Onder deze omstandigheden was het ongewenst uit te spreken - wat in het eerste ontwerp van de resolutie wél werd gedaan - dat de ARP de CHU bij de verkiezingen als 'bevriende partij' zou bejegenen. De werfkracht van de anti-revolutionairen zou daaronder lijden.

De resolutie die uiteindelijk aan de deputaten werd voorgelegd werd weliswaar door hen met algemene stemmen aangenomen, maar beperkte zich tot het verzoek aan het Centraal Comité alsnog in nader overleg met de CHU na te gaan op welke wijze een federatieve samenwerking kon worden bevorderd.

Onmiddellijk na de oprichting van de Partij van de Arbeid (begin februari 1946) traden twee ondertekenaren van het manifest van de groep Van Rhijn tot deze partij toe (Lieftinck en Kleywegt). Dit nog vóórdat de CHU een beslissing over haar relatie tot de ARP had genomen. Trouw zag hierin een aanleiding om 'de 49' te hekelen omdat nu zou zijn gebleken dat zij geen gefundeerde overtuiging hadden. In hun manifest hadden zij immers opgemerkt dat God de CHU nog voor grote mogelijkheden stelde als zij zich zou weten te onttrekken aan de gevaren van afzondering en verstarring. Hun partij had zich toch nog niet aan de 'verstarring' (de ARP) overgeleverd? De Nieuwe Nederlander (het door Van Walsum 'gepietheinde'¹⁹⁾ voormalige CHU-blad) verdedigde de stap van Lieftinck en Kleywegt. Zij hadden deze passage in het manifest vanaf het begin niet onderschreven.²⁰⁾

Het woord was nu aan het Hoofdbestuur van de CHU en aan haar Algemene Vergadering. Tilanus werd bestookt met adviezen. De groep-Van Rhijn roerde zich nogmaals en ook deed b.v. de Kamerkieskring Leeuwarden een dringend beroep op het Hoofdbestuur terug te keren tot de beginselen van de partij en de samenwerking af te wijzen.

De bijzondere Algemene Vergadering van de CHU vond plaats in Amsterdam op 27 februari. Hier zou dan eindelijk de beslissing vallen. Enige dagen eerder spoorde Trouw de partij nog aan de federatieve samenwerking niet als "een mooi sussend woord" te beschouwen. Het zou een flinke stap op weg naar een fusie moeten zijn.²¹⁾ Op het allerlaatste moment stelde het Hoofdbestuur een resolutie op waarin de 'federatieve samenwerking' werd afgezwakt tot 'nauw contact', waarbij de kiesverenigingen werden vrijgelaten t.a.v. samenwerking met de anti-revolutionairen naar plaatselijke omstandigheden te handelen. De Algemene Vergadering keurde deze resolutie met ruime meerderheid (ongeveer 90% van de stemmen) goed, maar niet dan na een ongewoon felle discussie. Onder geroep en gefluit van een deel van de aanwezigen herhaalde Van Rhijn namens zijn groep de bekende bezwaren tegen samenwerking en leverde hij forse kritiek op het partijbestuur, waar na de oorlog te weinig leiding van zou zijn uitgegaan. Anderen pleitten ervoor de deur naar de ARP juist wagenwijd open te zetten. Met name De Savornin Lohman waarschuwde voor de verwarring die het gevolg zou zijn van een keuze voor het bestuursvoorstel. De CHU mocht naar zijn zeggen "geen doorgangshuis naar de Partij van de Arbeid" worden.²²⁾

Het pleit was beslecht. Er zou 'nauw contact' zijn en meer niet. Trouw noemde dit resultaat 'op zichzelf gezien een minimum', maar gezien in het licht van de gevoerde discussies 'belangrijk en verheugend'.²³⁾ De Nieuwe Nederlander reageerde begrijpelijkerwijs in mineur. Het besluit kon naar de mening van Van Walsum een Pyrrhus-overwinning blijken. Van de gedachte aan een middenpartij bleef weinig over, nu er toch nauw contact met de ARP zou worden onderhouden. Velen zouden nu de sprong naar de PvdA wagen.²⁴⁾

Zo velen zijn het er niet geworden, maar begin maart 1946 stapten inderdaad A.A. van Rhijn, M.Ch. de Jong en J.M. Krijger uit de CHU. De eerste zou in de PvdA nog een vooraanstaande rol spelen, de laatste ging over naar de Protestantse Unie, die in 1946 wel deelnam aan de Kamerverkiezingen maar geen zetel behaalde.

III. Conclusie

Op 16 mei 1946 vonden de eerste na-oorlogse Kamerverkiezingen plaats. De ARP kreeg 12.90% van de stemmen, tegen 16.40% in 1937. De CHU won iets (van 7.46% in 1937 naar 7.84%). De Nieuwe Nederlander maakte uit deze uitslag op, dat de kiezers weinig voelden voor samenwerking tussen de CHU en de ARP, aangezien de ARP geen beloning had gekregen voor haar inspanningen in dezen.²⁵⁾

Het lijkt echter weinig zin te hebben uit de verkiezingsuitslag van 1946 vergaande conclusies te trekken met betrekking tot het oordeel van de kiezers over het streven naar de oprichting van een Christelijke Volkspartij en de verwatering daarvan. Het kiezerscorps was in 1946 vergeleken met 1937 voor ruim 30% vernieuwd. Colijn was weggefallen als man die stemmen wist te trekken uit geheel andere kringen dan de anti-revolutionaire (met name uit liberale kring), terwijl de Indonesische kwestie inmiddels een zeer belangrijke rol was gaan spelen en door de ARP tot inzet van de verkiezingen was gemaakt. Zo waren er meer factoren die het vrijwel onmogelijk maken een verband te leggen tussen deze uitslag en het vraagstuk van de politieke eenheid der protestants-christelijken. Wel is het interessant te vermelden hoe men in de ARP zelf de resultaten analyseerde. De adjunct-secretaris (ambtelijk secretaris) van het Centraal Comité becijferde, dat van de 180.000 stemmen die zijn partij had verloren een 40.000 à 45.000 naar de liberale partij (de Partij van de Vrijheid) waren teruggevloeid, een 70.000 aan de Partij van de Arbeid waren kwijtgeraakt, en een 40.000 naar de CHU waren gegaan, die dan echter weer zouden zijn doorgetroomd naar de Partij van de Arbeid.²⁶⁾

De verhouding tussen de twee partijen werd er na februari 1946 niet beter op. Tot een 'nauw contact' is het dan ook niet gekomen. Er heeft nog geruime tijd een zekere eenheid in politiek optreden bestaan in het gemeenschappelijk verzet tegen de Indonesische politiek van het kabinet-Beel (1946-1948). Daaraan kwam echter een einde na het optreden van het eerste kabinet-Drees, waaraan de CHU een minister leverde zodat zij medeverantwoordelijk werd voor het beleid in de Indonesische kwestie. De ARP nam vanaf dat moment - onwennig in die rol - de hele last van de oppositie op zich, met als gevolg dat zij in toenemende mate buiten de politieke werkelijkheid kwam te staan. In het licht van de wederzijdse irritaties in deze periode is het eigenlijk verwonderlijk in hoeveel

gemeenten bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1949 een gemeenschappelijke ARP-CHU-lijst tot stand kwam. Terwijl de CHU - getrouw aan haar aard - oog bleef houden voor de betrekkelijkheid der dingen, verloor de ARP zich in de periode tot 1952 in een wat steriel verzet tegen de regeringspolitiek, zich enigszins verongelijkt gedragend omdat haar (de partij die in menig opzicht de ruggesgraat van het verzet tegen de Duitse overheersing had gevormd) de haar toekomende regeermacht in 1945 (en opnieuw in 1946 en 1948) was 'ontstolen'. Dit optreden van de partij bracht een verwijdering met de christelijke vakbeweging teweeg, die de ARP verweet geen oog te hebben voor de eisen des tijds en op sociaal-economisch terrein nog geheel de partij van Colijn te zijn. Vertegenwoordigers van het CNV hebben op een bepaald moment het Centraal Comité gedreigd met de oprichting van een (sociale) Christelijke Volkspartij. Zij verweten Schouten c.s. te weinig gedaan te hebben om het initiatief van 1945 te laten slagen.

Ook nadat de ARP weer in de regering was opgenomen (in 1952) bewaarden ARP en CHU afstand. Oude wonden werden weer opgehaald bij de verschijning van het boek *Een getuigenis. Waarom wij C.H. zijn en blijven* in 1958, waarin enkele vooraanstaande christelijk-historischen de verschillen tussen ARP en CHU nogal breed uitmaten. Pas in de jaren '60 werd weer een basis gevonden voor toenadering.

Bij wie ligt de schuld - voor zover daarvan sprake kan zijn - voor het niet doorgaan van de Christelijke Volkspartij in de jaren 1945-1946? Het gaat hier om een complex van factoren. De wederkeer van de twee betrokken partijen was een tactische fout. Toen zij eenmaal weer bestonden en alles ging zoals het altijd gegaan was werd de eis van vernieuwing minder diep gevoeld. Gezaghebbende leiders hadden hun twijfels over de *wenselijkheid* van een nieuwe partij, die voor een deel bepaald zullen zijn geweest door hun schatting van de *mogelijkheden* tot verwezenlijking van het doel. Bij sommigen van hen ontbrak de *wil* de ontwikkelingen een gunstige wending te geven, omdat zij de gevolgen niet konden overzien. Dit wil niet zeggen dat zij een gunstige ontwikkeling zouden hebben tegengewerkt.

Het waren maanden waarin alom 'vernieuwing' werd gepredikt, en dan vooral een vernieuwing waar mensen als Schouten, Bruins Slot en Tilanus niets voor voelden. Ongetwijfeld zijn zij wat in de ban geraakt van hun eigen felheid in de afwijzing van de eenheidsideologie der Nederlandse Volksbeweging; daardoor kwamen alle neigingen tot politieke heroriëntatie enigszins onder verdenking te staan, ook de meest onschuldige.

Een belangrijke oorzaak voor de mislukking moet worden gezocht in de CHU, voor welke partij het voortbestaan afhankelijk was (of leek) van het open blijven van 'de weg terug' voor de 'doorgebrokenen'. Te vergaande samenwerking met de ARP zou deze weg afsluiten.

Aan Schoutens beroemde uitspraak "ik ben niet veranderd" (gedaan bij zijn terugkeer in Nederland) is wel de conclusie verbonden, dat hij het eigenlijk is geweest die in de ARP de zaak heeft teruggedraaid. Ten onrechte. Al had hij meer reserves dan Bruins Slot, tussen hen bestond geen wezenlijk verschil van mening over de Christelijke Volkspartij. Hoek²⁷⁾ zegt: "Op het punt van de Christelijk-nationale volkspartij ging Schouten ook zeer omzichtig te werk. Tilanus en de Chr. Hist. Unie maakten het hem daarbij wel gemakkelijk." Daarin ligt teveel de suggestie besloten dat Schouten zonder meer gelukkig was met de uitkomst van het geheel.

Noten:

1. P.S. Gerbrandy in een toespraak bij zijn installatie als erelid van de ARP op 31 oktober 1959. Historisch Geluidsarchief S.F.W. C 3296.
2. Gebruik is gemaakt van een manuscript voor een boek over de Nederlandse Volksbeweging van J.Th.M. Bank, dat in 1978 zal verschijnen (ook voor de passage over de groep-Van Walsum in de paragraaf 'Problemen in de CHU' (Hoofdstuk II)).
3. L. de Jong, Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945 ('s-Gravenhage, 1969- .) IV, 557-558. Ook: G. Puchinger, Tilanus vertelde mij zijn leven (Kampen, 1966) 183-184.
4. Zie: L. de Jong, op. cit., V, 148.
5. H. de Vries, Een ophitsend geschrift. De geschiedenis van het illegale blad Trouw (Utrecht, 1968) 35.
6. Zie hieronder de paragraaf 'het initiatief'.

7. Dit rapport is aanwezig in de bibliotheek van de Dr. Abraham Kuypers-
stichting in Den Haag.

8. Over het verschil tussen Christelijke Volkspartij en Christelijk Na-
tionale Partij zie: H. de Vries, op. cit., 158; en: J.A.H.J.S. Bruins Slot,
...en ik was gelukkig (Baarn, 1972) 27.

9. Trouw, 23 mei 1945. Op 12 juni kwam het Moderamen van het C.C. voor
het eerst bijeen; op 14 juni vergaderde het Senioren-convent voor het
laatst.

10. G. Puchinger, op. cit., 224-225.

11. Trouw, 15 juni 1945.

12. Notulen Moderamen C.C., 12 juni 1945.

13. Trouw, 18 juli 1945.

14. Notulen Moderamen C.C., 24 augustus 1945.

15. Dezen gingen later over tot de oprichting van het Gereformeerd Poli-
tiek Verbond.

16. Trouw, 10 oktober 1945.

17. Nieuw Nederland, 23 oktober 1945.

18. Nieuw Nederland, 14 december 1945.

19. Een kwalificatie van Hendrik Algra; H. Algra, Mijn werk, mijn leven
(Assen, 1970) 121.

20. De Nieuwe Nederlander, 20 februari 1946.

21. Trouw, 23 februari 1946.

22. Trouw, 28 februari 1946.

23. Trouw, 4 maart 1946.

24. Trouw, 4 maart 1946.

25. De Nieuwe Nederlander, 24 juni 1946.

26. Rapport "De stembus sprak", in het archief van het C.C.

27. Jac.S. Hoek, Politieke geschiedenis van Nederland. Oorlog en herstel
(Leiden, 1970) 130.

Politieke verantwoordelijkheid in de gemeentelijke democratie. Door D.J. Elzinga en B.L.W. Visser

Tekst van een artikel, verschenen in Intermediair, 13(1977), no. 43 (28 okt.), p. 33-38

Politieke verantwoordelijkheid in de gemeentelijke democratie

Op weg naar een stadsparlament?

De auteurs van dit artikel hebben een boek in voorbereiding over het functioneren van de gemeentelijke democratie in de huidige maatschappelijke en politieke verhoudingen. De beschouwingen richten zich hoofdzakelijk op de volgens de schrijvers deels verouderde dogmatiek en interpretatie van het aan het gemeentelijk bestel ten grondslag liggende gemeenterecht. Door middel van vier voorbeelden, handelende over (a) de politieke verantwoordelijkheid van de gemeentelijke bestuurders, (b) het burgemeestersambt, (c) de positie van de raadsleden en (d) de rol van de politieke partijen in de gemeentelijke bestuursstructuur wordt aangegeven dat het gemeenterecht door de politiserings- en democratiseringsprocessen van het laatste decennium op verschillende plaatsen wijziging dan wel een nieuwe uitleg behoeft. Er worden lijnen getrokken die volgens de schrijvers voor Nederlands grootste gemeenten wijzen in de richting van een 'modern stadsparlament': een stadsparlament in functie en bevoegdheden vergelijkbaar met de Staten Generaal. In dit artikel wordt in beknopte vorm één der genoemde voorbeelden onder de loep genomen en wel de problematiek rond de politieke verantwoordelijkheid van burgemeester en wethouders jegens de gemeenteraad.

De gemeentelijke democratie mag zich de laatste jaren verheugen in een sterk toegenomen belangstelling. Was in de jaren na de Tweede Wereldoorlog een betrekkelijke rust waarneembaar rond de activiteiten van de gemeentelijke bestuursorganen, meer recentelijk is van een dergelijke rust geen sprake meer. De politisering van het lokale bestuur, de daaruit voortvloeiende vorming van meerderheids/programcolleges, de groter geworden participatie van de bevolking – al dan niet via de politieke partijen – hebben een einde gemaakt aan de 'gezapigheid' in het besturen van een grote Nederlandse gemeente. Gemeenten en gemeentelijke bestuurders hebben te rekenen met een toeneemende activiteit van de politieke partijen en vooral met een sterk vergrote actie-radius van actie- en belangengroepen. Pleidooien voor een gekozen burgemeester, voorstellen voor een binnengemeentelijke decentralisatie, het hanteren van een 'recallrecht', voorstellen voor verbetering van de positie van de raadsleden zijn even zovele pogingen de gemeentelijke democratie te verdiepen.

Een structureel euvel is de afnemende invloed en kracht van de gemeenteraden, in het bijzonder wederom in de grote steden. Het 'amateuristisch' karakter van het raadslidmaatschap, de beperkende invloed van Den Haag en de daaruit voortvloeiende verplichtingen voor het college van B. en W., het pas in de slotfase betrekken van de raad in het besluitvormingsproces hebben voor de gemeenteraden geleid tot een devaluatie van hun bevoegdheden. De colleges van B. en W. hebben zich ontwikkeld tot het 'centrale zenuwstelsel' van de plaatselijke bestuursstructuur. De controlerende en corrigerende functie van de raad vormt onvoldoende tegenwicht tegen het politiek en bestuurlijk handelen van het college: de keuzemoge-

lijkheden voor de gemeenteraad in het besluitvormingsproces zijn maar al te vaak 'slikken of stikken'. Het monisme, de structuur die Thorbecke voor ogen stond en waarin de gemeenteraad het in principe beslissende orgaan is, is in zijn tegendeel omgeslagen: een stelsel waarin het college van B. en W. het voornaamste beleidsbepalende orgaan is geworden. Hoeveel goeds het 'verpolitiekt' gemeentebestuur in diverse plaatsen en steden ook heeft gebracht, de 'machteloosheid' van de gemeenteraden is er eerder door versterkt. De meer continue dialoog tussen burgers en bestuur vergt van het raadslid een grote inspanning. Hearings, inspraakprocedures, territoriale en functionele decentralisatie eisen een grote mate van betrokkenheid. Frustraties door de onhaalbaarheid van diverse activiteiten en de beperkte mogelijkheden die de raadsleden bij de beleidsbeïnvloeding ter beschikking staan hebben vele raadsleden doen besluiten hun bestuurlijke jas aan de kapstok te hangen. Het verloop onder raadsleden is verontrustend groot. In de periode 1970-1973 stapten in Amsterdam 11 van de 45 volksvertegenwoordigers op (24%), in Rotterdam 16 van de 45, in Den Haag 16 van de 45, in Utrecht 6 van de 45, in Arnhem 12 van de 39, in Middelburg 6 van de 23. Landelijk bedroeg het aantal 'afvallers' in genoemde periode 12%.¹ Een verbetering van de positie van de raadsleden is dan ook dringend noodzakelijk; een verdergaande verbetering dan veroorzaakt door de in 1976 nieuw ingevoerde vergoedingsregeling, die belangrijk doch te marginaal is om aan de bestaande problemen afdoende het hoofd te bieden.

Eventuele verbeteringen zullen ook, en vooral, instrumenten moeten betreffen die de gemeenteraden een groter en belangrijker rol geven in het besluitvormingsproces. Van uitzonderlijke betekenis voor de wijze waarop en de mate waarin de gemeenteraad het gemeentelijk beleid kan beïnvloeden en het college kan controleren is de werking van de politieke verantwoordingsmechanismen in de gemeentelijke democratie. Welke plaats moet worden toegedacht aan raad en college in de tussen beide bestuursorganen bestaande 'vertrouwensrelatie'? Kan de raad via een motie van wantrouwen of afkeuring het college in zijn totaliteit dan wel enkele of meerdere wethouders naar huis sturen omdat het politieke vertrouwen in het beleid is verloren gegaan? Welke overeenkomsten en verschillen zijn er tussen de relatie regering-parlement en de relatie gemeenteraad-college? Is het op grond van democratische principes en feitelijke omstandigheden noodzakelijk de gemeenteraad meer sancties te geven bij de beoordeling van het door het college geïnitieerde en uitgevoerde beleid?

Politieke verantwoordelijkheid

Politieke verantwoordelijkheid betekent: het aangesproken kunnen worden voor een forum. Bij afwezigheid van dat forum of bij aanwezigheid van een machteloos forum wordt de verantwoordelijkheid van haar inhoud beroofd. Politieke verantwoordelijkheid, en dat geldt ook voor andere vormen van verantwoordelijkheid wordt pas actueel

als men ter verantwoording wordt geroepen, hoewel een 'dreigende' toepassing van aan de verantwoordelijkheid verbonden sancties voor het handelen van de verantwoordelijke bepaald niet zonder belang is. Het contact met het forum is essentieel, zonder dat contact vervluchtigt politieke verantwoordelijkheid.² In andere woorden: in de verantwoordingsplicht tegenover het forum wordt politieke verantwoordelijkheid, als hoeksteen van de democratie, geoperationaliseerd. De woorden van Rathenau geciteerd: 'Das Ziel aller Politik ist Verantwortung.'

In een moderne democratie geldt dat elke politieke en bestuurlijke macht gelegitimeerde macht moet zijn. Zowel in het landelijke, provinciale als lokale bestuurlijke model ontleen vertegenwoordigers en bestuurders hun macht aan een legitimatie door de bevolking. In de gemeentelijke democratie mandateren de kiezers macht aan hun vertegenwoordigers in de gemeenteraad; de gemeenteraad submandateert feitelijk macht aan het college. Mandaat, als uitoefening van bevoegdheden onder verantwoordelijkheid van de mandataris (= de kiezer bij en na de keuze van het raadslid en het raadslid bij en na de keuze van de wethouders), is een vorm van vertegenwoordiging waaraan controle impliciet is. Met andere woorden: legitimatie van politieke macht is vertegenwoordiging plus controle, ongecontroleerde macht is niet legitiem. De hier bedoelde controle komt tot uiting in een geoperationaliseerde politieke verantwoordelijkheid; volksvertegenwoordigers en andere politiek gelegitimeerden leggen bij voortduring hun motieven van beleid ter beoordeling voor aan de vertegenwoordigden. Het door de kiezers aan de vertegenwoordigers geschonken 'vertrouwen' wordt bij voortduring getoetst; toetsen betekent dat de vertegenwoordigden sancties ter beschikking staan om de uiteindelijk bij hen berustende beslissingsmacht terug te halen. Politieke verantwoordelijkheid omvat dan ook de plicht opening van zaken te geven in de meest ruime zin van het woord en vervolgens de mogelijkheid dat het mandaat op elk moment beëindigd kan worden als het politieke vertrouwen tussen mandans en mandataris verbroken is. Legitimatie van politieke macht is in de hier ontvouwde gedachtengang meer dan het enkel deelnemen aan periodieke verkiezingen; 'de kiezer zit pas echt op de troon, niet door een rituele vierjaarlijkse bestijging en afdaling van dit zitmeubel, maar door er zich behaaglijk op te nestelen en van daaruit de hele periode te blijven regeren.'³ Voor de duidelijkheid moet nog worden opgemerkt dat er een essentieel verschil bestaat tussen een persoonlijke en politieke verantwoordelijkheid. In de politieke verantwoordelijkheid van regering tegenover parlement, van Gedeputeerde Staten tegenover Provinciale Staten, van college van B. en W. tegenover de gemeenteraad, evenals in de verantwoordelijkheid van de volksvertegenwoordigers jegens de bevolking gaat het om een *rolverantwoordelijkheid*. De politieke verantwoordelijkheid is gecreëerd vanuit de bestuursstructuur, de daad, de tastbare gebeurtenis staat centraal, niet de persoon van de verantwoordelijke. De politicus-bestuurder

vertegenwoordigt en is vanuit die vertegenwoordiging in zijn functie verantwoordelijk voor zijn politiek-bestuurlijk handelen en nalaten jegens degenen die hem legitimeren.

Artikel 129 Gemeentewet

Over de omvang en werking van de politieke verantwoordelijkheid in de gemeentelijke democratie is veel en fel gestreden.

In de klassieke leer, die was gebaseerd op het nu verlaten onderscheid tussen autonomie en medebewind, was het college van B. en W. geen verantwoordig schuldig voor de uitvoering van in medebewind opgedragen taken; er bestond geen wettelijke verantwoordingsverplichting voor de medewerking aan hogere regelingen. De verantwoordingsplicht gold uitsluitend het gevoerde beleid op grond van autonome bevoegdheden.

Meningsverschillen over de vraag of deze beperkte verantwoordingsplicht voor het college als collectief dan wel ook individueel zou moeten gelden leidde tot een wetwijziging in 1931: de verantwoordingsplicht van de burgemeester voor door hem zelfstandig uitgevoerde taken bleef ongeregeld, de individuele verantwoordingsplicht werd opgenomen. Het onderscheid tussen de verantwoordingsplicht voor autonomie en medebewind werd in het nieuwe artikel (art. 216-oud Gem.w.) nader geëxpliciteerd. Als motivering voor het laatste werd aangedragen: 'Slechts bij de uitvoering van zijn autonome taak treedt het college op als commissie uit den raad; zijn zelfbestuurstaak oefent het uit, niet als afgeleid maar als originair bevoegd orgaan, daartoe aangewezen door zijn bekendheid met de lokale toestanden.'

De wetwijziging ontmoette al voor, maar vooral na haar totstandkoming kritiek. G. van den Bergh schreef over de gemeentelijke verantwoordingsplicht: 'Ons democratisch gemeentelijk bestel staat of valt met de al- of niet-erkenning van de verantwoordelijkheid voor het zelfbestuur. Verantwoordelijkheid van het bestuur aan de vertegenwoordiging is wel de allervoornaamste grondslag der democratie. Niemand zal aarzelen onder de democratische hervormingen van 1848 de invoering der ministeriële verantwoordelijkheid de beslissende te noemen. Overdracht van materieel wetgevend bevoegdheid van parlement aan Regering; delegatie van bestuurs- en materieel wetgevende 'autonome' bevoegdheden van de Raad aan B. en W.; de facto verplaatsing van het overwicht van de plaatselijke vertegenwoordiging naar het college van dagelijks bestuur, dit alles is voor de democratie niet van beslissende betekenis, mits slechts de verantwoordelijkheid tegenover de vertegenwoordiging in volle omvang blijft bestaan.'⁴

Ook van andere zijden werd principieel een verant-

woordingsplicht voor zelfbestuur bepleit. Vele critici stelden dat de politieke verantwoordelijkheid op lokaal niveau door de uitsluiting van het zelfbestuur 'een lege huls' was geworden, in het bijzonder door de steeds kleiner wordende autonome taak van de gemeentelijke overheid. Jurisprudentie bevestigde evenwel de door de wetgever aangegeven normen (Bij K.B., 20 april 1932, Stsbl. 172, werd een interpellatie van een raadslid uit Almelo over het plaatselijke politiebeleid in strijd met de wet geoordeeld (geen verantwoordingsplicht voor door de burgemeester zelfstandig uitgevoerde taken); K.B., 11 augustus 1948, Stsbl. I, 363, achtte een raadsinterpellatie in Zandvoort over de uitvoering van de Woonruimtwet onwettig: geen verantwoordingsplicht voor het college m.b.t. medebewindstaken).

De regeling van art. 216-oud Gem.w. bleef tot 1969 van kracht. De turbulente gebeurtenissen in het midden van de jaren zestig lieten ook de gemeentebesturen van de grote steden niet ongemoeid, in het bijzonder de conflicten in Amsterdam rond het politieoptreden en de daarmee gepaard gaande beslissingen van de toenmalige burgemeester Van

Hall verhevigden de discussie over de verantwoordingsplicht van de burgemeester en de verantwoordingsplicht voor medebewindstaken. Ondanks een afwijzend advies van de V.N.G. besloot de Tweede Kamer dat de verantwoordingsplicht opnieuw geregeld moest worden. Art. 129 Gem.w. (ingevoerd bij de wet van 13 november 1969, Stsbl. 535) luidt: 'De leden van het college van burgemeester en wethouders zijn, tezamen en ieder afzonderlijk, aan de raad verantwoording schuldig voor het door het college gevoerde bestuur en geven te dien aanzien alle door de raad verlangde inlichtingen, een en ander voor zover zulks niet strijdig is met het openbaar belang'. Art. 129 1.2: 'Gelijke verplichting bestaat voor de burgemeester voor het door hem gevoerde bestuur.'

In 1969 werd wettelijk vastgelegd dat de verantwoordingsplicht voortaan het gehele gemeentelijk beleidsspectrum zou omvatten. Of gezegd met hantering van de oude begrippen: het college en de burgemeester, voor zover het betreft de zelfstandig door hem uitgevoerde taken, zijn, als gemeentelijke bestuursorganen, verantwoording verschuldigd aan de raad voor zowel de autonome als de uit medebewind voortvloeiende taken.

De omvang van deze plicht wordt alleen beperkt door het karakter van het gemeentelijke takenpakket; door de hiërarchische geleiding van de drie bestuurslagen blijft een deel van de gemeentelijke activiteit aan de zeggenschap van de plaatselijke bestuursorganen onttrokken. Voor deze activiteiten is het eisen en afleggen van verantwoording beperkt, maar niet uitgesloten. Met instemming cite-

ren we Van der Hoeven die concludeerde dat 'de verantwoordelijkheidsplicht niet wordt beperkt door het min of meer stringent karakter der binding aan hogere regeling, maar dat deze binding wel de inhoud en het karakter der verantwoording bepaalt'.⁵ De politieke verantwoordelijkheid van art. 129 richt zich dan ook op het gehele gemeentelijke beleidsterrein, zij geldt echter in volle omvang alleen daar waar door de verantwoordingsplichtige keuzes gemaakt kunnen worden. Om misverstanden te voorkomen moet worden opgemerkt dat het terrein waar door de colleges keuzes gemaakt kunnen worden, groter is dan het zuiver-autonome beleidsterrein; uitvoering van hogere regelingen betekent in het merendeel der gevallen het kiezen voor bepaalde vormen van uitvoering. Voor deze keuze geldt de verantwoordingsplicht in volle omvang.

Kleyn schreef in 1969 over de invoering van het nieuwe 'verantwoordingsartikel': 'Het is de bedoeling dat door middel van deze wetswijziging de raad in optima forma zal kunnen functioneren als de lens, waardoor het licht der openbaarheid valt op het door B. en W. en de burgemeester gevoerde beleid'.⁶ Het is gebleken dat deze lens niet helder genoeg is.

In het huidige gemeentelijke bestuursmodel wordt aan de politieke verantwoordelijkheid een te geringe plaats toegekend. Dit komt tot uiting in het feit dat velen de verantwoordingsplicht van het college jegens de gemeenteraad 'degraderen' tot de plicht om inlichtingen te verschaffen (in het navolgende zullen we aangeven waaruit het meerdere bestaat) en in het feit dat de aan de hier ter discussie staande verantwoordingsplicht verbonden politieke sancties uiterst marginaal zijn. De oorzaak van de beperkte werking van de verantwoordingsplicht in de gemeentelijke democratie moet gezocht worden in de opbouw en het karakter van het gemeentelijke democratiemodel.

Beperkte Inhoud

De historische context en het formele kader waarbinnen parlement en regering opereren verschillen wezenlijk van die waarbinnen de gemeente functioneert.

Na de invoering van de politieke ministeriële verantwoordelijkheid in 1848 hebben de feitelijke politieke verhoudingen inhoud en richting gegeven aan de vertrouwensrelatie tussen regering en parlement. De positie van kabinet en ministers is afhankelijk van de mate waarin zij het vertrouwen bezitten van een meerderheid in het parlement. De relatie regering-parlement kenmerkt zich door een mandaatverhouding, beheerst door de werking van de politieke ministeriële verantwoordelijkheid. De uiterste gevolgen van het ontbreken van politiek vertrouwen zijn collectief dan wel individueel ont-

slag, al dan niet na een door het parlement aangenomen motie van wantrouwen en eventueel op termijn door toepassing van het ontbindingsrecht. De rechten en plichten van het parlement staan tegenover die van de regering. Informatieverschaffing en discussie over motieven en achtergronden van beleid kunnen leiden tot afkeuring van dat beleid; ministers en regering kunnen daaruit hun conclusies trekken, kunnen zelfs gedwongen worden daaruit hun conclusies te trekken. Kernelement van de politieke ministeriële verantwoordelijkheid is de regel, dat als aan een kabinet de 'vertrouwensgrondslag' komt te ontvallen het kabinet dient heen te gaan of het kabinet het parlement moet ontbinden om haar legitimatie opnieuw te gronden door middel van verkiezingen. Regering en parlement zijn in dit stelsel van 'checks and balances' zelfstandige grootheden; de politieke verantwoordelijkheid is in het landelijke model een tamelijk doorzichtig mechanisme.

Voor de gemeentelijke democratie geldt dit laatste in beduidend mindere mate. Formeel-normatief is het college van B. en W. een 'comité exécutif' uit de gemeenteraad; tussen raad en college bestaat een bestuur-dagelijks bestuur-verhouding. De raad kiest de wethouders uit zijn midden; tijdens het fungeren van het college behoudt de wethouder het raadslidmaatschap en daarmee zijn stemrecht. Instituties die zijn gebaseerd op het door Thorbecke ontworpen monistische bestuursmodel, waarin het primaat van bevoegdheden en verantwoordelijkheden ligt bij de gemeenteraad en niet bij het college. Volgens menigeen nu bieden genoemde bindingen en de formele bevoegdheden van de gemeenteraden voldoende waarborgen voor een goede uitoefening van de aan de raden toegekende taken als de communicatie tussen raad en college zo optimaal mogelijk is. Voorbereiding en uitvoering van beleid en controle op het sturen van beleid middels wetgeving zijn in deze optiek aspecten van een besluitvormingsproces waarin de invloed van de gemeenteraad het grootst is en waarin voor een politieke verantwoordelijkheid, zoals die landelijk functioneert tussen twee betrekkelijk zelfstandige organen, minder ruimte is. De vooronderstellingen, die aan deze visie ten grondslag liggen komen op een aantal punten niet overeen met de realiteit, we wijzen daarop in de inleiding. Feitelijk is er in Nederland's grootste gemeenten sprake van een dualiteit in de verhouding raad-college; feitelijk doen deze colleges in belangrijkheid en reikwijdte van hun optreden niet onder voor het kabinet in de verhouding regering-parlement.

In een 'formele' benadering, waarin, in een door de gemeenteraad gedomineerd besluitvormingsproces, het college (a) een geringe en (b) een technische en a-politieke rol vervult met betrekking tot uitvoering en voorbereiding van beleid, ligt het

voor de hand dat weinig gewicht wordt toegekend aan een politiek gerichte verantwoordelijkheid en sterker de nadruk wordt gelegd op het informatieve element in de verantwoordingsplicht. Het verklaart het bestaan van beperkte interpretaties met betrekking tot de inhoud van die verantwoordingsplicht. Burger c.s. schrijven over die inhoud: 'De in art. 129 bedoelde verantwoordingsplicht komt uitsluitend neer op het verstrekken van inlichtingen.'⁷ Ook bij anderen signaleerden we de gedachte dat de vroegere welwillendheid van B. en W. door de wettelijke regeling zou zijn omgezet in een plicht om door de raad gestelde vragen te beantwoorden. Te vaak wordt de politieke verantwoordelijkheid op lokaal niveau begrepen als en gericht op het interpellatierecht. Deze opvatting is, gezien de opbouw van het lokale bestuursmodel, verklaarbaar (zie boven) doch om principiële democratische redenen onjuist. Politiek verantwoordelijk zijn omvat meer dan het verstrekken van inlichtingen. Geertsema, toen nog kamerlid, stelde in 1969 bij het debat over de wetwijziging: 'Niemand kan zich tegenover een ander rechtvaardigen als hij niet begint met die ander alle gevraagde inlichtingen omtrent zijn daden en motieven te geven. In mijn ogen is de inlichtingenplicht het onmisbare begin van het zich verantwoorden, maar het is - en daarover gaat het - niet meer dan een begin.'⁸ Legitimatie van politieke macht betekent het volledig tot gelding brengen van politieke verantwoordelijkheid. Zich verantwoorden omvat informatie verschaffen maar tevens het debat, de discussie tussen mandans en mandataris. Een discussie waarin alle beleidskritiek een uitweg kan vinden. Zich verantwoorden ziet naast het technische aspect van de informatieverschaffing op een *politieke* controle van het handelen en nalaten van de verantwoordelijke(n), in casu het college. Een politieke controle, die, uitgaande van een gepolitiseerde gemeentelijke beleidsvorming en een feitelijk dualisme in de verhouding raad-college, de kracht van de gemeenteraad kan versterken als aan die controle adequate politieke sancties zijn verbonden. In het gemeentelijk kader ontbreken de hier bedoelde sancties.

Sancties

De sanctie verbonden aan art. 129 Gem.w. richt zich wat betreft de wethouders uitsluitend op de genoemde inlichtingenplicht. Het laatste lid van art. 95 Gem.w. stelt met betrekking tot de ontslagredenen voor een wethouder: 'Dit laatste ('het vervallen verklaren van hunne betrekking') kan insgelijks geschieden, wanneer zij zes achtereenvolgende vergaderingen van burgemeester en wethouders, zonder geldige reden niet hebben bijgewoond of zonder genoegzame grond weigeren aan de in artikel 129

eerste lid bedoelde verplichtingen te voldoen.' Het weigeren van inlichtingen is dus een ontslaggrond voor een wethouder, een sanctie gericht op de eerste fase van het verantwoordingsproces. Met Van der Hoeven constateren we dat dit toch nauwelijks een politieke sanctie genoemd kan worden; het betreft hier een opzettelijk handelen in strijd met objectieve wetsvoorschriften.

Voor de burgemeester bestaat geen sanctie op het weigeren van inlichtingen en ook geen mogelijkheid het aftreden van de burgemeester te bewerkstelligen als het vertrouwen in diens politieke handelen of nalaten verloren is gegaan; een ontbreken voortvloeiend uit de benoeming van de burgemeester door de Kroon.

Een politieke sanctie met betrekking tot de wethouder zou nog gezocht kunnen worden in art. 87a Gem.w. De tekst van dit artikel geeft daartoe alle aanleiding: 'De raad is bevoegd aan een wethouder tussentijds ontslag te verlenen in geval deze heeft opgehouden het vertrouwen van de raad te bezitten.' Door het noemen van het 'vertrouwen' in dit artikel wordt de schijn gewekt alsof het hier zou gaan om een politiek vertrouwen; het tegendeel is waar. Een enkel woord over de totstandkoming en de interpretatie van dit artikel is noodzakelijk.

De politieke achtergrond van het in 1948 tot stand gekomen art. 87a was nogal verrekend. Hoofdmotief voor de invoering was dat men na de inval van de Sowjet-Unie in Tsjecho-Slowakije en de daarmee in verband staande houding van de C.P.N. een middel wilde hebben om communistische wethouders te kunnen ontslaan uit hun functies. Een amendement-Algra c.s., dat bedoelde het 'vertrouwen' te specificeren en enigszins te objectiveren tot 'revolutionaire gezindheid' werd door de Tweede Kamer met 49 tegen 34 stemmen verworpen.

In de literatuur nu heerst bepaald geen overeenstemming over de betekenis van art. 87a. Zo schreef Stellinga in 1955: 'De positie (van de wethouder) wordt met één slag veranderd, nu men hier een ongevraagd ontslag wil mogelijk maken. Hiermee worden het lid van de G.S. en de wethouder in de hoek der ondergeschiktheid gedreven. Hun positie als bestuurder wordt ondermijnd, doordat zij elk ogenblik met ontslag kunnen worden bedreigd.'⁹ Taat constateerde dat wethouders, evenmin als het kamerlid, het statenlid of het lid van de gemeenteraad van 'hun' kiezers een bindend opzegbaar mandaat ontvangen.¹⁰ Oud daarentegen stelde, dat art. 87a voor de gemeenteraad wel degelijk een middel is om een wettelijk gevolg te verbinden aan de afkeuring van het beleid van de wethouder. Duidelijkheid ontbreekt. Hoewel art. 87a door middel van de 'vertrouwen'-formule zich richt op een subjectief criterium en daardoor ruimte geeft voor interpretaties die hieronder vertrouwen

in het politieke beleid van de wethouder(s) verstaan, past dit artikel niet in de bestaande gemeentelijke bestuursstructuur. Het gemeentelijk bestel kent de raad, het college van B. en W. en de burgemeester als bestuursorganen, wethouders zijn geen bestuursorganen. Het collegialiteitsbeginsel houdt in dat de beleidsvoorstellen naar de raad komen onder verantwoording van het college. De verantwoordingsplicht van art. 129 richt zich op een verantwoordelijkheid van het college en zijn individuele leden voor het door het college gevoerde bestuur en niet op bestuur en beleid van de individuele wethouder. Een ontslag van een wethouder omdat men het politieke vertrouwen in zijn bestuursvoering heeft verloren lijkt in deze opzet dan ook nogal gewrongen.¹² De onvrede met de formulering van art. 87a en de overigens zeer beperkte toepassing hebben geleid tot diverse wijzigingsvoorstellen. In 1956 werd van regeringszijde voorgesteld een passage aan het artikel toe te voegen waardoor het criterium voor ontslag zou worden geobjectiveerd. Het voorstel werd ingetrokken, omdat men het wenselijk achtte deze zaak te regelen in het kader van de algemene herziening van de gemeentewet. Het voorlopig-ontwerp voor een herziene gemeentewet (dl. I) laat als ontslagcriterium het 'vertrouwen' vallen. De motivatie luidt als volgt: 'Beoogd wordt thans, door het ontslag te binden aan gronden welker ontstaan naar algemene maatstaven de persoon van de wethouder kunnen worden toegerekend, de raad de mogelijkheid te bieden om een wethouder die zijn functie op onbehoorlijke wijze vervult tot heengaan te dwingen.'¹³ Het ontwerp-artikel 53 luidt: 1. De raad kan aan een wethouder ontslag verlenen, indien deze zich aan kennelijk wangedrag of grove verwaarlozing van zijn taak heeft schuldig gemaakt. 2. Onder grove verwaarlozing van de taak wordt begrepen het zonder genoegzame grond weigeren de in art. 129 bedoelde inlichtingen aan de raad te verstrekken. Invoering van dit ontwerp-artikel zou betekenen, dat, hoewel in overeenstemming met het karakter van het gemeentelijke bestuursmodel, de politieke verantwoordelijkheid van de wethouder wordt ingewisseld voor een persoonlijke verantwoordelijkheid. Voorwaarde voor een werkelijke politieke verantwoordelijkheid van het college aan de gemeenteraad is dan ook een herziening van lokale bestuursstructuur.

De noodzaak tot verandering

Uit het voorgaande blijkt dat de politieke verantwoordingsmechanismen in de gemeentelijke democratie gebrekkig functioneren en qua omvang en werking beperkt zijn. De verantwoordelijkheid van het college omvat het merendeel van zijn doen en laten; bij de beoordeling van dit doen en laten kan

de gemeenteraad voorstellen van het college verwerpen, via het budgetrecht heeft de raad de mogelijkheid wijzigingen aan te brengen in het gemeentelijke beleidsplan, vragen en interpellaties kunnen opheldering verschaffen over de beleidsmotieven van het college, via de aan dit laatste verbonden publiciteit kunnen raadsleden hun afkeur van het collegiale beleid naar buiten laten blijken. Het uiterste middel, de mogelijkheid dat via een motie van afkeuring of anderszins het aftreden van een lid van het college of van het gehele college kan worden afgedwongen, ontbreekt. Een mogelijkheid die in het landelijke model de kern vormt van de verantwoordelijkheidsrelatie tussen regering en parlement. Bij politieke meningsverschillen en 'crises' in de gemeenten ligt de bepaling van het politieke lot van de colleges niet in handen van de gemeenteraden; het zijn colleges die beslissen over voortgang dan wel stopzetting van het gevoerde beleid. Wethouders en burgemeesters kunnen op elk moment en naar eigen goeddunken besluiten hun functies ter beschikking te stellen, een dwangmiddel daartoe bestaat niet.

De crisis in het Amsterdamse stadsbestuur in 1975 gaf hiervan in diverse opzichten een goed voorbeeld: toen de P.S.P. het program-akkoord met de P.v.d.A. en D'66 verbrak, kwam de politieke grondslag te ontvallen aan het in 1974 geformeerde programmatische meerderheidscollege. In de verhouding regering-parlement zou een dergelijke gang van zaken ongetwijfeld een ontslagaanvraag van de regering tot gevolg hebben gehad. In Amsterdam was hiervan geen sprake. Burgemeester Samkalden: 'Een college is geen kabinet, dat als de staatkundige basis ervan wegvalt de zetels ter beschikking stelt. Het is samengesteld op besluiten van de gemeenteraad'.¹³

Door velen wordt het monistische bestuursmodel aangeprezen als een vorm die het meest en het best aansluiting vindt bij de op lokaal niveau geldende democratische principes. In beginsel is dat juist; een sterk functionerend, direct door de bevolking gekozen lichaam verdient ondersteuning. Als evenwel blijkt dat, in het bijzonder in de grote steden, feitelijk sprake is van een grote zelfstandigheid van B. en W. en als spiegelbeeld daarvan een toenevende 'machteloosheid' van de gemeenteraden, als blijkt dat het stedelijk bestuursapparaat vertechnologiseert en onderhevig is aan een steeds toenevende bureaucratisering, dan volgt daaruit dat het proces waarin de colleges aan invloed winnen niet meer is terug te draaien. In een dergelijke situatie vasthouden aan de 'mystificatie', waarin de raden formeel wel, maar feitelijk weinig beslissingsmacht bezitten, is onrealistisch en doet afbreuk aan de eisen die de gemeentelijke democratie stelt. Het verdient dan ook aanbeveling na te gaan in hoeverre

in Nederlands grootste gemeenten, waar de gesignaleerde problemen het scherpst naar voren komen, de noodzaak bestaat het huidige stelsel te doorbreken. Op grond van het voorgaande hebben wij de mening dat die noodzaak aanwezig is. In 'verpolitiekte' gemeentelijke verhoudingen, waar de relaties tussen de betrokken politieke partijen gekenmerkt worden door een spanningsverhouding wegens de verschillen in politieke uitgangspunten, is plaats voor een gemeentelijk bestel dat op bepaalde punten trekken vertoont van het landelijke model. Een model waarin de politieke verantwoordelijkheid van de gemeentelijke bestuurders het centrale vertrekpunt is.

Voorstellen

De noodzaak tot beperking bij de behandeling van onze voorstellen klemmt. In dit kader wordt volstaan met een summiere aanduiding. Ruwweg bepleiten wij een aanpassing van het gemeenterecht voor 'grootstedse' gemeenten met als doel het ontstane dualisme in de verhouding raad-college wettelijk te omlijnen. Een enkele opmerking over de voorwaarden voor en de gevolgen van een dergelijke aanpassing.

Voorwaarde voor het goed functioneren van een dualistisch bestuursmodel is een uitbreiding van de faciliteiten en mogelijkheden voor raadsfracties in het algemeen, 'oppositie' fracties en individuele raadsleden. Zo lijkt een professionalisering van het raadslidmaatschap in de grote steden onontkoombaar. In de grote gemeenten vertegenwoordigt een raadslid duizenden inwoners. Bij 'nacht en ontij', in ieder geval in hun vrije tijd doen deze volksvertegenwoordigers een poging de belangen van de stedelijke bevolking op een bevredigende wijze te behartigen. De grote eisen die het raadswerk stelt maken dat in het passief kiesrecht een verwerpelijk selectie criterium is geslopen. Alleen zij die tegenover werkgever, gezin etc. een grote mate van ontsnappingsmogelijkheden hebben zijn in staat hun raadslidmaatschap naar behoren uit te oefenen. In veel c.a.o.'s en arbeidsovereenkomsten wordt geen of weinig ruimte geboden om zonder schade voor het beroep het raadslidmaatschap te vervullen. Een volwaardige taakuitoefening eist naar ons gevoel een 'full-time'-raadslid.

Invoering van een dualistisch gericht stelsel heeft vergaande consequenties voor het functioneren van de burgemeester en de wethouder.

De wettelijke (en ook de werkelijke) positie van de wethouder is vaag en gecompliceerd. Bij gemeenteraadsverkiezingen kiest de bevolking een bepaald kwantum raadsleden, dat uit zijn midden een aantal wethouders kiest. De wethouders worden in hun functie als raadslid gelegeitimeerd door de kiezers,

die eens in de vier jaar hun stem uitbrengen; de legitimatie voor het wethouderschap vindt plaats door de raad. Deze dubbele legitimatie maakt dat de verantwoordelijkheidsrelaties moeilijk zijn te voorzien. Zo speelt de wethouder bij de verantwoording van het collegiale beleid een dubbele rol; enerzijds is hij de verantwoordelijke, anderzijds maakt hij deel uit van de raad die verantwoording vraagt. In het uiterste geval, bijvoorbeeld bij toepassing van de sanctie van art. 95 1.4 Gem.w. (ontslag bij het weigeren van inlichtingen) beslist de wethouder formeel mee over zijn eigen lot, dit geldt tevens voor de meer gebruikelijke werkzaamheden van de raad: het beoordelen van door het college naar voren gebrachte raadsvoorstellen. In een dualistische structuur worden college en raad van elkaar ontkoppeld door na de wethouderskeuze de wethouder zijn raadslidmaatschap en daarmee zijn stemrecht te ontnemen en/of door de mogelijkheid te creëren om wethouders uit personen buiten de raad te verkiezen. Aldus ontstaat er door de wethouderskeuze van de raad een 'zuivere' mandaatverhouding tussen de gemeenteraad en de in het college functionerende wethouders; een mandaatverhouding die in al haar facetten wordt beheerst door de politieke verantwoordelijkheid aan de raad.

Bij een mandaatverhouding tussen college en raad, gezien als een bindend opzegbaar mandaat, krijgt beleidsverantwoording haar maximale werking. De verhouding is politiek bindend door de basering op een door een kleine of grote meerderheid van de raad aanvaard collegeprogramma en opzegbaar door rechtsgevolgen te verbinden aan het verbreken van de politieke vertrouwensrelatie tussen het college en een meerderheid van de raad. Voor de wettelijke omlijning van die rechtsgevolgen is het noodzakelijk dat de wethouder binnen het gemeentelijk verband bestuursorgaan wordt, dat het collegialiteitsbeginsel wordt afgeschaft. Het aan het huidige gemeentelijk bestel ten grondslag liggende collegialiteitsbeginsel, hetwelk inhoudt dat het gemeentelijk beleid wordt geïnitieerd en uitgevoerd door het college en niet door zijn individuele leden, stoelt op de gedachte dat alle of de meeste stromingen uit de raad in het college zijn vertegenwoordigd. Deze wettelijke collegialiteit moest (en moet volgens sommigen) de cohesie van de colleges van B. en W. waarborgen. In de nieuwe verhoudingen, waar colleges zijn gevormd op basis van strikte meerderheden in de raad, is een dergelijke waarborg om het onverzoonlijke te verzoenen overbodig, omdat de cohesie, de onderlinge samenhang, meer waarachtig is geconstrueerd door politiek programmatische bindingen. Bij programcolleges, die zijn samengesteld op basis van bredere meer-

derheden, is, hoewel in mindere mate, van een dergelijke binding eveneens sprake. Een doorbreking van het collegialiteitsprincipe doet tevens recht aan de feitelijk gegroeide verhoudingen. De professionalisering van het wethouderschap en de departementalisatie van de lokale bestuursorganisatie heeft de wethouders in de grote steden de facto gemaakt tot zelfstandig opererende bestuurders. De wethouder gezien als zelfstandig bestuursorgaan heeft gevolgen voor de door de lagere overheid gehanteerde wetgevingsprocedures en houdt in, mits goed verstaan, dat een sanctie als die van art. 87a Gem.w. de mogelijkheid biedt een wethouder of meerdere tot ontslag te dwingen, omdat de meerderheid van de raad het vertrouwen in het politieke beleid van de betreffende bestuurder(s) heeft verloren. Met dien verstande, dat het 'vertrouwen' in het genoemde artikel moet worden aangemerkt als 'politiiek vertrouwen' en niet als het aan- of afwezig zijn van kwaliteiten de persoon van de wethouder betreffende.

In een dualistisch opgezette lokale bestuursorganisatie, waarbij de politieke verantwoordelijkheid raad en college bindt, is voor een door de Kroon benoemde burgemeester geen plaats. Het aanvaarden en bepleiten van een waarachtige legitimatie en politieke verantwoordelijkheid van de burgemeester houdt in ieder geval in een verkiezing van de burgemeester door de gemeenteraad. Pas dan kan overwogen worden welke sancties, die nu door de Kroon-benoeming geheel ontbreken, men moet verbinden aan het weigeren van inlichtingen en het verbreken van het vertrouwen in het door de burgemeester gevoerde beleid. Een constructie, waarin de burgemeester als eerste wethouder (vergelijkbaar met de positie van de eerste minister) zijn bestuurlijk en politiek functioneren verbindt aan het politieke lot van het college, is als mogelijkheid niet uitgesloten.

In deze beknopte (en daardoor onvolledige) samenvatting van voorstellen rest nog één vraag en wel deze. Wat moet er gebeuren als de gemeenteraad via een motie van wantrouwen of afkeuring, gebaseerd op een hernieuwde uitleg van art. 87a Gem.w., bewerkstelligt dat een lid van het college of meerdere leden aftreden of als op andere wijze de programmatische binding van de in het college vertegenwoordigde partijen wordt verbroken? Daarvoor komen twee mogelijkheden in aanmerking. Samenstelling van een nieuw college of aanvulling van het bestaande college op basis van de bestaande verhoudingen in de gemeenteraad of tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen. Het laatste heeft als voordeel dat de politieke beslissingsmacht, in oorsprong afkomstig van de kiezers, in een politieke conflictsituatie bij diezelfde kiezers wordt teruggelegd; als onmiskenbaar bezwaar kan gelden dat bij een te lichtvaardige toepassing de stedelijke

overheden geconfronteerd worden met een sterke discontinuïteit in de beleidsvoering.

Noten

1. Een goede raad, Rapport van de Commissie raadsleden, 's Gravenhage, 1974.
2. zie hierover: H. R. van Gunsteren, *Denken over politieke verantwoordelijkheid* (inaugurale rede), Alphen a/d Rijn, 1974.
3. J. van den Bergh, P. Janssens, 'Recall' niet herroepen, in: *Socialisme en Democratie*, 4(1974) april, blz. 147.
4. G. van den Bergh, Verantwoordelijkheid voor zelfbestuur in de gemeente, Praeadvies Nederlandse Vereniging voor Gemeentebelangen, in: *Verzamelde Staatsrechtelijke Opstellen*, 2e bundel, Alphen a/d Rijn, 1952, blz. 210.
5. J. van der Hoeven, Huishouding der gemeente en verantwoording aan de gemeenteraad, Alphen a/d Rijn, 1967, blz. 15.
6. A. Kleyn, De politieke positie van de gemeenteraad, in: *De Nederlandse Gemeente*, jrg. 1969, blz. 111.
7. B. Burger, F. A. Helmstrijd, A. J. Nieuwenhuizen, A. Zadel, *Nederlands Gemeenterecht*, Alphen a/d Rijn, 1971, blz. 237.
8. *Handelingen der Tweede Kamer*, 17 juni 1969, 3293.
9. J. R. Stellinga, Tussentijds ontslag van leden van Geëerde Staten en van Wethouders, in: *Tijdschrift voor Overheidsadministratie*, nr. 164, 4e jrg., 1948, blz. 217.
10. J. F. Taat, Ongevraagd ontslag van wethouders (II), art. 87a en 95 1.4 Gemeentewet, in: *De Nederlandse Gemeente*, jrg. 1957, blz. 241-246.
11. P. J. Oud, *Handboek voor het Nederlands Gemeenterecht*, dl. II, Zwolle, 1959, blz. 568.
12. in deze zin ook: W. C. Vierhout, *Het gevecht om de colleges*, Amsterdam, 1976 (WBS-publikatie), blz. 11 en 12.
13. *NRC-Handelsblad*, 15 mei 1975.

BIJLAGE VI

Gerbrandy als 'voortrekker' van de Christelijke sociale beweging. Door D.J. Elzinga en A. Postma

Tekst van een artikel, verschenen in Intermediair, 13(1977), no. 44 (4 nov.), p. 41-47

Gerbrandy als 'voortrekker' van de Christelijke sociale beweging

In oktober 1976 werd in Sneek een standbeeld van Pieter Sjoerds Gerbrandy (1885 - 1961) onthuld; op 7 juni 1977 bood de A.R.P. de Tweede Kamer een borstbeeld van Gerbrandy aan. Ter gelegenheid van de onthulling in Sneek publiceerde de 'Fryske Akademy' in het Fries een gedenkboekje over Gerbrandy's leven en werk. De auteurs van dit artikel schreven voor dit boekje een bijdrage; dit artikel is daarvan een bijgewerkte vertaling. Behandeld worden de ideeën van Gerbrandy over socialisatie, bedrijfsorganisatie en medezeggenschap. Daarnaast wordt de rol van Gerbrandy in het voor de jaren dertig unieke medezeggenschapsexperiment in de glasfabriek 'Leerdam' belicht.

Nu vijftig jaar geleden schreef Gerbrandy in zijn boek *De strijd voor nieuwe maatschappijvormen*:

'In het wordende, steeds wisselende, oneindig diep in den bodem der menschelijke samenleving gewortelde productieproces onzer dagen stellen wij dezen eisch, dat er weer kome gemeenschap, waarachtige gemeenschap, zoodat niet de een enkel heersche over den ander, maar dat wij ook onzen arbeid verrichten de een met den ander, de een voor den ander, dat niet slechts de leiders maar ook de groote groep van werkers deel hebben in de vreugde door den arbeid hunner handen.'

Voor dit doel, het streven naar een verzoening van de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid, het streven naar nieuwe samenwerkingsverbanden in het bedrijfsleven, heeft Gerbrandy een groot deel van zijn leven gestreden. Zowel in zijn politieke activiteit binnen de Anti-Revolutionaire Partij als in zijn wetenschappelijke werkzaamheid als hoogleraar aan de Vrije Universiteit toonde Gerbrandy zich een 'voortrekker' van de christelijke sociale beweging.

Die christelijke sociale beweging was in de eerste twintig jaren van onze eeuw uitgegroeid tot een invloedrijke organisatie. Echter ook reeds in de 19e eeuw hadden christelijke voormannen zich ingezet voor een verbetering van de positie van de arbeiders. Die ijver was niet onterecht. In het Nederland van de 19e eeuw waren de lonen laag, de arbeidstijden lang, vrouwen- en kinderarbeid waren geen uitzondering, sociale wetgeving ontbrak. De industriële massaproductie en de mechanisering van de productieproces maakten van de arbeider een loonslaaf.

In de strijd voor de materiële lotsverbetering van de arbeiders door middel van staatsingrijpen waren vooral de socialisten actief. Wat gereserveerder ten aanzien van staatsingrijpen toonde zich de liberalen en de anti-revolutionairen.

De voorzichtigheid in dezen van de liberalen vloeide voort uit hun economische en staatkundige opvattingen. In de liberale conceptie, met haar strikte scheiding tussen staat en maatschappij en haar nadruk op de vrijheid van het individu, vervulde de staat slechts een beperkte functie. De staat, de 19e eeuwse liberale 'nachtwakersstaat', moest zich, aldus de liberalen, in haar activiteit beperken tot de handhaving van orde en gezag, buitenlandse zaken en defensie. Een ingrijpen van de overheid in de arbeidsomstandigheden paste dan ook niet in de klassiek-liberale opvattingen. (In een later stadium waren de liberalen overigens wel degelijk geportieerd voor staatsingrijpen op sociaal gebied. We noemen hier slechts de Kinderwet van Van Houten (1874) en de activiteiten ontplooid door het ministerie Pierson/Goeman Borgesius.)

De visie van de protestants-christelijke politici sproot voort uit andere bron. Hun opvatting over de functie van de staat zocht, om te spreken in de woorden van Abraham Kuyper, nauw aansluiting bij de 'Goddelijke ordinarieën'. Reeds Groen van Prinsterer had in zijn boek *Ongeloof en Revolutie* het protestantse volksdeel gewezen op de verderfelijke invloed van de Franse revolutie, die als consequentie met zich voerde de vernietiging van bepaalde samenlevingsverbanden, met name van de gilden. Abraham Kuyper bouwde in later jaren voort op deze gedachten van Groen. Het is Kuyper geweest, die de gedachte van de 'sovereiniteit in eigen kring' ontwikkelde en uitwerkte. Een gedachte, die in de 20e eeuw de grondslag zou vormen van de ideeën van menig protestants denker over bedrijfsorganisatie en medezeggenschap.

De essentie van het 'sovereiniteit in eigen kring'-beginsel mocht duidelijk worden uit hetgeen Kuyper opmerkte in zijn rede bij de opening van de Vrije Universiteit in 1880. Kuyper stelde in die redevoering dat de menselijke samenleving een verscheidenheid is van samenlevingsverbanden, zoals kerk, staat, school, gezin, bedrijfsleven. Elk dezer kringen heeft een eigen aard en functie en moet zich naar de eigen door God gegeven en ingeschapen levenswet ontwikkelen, wil de mens tot volle ont-

Gerbrandy

plooiing komen. De staat is in deze opvatting een levenskring op hetzelfde niveau als de andere kringen en hij mag in het algemeen geen inbreuk maken op die andere kringen.

Uit deze gedachtengang zijn twee conclusies te trekken: Ten eerste verklaart het de aanvankelijke huiverigheid van de anti-revolutionairen voor ingrijpen van de centrale overheid in de arbeidsomstandigheden. In de tweede plaats toont het 'de andere weg' die de protestantse politiek voorstond.

Men wilde aan de factor arbeid een volwaardige plaats geven naast de factor kapitaal; men wilde via het scheppen van deze volwaardigheid aan ondernemers en arbeiders een harmonieus functioneren in natuurlijke verbanden mogelijk maken. Ter bereiking van dit ideaal werd de kracht van de natuurlijke verbanden van het bedrijfsleven zelf, groter geacht dan de kracht van de centrale overheid.

De boven geschetste anti-revolutionaire waardering van de taak van de overheid met betrekking tot de lotsverbetering van de arbeiders uitte zich bepaald niet in een negatieve benadering van wetsvoorstellen, die deze lotsverbetering op het oog hadden. In de ideeën van Kuyper en anderen trad rond de eeuwwisseling een kentering op. Kuyper werd meer realist, mede als gevolg van de gebrekkige ontwikkeling van de vakbeweging en de trage doorbraak van de organische gedachte en wenste sociale maatregelen door de overheid.

Mede op instigatie en met steun van anti-revolutionaire ministers en parlementariërs wijzigden, door invoering van een reeks sociale wetten in de eerste 25 jaren der 20e eeuw, de materiële omstandigheden van de arbeider zich in gunstige zin. Alleen al de activiteit van de anti-revolutionaire minister Talma, ook genoemd 'de vader der sociale verzekering', is daarvan een sprekend voorbeeld. De arbeidsduur werd verkort. De wetgever trof voorzieningen bij ongeval, invaliditeit, ziekte en ouderdom.

Nee, geen negatieve benadering van deze overheidsactiviteit. Wel een relativering. Een benadrukken van het feit (o.a. door Kuyper) dat naast het materiële het geestelijke aspect van de arbeid aandacht verdient. Een naar voren halen van de gedachte dat gebrek aan arbeidsvreugde niet met geld en goederen afgekocht kan worden, dat daar meer voor nodig is. In die zin onderscheidde de christelijke sociale beweging zich van het socialisme, wier instellingen zich rond 1900 voornamelijk richtten op de verbetering van de materiële arbeidsvoorwaarden. In die zin uitte Gerbrandy zich, toen na de Eerste Wereldoorlog de structuur van het Nederlandse bedrijfsleven ter discussie stond, een discussie die kort aangeduid kan worden met de vraagstelling: socialisatie of bedrijfsorganisatie? In het navolgende zullen we zien dat Gerbrandy duidelijk stelling nam in deze discussie en daarmee de anti-revolutionaire opvattingen over 'nieuwe maatschappijvormen' mede inhoud gaf. Daarvóór een enkel woord over Gerbrandy's jeugd en studie.

Jeugd, studie, advocaat

'In de Zuidwesthoek van Friesland, tussen Sneek en de Sneekermeer, lag in 1885, midden in polderland in het gehucht Goëngamieden, een met een

smalle oprijweg ('reed') aan de grintweg verbonden typisch Friese boerderij. Men zegt dat ik op die boerderij op 13 april van dat jaar werd geboren', aldus Gerbrandy in zijn onvoltooide *Herinneringen uit mijn tijd en leven*. Een andere passage uit die *Herinneringen* geeft aan dat Pieter Sjoerds al op jonge leeftijd in aanraking kwam met de sociale noden van de Friese bevolking en met het socialisme: 'Tot de boerderij drong, ook reeds in de jaren voor 1900, de roep tot krachtige maatschappelijke hervormingen door; de afschuwelijke misstanden waren bij ons best bekend geworden en werden op scherpe wijze besproken. In deze besprekingen kwam o.a. het optreden van de figuur van Troelstra ter sprake (of zoals we hem steeds noemden Piter Jelles). Vader stond nogal negatief tegenover Troelstra.... Wij kinderen, in die tijd geïnteresseerd in de beweging voor de Friese taal en letterkunde en bekend met enkele van Troelstra's Friese gedichten konden niet nalaten met respect tot de jonge Troelstra op te zien. Zijn opkomen voor vaak in bittere armoe levende arbeiders dier dagen greep ons.'

Ondanks de felle strijd die Gerbrandy in zijn latere leven voerde tegen Troelstra's socialistisch denken behield hij zijn 'kinderlijke' bewondering voor de man; posthuum bewees hij Troelstra eer door op het eind van de jaren vijftig zitting te nemen in het erecomité inzake de huldiging van mr. P. J. Troelstra. In een brief aan een middelbare scholiere motiveerde Gerbrandy deze bijzondere daad: 'De weg van Troelstra is niet geworden de weg, die in Nederland tenslotte is gevolgd, maar zijn opkomen voor de ontrechten en de verdrukten heeft in sterke mate meegewerkt tot het bereiken van redelijke arbeidsverhoudingen, zoals wij die nu kennen. Daardoor is hij geworden een nationale figuur, die zijn stempel heeft gedrukt op de samenleving van het Nederlandse volk.'

In zijn genoemde *Herinneringen* schetst Gerbrandy, op somtijds humoristische wijze, zijn verblijf op het gymnasiuminternaat te Zetten en tekent hij met scherpe lijnen een beeld van het Amsterdamse studentenleven. Belangrijker in dit bestek zijn evenwel de bespiegelingen die hij wijdt aan de opvattingen van zijn leermeesters. Al sprekend over het conservatisme van prof. Fabius en de luchtigheid van prof. Diepenhorst verhaalt Gerbrandy over de invloed die prof. Anema en ds. Sikkels op zijn ontwikkeling hebben uitgeoefend. Het was Anema die bij Gerbrandy begrip en belangstelling opwekte voor de ontwikkeling van het rechtsleven: diens colleges deden hem plezier krijgen in de bestudering van het burgerlijk- en handelsrecht en leerden hem het Romeinse recht met begrijpende ogen te zien.

De invloed van ds. J. C. Sikkel, niet verbonden aan de V.U., was een andere, doch een niet minder belangrijke. Sikkel gold in die dagen als een invloedrijke man binnen de Christelijke beweging. In zijn geschriften *Vakorganisatie naar Christelijke beginselen* en *Vrijmaking van de arbeid* ontpopte Sikkel zich als een verdediger van het streven naar bedrijfsorganisatie. Evenals Kuyper kwam Sikkel tot de slotsom dat 'de mensen in allerlei gemeenschappen zijn geplaatst en ieder de taak heeft om in zijn eigen levenskring de Goddelijke opdracht te verwezenlijken en de door God voor deze gemeenschap vastgestelde regelen door te voeren.' De concretisering van een 'waarachtige gemeenschap' en een 'hervormd bedrijfsleven' stonden ook bij Sikkel centraal; de filosofie van Sikkel beïnvloedde Gerbrandy onmiskenbaar. Het eerste contact van Gerbrandy met Sikkel, als catechesant en kerkganger, later als regelmatig bezoeker van de zondagavondbijeenkomsten ten huize van Sikkel, groeide uit tot een warme vriendschapsband. Een band, die in 1911 een extra dimensie kreeg toen Gerbrandy trouwde met de dochter van Sikkel.

Juli 1910 legde Gerbrandy het doctoralexamen af en de promotie volgde op 28 januari 1911 met een economisch-juridisch onderwerp 'Het Heimstättenrecht'. Als advocaat in Leiden kreeg Gerbrandy de gelegenheid zijn theoretische verworvenheden te toetsen aan de praktijk. In Leiden kwam hij in aanraking met de zelfkant van het leven. Hij aanschouwde de afschuwelijke exploitatie van arbeidskrachten in de textielfabrieken. In samenwerking met dr. Schokking (de latere Minister van Justitie) en vakbondsbestuurders begonnen Gerbrandy en zijn vrouw met een actie tot organisatie van de arbeiders op christelijke grondslag. Openbare vergaderingen werden belegd en in het o.a. door Gerbrandy geredigeerde blaadje *De Meiboom* (een herinnering aan de titel van de bekende deputatenrede van Kuyper) verschenen wekelijks artikelen over de fabriekstoestanden in de stad. Acties werden op touw gezet en met resultaat afgesloten. Men eiste de doorbetaling van loon gedurende de feestdagen; de arbeiders kregen de doorbetaling. Deze activiteit van de Gerbrandy's, een opkomen voor de sociaal-zwakkeren, zette zich voort tijdens de 'Sneekperiode' (1914-1930) waar Gerbrandy als advocaat, gemeenteraadslid en na 1919 als lid van Provinciale Staten werkzaam was. In deze periode, voorafgaand aan zijn hooglerarschap aan de V.U., ging Gerbrandy zich mengen in de discussie over de bedrijfsorganisatie.

Socialisatie of bedrijfsorganisatie?

Alvorens we de gedachten van Gerbrandy naar voren halen eerst een enkele opmerking over de betekenis van de termen socialisatie en bedrijfsorga-

nisatie en iets over de stand van het socialisatievraagstuk rond de Eerste Wereldoorlog.

Onder *socialisatie* verstaat men wel het aan de staat brengen van belangrijke sectoren van het economisch leven, met als doel daardoor de komst van het socialisme te bevorderen. Evenals socialisatie heeft ook *bedrijfsorganisatie* betrekking op structurele veranderingen in het bedrijfsleven; uitgangspunt en doel van beide zijn evenwel fundamenteel verschillend. Terwijl socialisatie uitgaat van een essentiële tegenstelling tussen kapitaal en arbeid – socialisatie beoogt door overheidsexploitatie de factor arbeid zeggenschap en invloed te geven op de productie ten koste van de factor kapitaal – baseert bedrijfsorganisatie zich op een samenwerkingsmodel tussen kapitaal en arbeid. Anders gezegd: bedrijfsorganisatie werd en wordt gezien als een mogelijkheid om het bedrijfsleven zich te laten ontwikkelen tot een krachtige gemeenschap, een gemeenschap waarin alle partijen deel hebben en samenwerken. Samen met de collectieve arbeidsovereenkomst, waarin ook de verzoenings-idee is verwerkt, werd de bedrijfsorganisatie geponeerd als een alternatief naast liberalisme en socialisme. In rooms-katholieke en protestants-christelijke kring benadrukte men de levensvatbaarheid van de bedrijfsorganisatie tegenover de verabsolutering van individu en gemeenschap in respectievelijk liberalisme en socialisme.

De discussie over socialisatie en bedrijfsorganisatie was zeer intens in de jaren rond de Eerste Wereldoorlog. In de periode daarvoor werd de arbeidersbeweging voornamelijk in beslag genomen door de strijd voor betere materiële arbeidsvoorwaarden. Hiervoor signaleerden we reeds dat de socialistische groeperingen in deze strijd een vooraanstaande plaats innamen, hoewel initiatieven uit rooms-katholieke en protestants-christelijke hoek niet ontbraken. Toen dan ook in de eerste decennia van de 20e eeuw de overheid via een groots opgezette sociale wetgeving de meeste misstanden had verwijderd, was een inventarisatie van het bereikte op zijn plaats. Binnen de S.D.A.P. en het N.V.V., de grootste socialistische partij en de grootste socialistische vakorganisatie, kwam men tot de slotsom dat de sociale wetgeving een vervolg moest krijgen in een grondige herstructurering van het Nederlands bedrijfsleven, omdat slechts via die weg de gemeenschap de uitwassen van de kapitalistische ondernemingsgewijze productie zou kunnen uitbannen. In de protestants-christelijke beweging had men al in vroeger jaren gepleit voor een bredere aanpak. Zoals we zagen benadrukte reeds Kuyper dat naast het materiële het geestelijke aspect van de arbeid een belangrijke functie diende te vervullen; de geestelijke component zou haar realisering kunnen vinden in een op samenwerking gericht

bedrijfsleven, waarin de arbeiders naast de ondernemer zijn brood verdiende en vreugde had in zijn arbeid.

De socialisatiegedachte kwam politiek voor het eerst aan de orde tijdens de grote socialisatiebeten in de Tweede Kamer (1918, 1919). De S.D.A.P., d.m.v. haar woordvoerders Troelstra, Sannes en Van der Waerden stelden met nadruk de eis van socialisatie van de daarvoor in aanmerking komende bedrijfstakken. Het gevolg van deze debatten was dat de regering in het jaar 1920 een staatscommissie instelde om de socialisatie op haar mogelijkheden te onderzoeken; een jaar eerder had het congres der S.D.A.P. besloten een socialisatiecommissie aan het werk te zetten. Het Socialisatierapport van de S.D.A.P. werd gepubliceerd in 1920. Het was vooral naar aanleiding van dit rapport dat men zich in de christelijke beweging gereed maakte om de strijd aan te binden met de socialistische gedachtengang. De rol van Gerbrandy was in dat verband niet onaanzienlijk.

In de discussie omtrent socialisatie of bedrijfsorganisatie neemt Gerbrandy een bijzondere plaats in. Zijn uitgangspunten, naar voren gebracht in diverse artikelen, bouwden enerzijds voort op het door Abraham Kuiper op theologische basis ontwikkelde 'soevereiniteit in eigen kring'-beginsel, anderzijds komt een nieuw element naar voren: meer juridisch en meer op de realiteit gericht.

Meerdere malen namelijk, vooral echter in zijn inaugurele rede 'Eenige opmerkingen over de verhouding van handelsrecht en arbeidsrecht' analyseerde Gerbrandy de verschillen tussen het Germaanse en het Romeinse recht en beider betekenis voor de huidige rechtsverhoudingen. Tussen beide rechtstelsels constateerde hij aanmerkelijke verschillen: het Romeinse met als filosofie de universele en allesomvattende staat, waarin het individu tegenover de staat in het niet verdween, achtte hij niet in overeenstemming met de 20e eeuwse maatschappelijke realiteit en strijdig met een christelijke gedachtengang. De Germaanse rechtsgedachte, waarin een belangrijke betekenis werd toegekend aan de maatschappelijke verbanden, sloot, volgens Gerbrandy, beduidend beter aan bij een christelijke visie op recht en maatschappij. De invloed in dezen van de Duitse rechtsgeleerde Otto Gierke op Gerbrandy blijkt uit de vele verwijzingen naar diens werk. Ook Steenkamp wijst in zijn dissertatie op de invloed van Gierke: 'Het is onder meer de verdienste van Gerbrandy, dat hij de in calvinistische kringen heersende soevereiniteitsgedachte gekoppeld heeft aan de organische- en gemeenschaps-gedachte, vooral door Gierke in het recht naar voren gebracht.'

Het is op deze twee concepties – de soevereiniteitsgedachte van Kuiper en de visie van Gierke op

maatschappij en recht – dat Gerbrandy zijn voorstellen met betrekking tot bedrijfsorganisatie en medezeggenschap baseert en de socialisatiegedachte bestrijdt.

Hoe Gerbrandy over socialisme en socialisatie oordeelde blijkt duidelijk uit het onderstaande. Het socialisme onzer dagen, zegt Gerbrandy, geeft een antwoord, waarvan het ene deel vloekt tegen het andere. 'Het *éene deel* van het antwoord is: klassenstrijd. Wat ook in theorieën moge verkondigd zijn, wat ook moge gehoopt zijn omtrent betere verhoudingen in een gewijzigd socialisme, die klassenstrijd is er. Die klassenstrijd, die er is en die nog werkt in de praktijk en die nog door invloedrijke leidslieden wordt gepredikt, die klassenstrijd legt in de ziel des arbeiders den haat, zij rooft hem, zelfs van zuiver menselijke zijde gezien, een stuk levensgeluk omdat de ziel vergiftigd wordt van personen, van gezinnen, van gemeenschappen. Het *andere deel* van het antwoord is: geef gansch de productie in handen der 'gemeenschap', dan is ze van en voor allen. Die vorm van gemeenschapsproductie, die militariseren van den arbeid, is de dood van alle waarachtige gemeenschap en van alle vrijheid.' (*De strijd voor nieuwe maatschappijvormen.*)

Met deze voor Gerbrandy typerende, geen blad

voor de mond nemende, manier van schrijven veroordeelde hij het socialisme als zijnde kil en zonder wezenlijke inhoud en de socialisatie als zijnde in strijd met de op het christelijk geloof gebaseerde soevereiniteit van de afzonderlijke kringen.

Naast principieel denker was Gerbrandy realist; wij wezen daar al op toen wij spraken over de invloed van Gierke op Gerbrandy. Op grond van een analyse van de economische en juridische verhoudingen kwam Gerbrandy tot de conclusie dat socialisatie praktisch onuitvoerbaar en materieel niet profijtelijk is voor de arbeiders en de ondernemingen. Socialisering van bedrijfstakken, die voor de internationale markt werken, achtte hij praktisch uitgesloten, omdat een bedrijfstak als bijvoorbeeld de scheepvaart in dat geval ten onder zou gaan aan de vrije concurrentie op de wereldmarkt. Bovendien wees hij op de moeilijkheid om in een gesocialiseerde maatschappij voldoende kapitaal te vormen, d.w.z. voor de toekomst te zorgen en sprak hij zijn twijfel uit of de werklust en het rendement van de ondernemingen geen gevaar zouden gaan lopen door bureaucratie en mistasten van de centrale leiders. Gerbrandy eindigde met de slotsom: 'Geen. Ik heb ter kenschetsing van de levenshouding van den socialist, de aandacht willen vestigen op klippen, waarop in de praktijk de socialisatie, naar nuchtere menselijke berekening, wel moeten stranden of reeds gestrand is. Ik, blijf een voort-

durende gedachtenwisseling, telkens wanneer de omstandigheden dat eischen, over die praktijk van groot gewicht achten, maar dat...., de gevaren van te geringe kapitaalvorming, bureaucratie, verminderde productiviteit met dreigende daling van den ganschen levensstandaard.... anderen dan niet-socialisten van de onhoudbaarheid van het socialistisch program zouden overtuigen, lijkt mij grootendeels een illusie.'

Constructieve gedachten

Gerbrandy was er de man niet naar om zich enkel 'destructief' uit te laten. Zijn kritiek op de socialisatievoorstellen van de S.D.A.P. vormde slechts de inleiding voor zijn meer 'constructieve' gedachten. Met name in zijn meergenoemde *De strijd voor nieuwe maatschappijvormen* (1927) en in een gepubliceerde lezing uit 1922 'Socialisatie of Bedrijfsorganisatie' ontvouwde Gerbrandy zijn denkbeelden. 'De neerslag van het radicale individualisme is voelbaar op velerlei terrein.' Gerbrandy signaleerde een overheersing van het 19e eeuwse individualisme op vrijwel alle gebieden des levens; in arbeid, wetenschap, in rechtsleven en politiek. De schoolstrijd en haar pacificatie, de stichting van de Vrije Universiteit, het op gang komen van de sociale wetgeving, echter bovenal het streven naar bedrijfsorganisatie, zag hij als een reactie op dit individualisme. Het streven naar bedrijfsorganisatie kwalificeerde hij als een verzet tegen toestanden en verhoudingen, niet alleen om de stoffelijke armoede die zij teweegbrengen, maar ook om de ontwrichting op zichzelf, om haar tekort aan ware menselijke gemeenschap, om haar geestelijke armoede. De hoofdgedachten der bedrijfsorganisatie vatte Gerbrandy als volgt samen:

1 bedrijfsorganisatie verwerpt het individualisme en de socialistische produktie;

2 zij verwerpt de relatie tussen klassenstrijd en ordening der produktie;

3 zij is een toepassing van de gedachte der gemeenschap op het bedrijfsleven; onderneming en bedrijf zijn haar 'Gemeenschafte', 'organismen', 'door God gewilde wezenlijkheden'.

4 zij is een streven naar de realisering van de gemeenschap van het bedrijf als 'rechtsverband'; een sociaal-politieke geleiding, waardoor de gemeenschap het karakter krijgt van wat men zou kunnen noemen 'Körperschaft', 'publiekrechtelijk lichaam', 'stand', 'beroepsstand'.

Gerbrandy waarschuwde tegen studeerkamerschema's: 'Naar ons oordeel nu zal nooit de zaak der bedrijfsorganisatie gekend en gediend kunnen worden, wanneer men schema's scheidt en vergeet zich aan te sluiten bij wat in het economische leven zelf is gegroeid.' Hij voorspelde dat de bedrijfsorganisatie een lange weg had te gaan. Haar verwezenlijking achtte hij afhankelijk van vier voorwaarden: een

geestelijke, een sociale, een juridische en een economische: 'De idee moet ingedrongen zijn in de sfeer van het geestelijk leven, hij moet een steunpunt vinden in de ziel, in het hart van het volk. De idee moet de organen vinden, die hem indragen in de praktijk, aldus de verhoudingen der menschen wijzigend. De idee moet een plaats zich veroveren in het recht van het volk. De idee moet in den gang der feiten bewijzen, dat zij stoffelijk bate brengt.' In Gerbrandy's gedachtengang was aan die voorwaarden nog niet voldaan. Wel vond hij een tweetal zaken, nauw verbonden met en als het ware onderdeel van de bedrijfsorganisatie, rijp voor realisering: de collectieve arbeidsovereenkomst (c.a.o.) en de medezeggenschap. Het was vooral voor deze

beide figuren, dat Gerbrandy zich in woord en daad sterk maakte.

Eerst iets over de c.a.o.; een c.a.o. is een overeenkomst aangegaan door één of meer werkgevers of één of meer rechtspersoonlijkheid bezittende verenigingen van arbeiders waarbij voornamelijk of uitsluitend worden geregeld arbeidsvoorwaarden, bij arbeidsovereenkomsten in acht te nemen. Aldus formuleert de wet op de c.a.o. van 1927 het. In die wet ontbrak vooralsnog de mogelijkheid tot verbindendverklaring.

De motieven die van protestants-christelijke zijde werden genoemd voor steun aan de ontwikkeling van het instituut der c.a.o. waren: verwezenlijking van medezeggenschap, bevordering van rust in de onderneming, begunstiging van de gemeenschaps-gedachte en een stap op weg naar gezonde bedrijfsorganisatie. Het werd genoemd een 'koninklijk strijdmiddel der vakbeweging'. Gerbrandy waardeerde de c.a.o. en de verbindendverklaring ervan als volgt: 'In beide immers ligt, in de eerste doordat zij groep en groep als samenstellende delen van een bedrijf elkaar de hand doet reiken, geestelijk, sociaal, juridisch, economisch, in de tweede doordat zij costumier bedrijfsrecht als rechtsorde voor gansch een bedrijfstak en levenskring aanvaardt, een principiële overwinning op het individualisme en een element van het te boven komen van de klassenstrijd verborgen.'

Rond de verbindendverklaring van de c.a.o. is veel strijd gevoerd; een strijd waaraan Gerbrandy zijn steentje bijdroeg. Hij wilde het privaatrechtelijk karakter van de overeenkomst meer publiekrechtelijk maken. Juridische bezwaren wimpelde hij af met de volgende woorden: 'De juristen kijken naar ons nogal individualistisch gekleurd burgerlijk recht en vreezen publieke smetstof daarin te brengen. Den laatsten zou ik willen herinneren aan het woord van Otto Gierke: 'in ons publiekrecht moet een ademtocht van den droom der vrijheid van het natuurrecht waaien en ons burgerlijk recht moet met een druppel sociale olie doorweekt worden.' Tenslotte kort de medezeggenschap. C.a.o. en

medezeggenschap werden in de christelijke groeperingen gezien als bloemen van één plant; in beide is de filosofie verwerkt dat partijen in onderneming en bedrijf samen één gemeenschap vormen. De medezeggenschap in de c.a.o. is desalniettemin een beperkte, een medezeggenschap die zich in het bijzonder richt op de totstandkoming van de arbeidsvoorwaarden. In Gerbrandy's conceptie betekende medezeggenschap méér, omvatte medezeggenschap zo mogelijk de prijspolitiek, zeggenschap betreffende werving en ontslag van werknemers, zeggenschap bij de invoering van nieuwe arbeidsmethoden en het recht tot boekenonderzoek. Hij beschouwde een beperkte medezeggenschap, een meebeslissen enkel ten aanzien van arbeidsvoorwaarden en rechtspositie, onvoldoende. Gerbrandy stemde met Rathenau in als deze zegt: 'Das Ziel aller Arbeit ist Verantwortung'. Gerbrandy's enthousiaste meewerken in het voor Nederland unieke 'experiment Leerdam' lag in het verlengde van deze ideeën.

Het experiment Leerdam (1931)

Evenals in andere ondernemingen ging het ook in de N.V. Glasfabriek 'Leerdam', voorheen Jeekel Mijnsen & Co., al enkele jaren minder goed. De wereldcrisis teisterde Nederland, ook de glasfabriek ondervond daarvan de consequenties. Eén van de maatregelen, die de leiding van de glasfabriek wenste toe te passen om in tijd van neergang het hoofd boven water te houden, was een verbeterde samenwerking met de arbeiders en beambten.

Medezeggenschapsexperimenten in particuliere ondernemingen waren in Nederland voor 1930 betrekkelijk schaars. De collectieve arbeidsovereenkomsten hadden medezeggenschap gegeven ten aanzien van de arbeidsvoorwaarden; in een enkele bedrijfstak kende men verdergaande c.a.o.'s, die leerlingenwezen en arbitrage regelden. Alleen bij de Storkfabrieken en enkele mijn-, haven- en typografenbedrijven kwam men niet erg vergaande vormen van een zelfstandige vertegenwoordiging van het personeel tegen. In Leerdam beoogde men een voor Nederland uitzonderlijk nauwgezette regeling van het medebeslissingsrecht.

Gerbrandy over de glasfabriek: 'Velen zullen uit eigen aanschouwing kennen het mooie en dikwijls voornamelijk product, hetwelk de Glasfabriek 'Leerdam' in haar vazen, glazen en andere talrijke artistieke gebruiksvoorwerpen het Nederlandsche publiek en ook den buitenlandse aanbiedt. In mijn hart heb ik de leiding dezer onderneming gehuldigd, omdat zij wegen insloeg die, uit algemeen oogpunt beschouwd, in onze tijd als nieuwe, doelmatige wegen mogen worden gezien.' Nieuwe wegen, die, in de visie van Gerbrandy, het

produkt meer gingen zien als de uitdrukking van de menselijke persoon, de arbeider; zich uitend in arbeidsvreugde onder andere veroorzaakt door verantwoordelijkheidsbesef en medezeggenschap.

Het initiatief in Leerdam ging uit van de leiding van de onderneming; het contact met de arbeidersorganisatie leidde tot vorming van een commissie, die de gedachten nader zou uitwerken. Gerbrandy fungeerde als juridisch adviseur van deze commissie van voorbereiding. De doelstellingen van de commissie waren:

a de organisatie van de arbeid, op basis van rechtvaardigheid, vertrouwen en samenwerking, ongeacht de geestelijke of politieke gezindheid;
b het bevorderen van arbeidsvreugde en meer efficiency;

c de Glasfabriek 'Leerdam' op te werken tot een rendabel bedrijf, waarvan de resultaten op rechtvaardige wijze aan alle medewerkers ten goede komen.

Bij de middelen ter realisering van deze doelstellingen werden terstond vooropgesteld: medezeggenschap en medeverantwoordelijkheid.

Van arbeiderszijde participeerden in de commissie: De Nederlandsche Vereeniging van Fabrieksarbeiders, de Nederlandsche Bond van Christelijke Fabrieks- en Transportarbeiders en de Nederlandsche Rooms-Katholieke Fabrieksarbeiders(sters)-bond 'St. Willibrordus'. Van de zijde der onderneming: een directeur en een lid van de Raad van Commissarissen.

Een afdaling in details zou leiden tot vervaging van het te schetsen beeld. Toch is een enkele opmerking over de onderhandelingen en haar resultaten noodzakelijk.

De direct betrokkenen, het personeel van de glasfabriek, werden tot op het laatste ogenblik buiten de onderhandelingen gehouden. Een gang van zaken waarop vooral van socialistische zijde scherpe kritiek werd uitgeoefend, met name toen bleek dat het personeel in ruil voor medezeggenschap een tijdelijke loonsverlaging moest accepteren en de vier procents pensioenpremiestorting in het pensioenfonds zou worden stopgezet. De socialisten concludeerden hieruit dat het rendement van het bedrijf voorop stond en de medezeggenschap slechts als ruilmiddel dienst deed. Gerbrandy: 'het gebeurde doet zien, dat indien door openlegging van zaken een sfeer van vertrouwen geschapen wordt, de arbeidersorganisaties hun standpunt van strijd, hun standpunt van het behalen van dadelijk voordeel of afweren van dadelijk nadeel, a.h.w. vanzelf inruilen voor het standpunt om mede hun schouders te zetten onder de taak om de onderneming te steunen en in 't leven te houden.' Het verschil in uitgangspunt spreekt.

Abraham Kuiper

Het overleg leidde, kort samengevat, tot het volgende resultaat: in de glasfabriek werden een ondernemingsraad en technische commissies in het leven geroepen, nieuwe organen bedoeld als dragers van medeverantwoordelijkheid en medezeggenschap aan de zijde der werknemers; in de tweede plaats stichtte men een fonds tot kapitaalverstrekking aan de onderneming (in ruil voor de genoemde loonsverlaging werden uit dit fonds een soort arbeiders aandelen uitgegeven), en ten derde werd er in de Raad van Commissarissen van de fa-

abriek plaats ingeruimd voor twee vertegenwoordigers van de vakbonden. Apart regelde de commissie het boekenonderzoek, de winstverdeling met mogelijkheid van uitkering aan de werknemers en de aanspraken van de werknemers bij liquidatie. Uit de regeling sprak een bepaalde taal, ze drukte een bepaald beginsel uit: het beginsel dat de werknemers van de glasfabriek 'Leerdam' betrokken werden bij nagenoeg alles wat in de onderneming plaats had.

Moeilijkheden rezen met betrekking tot de juridi-

sche structuur van het geheel. Men vond tenslotte een oplossing, die dualistisch genoemd zou kunnen worden. Met bepaalde beperkingen bleven de aanspraken van de aandeelhouders, als eigenaars van het bedrijf, in stand; de nieuwe regeling werd verwerkt in een c.a.o., zodat het karakter van een opzegbare overeenkomst werd behouden. De aanspraken van de werknemers werden evenwel zo nauwgezet mogelijk geregeld, met als gevolg dat zij niet aan de 'willekeur' van de aandeelhoudersvergadering werden overgeleverd. Gerbrandy over dit compromis: 'De samenwerking wordt rechtens beheerscht door een collectieve arbeidsovereenkomst, door een overeenkomst dus die zoveel mogelijk de bedoeling vertolkt om de samenwerking te bestendigen, maar zulks niet garandeert, die als één geheel is opgevat, maar waarbij de mogelijkheid toch onder ogen is gezien, dat de structuur op grond der ervaring gewijzigd wordt en die zekere leemten aanvaardt, waarvan de rechtsgevolgen vooruit zijn geregeld.'

In een serie artikelen in *de Gids*, het orgaan van het Christelijk Nationaal Vakverbond, besprak Gerbrandy de praktische en principiële implicaties van de Leerdam-regeling. Wat het laatste betreft kwam hij tot de gevolgtrekking, dat 'het nieuwe van Leerdam niet zozeer ligt in de gekozen vormen op zichzelf, maar hierin, dat men welbewust bepaalde als doelmatig erkende vormen van samenwerking over de gehele linie heeft aaneenverbonden.'

In de regeling voor de glasfabriek is veel terug te vinden van wat Gerbrandy in eerder jaren over de medezeggenschap naar voren had gebracht. De democratisch-calvinistische lijn, zich onder andere uitend in de gemeenschapsgedachte voor het bedrijfsleven, loopt als een rode draad door zijn geschriften en vormt de basis van het bereikte in Leerdam. Niet de onaantastbare ondernemersfiguur en niet de volledige zeggenschap van de werknemers vormden Gerbrandy's uitgangspunt, wel een samengaan van beide in harmonisch verband. De geest der samenwerkende partijen was in zijn gedachtengang beslissend voor het al dan niet slagen van het experiment. De werknemer zou zich van object tot subject, van lijdend voorwerp tot belanghebbend onderwerp moeten ontwikkelen. Zijn adagium luidde: 'Arbeid is cultuur; voor zover hij het niet is, is hij ten onrechte uitgehold en ontzield. De christelijke levensopvatting komt met den schijnbaar onmogelijken eisch, dat arbeid voor allen zij een levensfactor van den eersten rang. Daarom eischt de christelijke levensopvatting een geheel andere, veel voornamere positie voor den arbeider in het productieproces. Wie daar niet aan wil, heeft den eisch van het christelijk beginsel niet verstaan.'

Pogingen om die 'voornamere' positie van de arbeider te bewerkstelligen werden na Leerdam onder-

nomen in andere ondernemingen, met goede en minder goede resultaten. Pogingen die na de Tweede Wereldoorlog zouden leiden tot een *Wet op de ondernemingsraden*: het einde van een ontwikkeling, waarvan Gerbrandy aan het begin stond.

Slot

Gerbrandy's denken over bedrijfsorganisatie en medezeggenschap hing nauw samen met zijn calvinistische uitgangspunt. Een calvinisme dat, volgens Gerbrandy, niet is te begrijpen zonder Calvin en de historie van West-Europa en Amerika na hem. Gerbrandy: 'De tegenwoordige maatschappij is niet geworden buiten het Calvinisme om. Noem onze maatschappij een resultante, dan is het Calvinisme één der krachten, die tot die resultante hebben gevoerd.' Studie van Calvin en van het 16e eeuwse en latere calvinisme leidden hem tot diverse inzichten. In zijn artikel *Calvinisme en Kapitalisme* (1927) verdedigde hij de stelling dat het calvinisme in wezen sociaal is, zich in wezen kant tegen de eenzijdige machtspositie van weinigen. De calvinistische gemeenschap te Genève diende volgens hem te gelden als lichtend voorbeeld voor de christelijke gemeenschap, als voorbeeld van het calvinistisch pleidooi in de richting van volksinvloed. Hij schreef: 'Een Calvinist is door zijn Kerk gepraedisponeerd de gemeenschap te zien en te beleven, hij is door de plaats, die aan de leden der gemeente wordt gegeven in zijn kerk, genoot democratisch te voelen, te denken, te handelen.' Deze gemeenschapsgedachten dienden nu zijns inziens ook gerealiseerd te worden in bedrijfsleven en onderneming, waarbij uiteraard rekening diende te worden gehouden met de eigen aard van die onderneming. De gemeenschapsidee kon naar Gerbrandy's opvatting het beste verwezenlijkt worden door middel van uit het maatschappelijk leven zelf opkomende initiatieven. De zelfwerkzaamheid van de betrokkenen was voor Gerbrandy een niet te verwaarlozen gegeven. Hierin openbaart zich een verschil tussen Gerbrandy en Kuyper. Kuyper bepleitte in het begin onzer eeuw met betrekking tot bedrijfsorganisatie en sociale wetgeving een sterke activiteit van de overheid. De aanvankelijke huiverigheid van de anti-revolutionairen in dezen was bij Kuyper in later jaren sterk verminderd. Bij Gerbrandy keert die huiver, die relativering van de overheidstaak, deels terug. Uit deze aarzeling is ongetwijfeld zijn kritische houding te verklaren bij de kamerdebatten over de *Wet op de Bedrijfsorganisatie* in 1949. Het is niet een in de loop der jaren conservatiever geworden Gerbrandy die hier spreekt, maar het anti-revolutionaire kamerlid Gerbrandy, die met betrekking tot de bedrijfsorganisatie weinig verwachtte van van bovenaf opgelegde systemen.

Gerbrandy's denken op sociaal gebied vertoonde een grote mate van oorspronkelijkheid; een originaliteit, die het denken over bedrijfsorganisatie en medezeggenschap in protestants-christelijke kring nieuwe impulsen gaf. Tevens valt telkens weer zijn grote kennis van zaken en zijn enorme belezenheid op; hij kende de geschriften van mede- en tegenstanders, zowel in binnen- als buitenland, door en door. Noch de eerste noch de tweede categorie spaarde hij de toets van zijn principiële kritiek.

De ideeën van Gerbrandy zijn heden ten dage nog volop actueel. De strijd in de afgelopen jaren in de boezem van het kabinet-Den Uyl gevoerd tussen socialisten en christen-democraten om het karakter

van de ondernemingsraden, doet denken aan Gerbrandy's optreden in de jaren twintig. Wordt van socialistische zijde het conflictmodel binnen de onderneming erkend en moet dientengevolge de ondernemingsraad opkomen voor de belangen van het personeel, in de christen-democratische visie zien we het harmonie-denken tot uiting komen; de ondernemingsraad dient er te zijn voor de gehele onderneming, niet slechts voor een bepaalde geloding. Deze harmonie-notie werd reeds vijftig jaar eerder bij Gerbrandy aangetroffen.

Literatuur

1. P. S. Gerbrandy, *De strijd voor nieuwe maatschappijvormen*, Amsterdam, 1928.
2. 'Manuscript-memoires van P. S. Gerbrandy', *collectie Gerbrandy*, invent. nrs. 2-4, Algemeen Rijksarchief, Den Haag.
3. 'De verhouding van besturen en personeel' en 'Vakorganisatie van patroons onder eigen banier', teksten van door Gerbrandy gehouden lezingen in 1918 en 1920, *collectie Gerbrandy*, invent. nrs. 18 en 23.
4. A. Zeegers, *Socialisatie*, Amsterdam, 1948.
5. J. C. Sikkel, *Vrijmaking van den Arbeid*, Amsterdam, 1904.
6. J. C. Sikkel, *Socialisatie*, Amsterdam, 1920.
7. Een beoordeling van het 'experiment Leerdam' door Gerbrandy en anderen vindt men in: *De Gids, het orgaan van het christelijk nationaal vakverbond in Nederland*, 1932, 23e jrg., nrs. 15, 16, 17, 18, 1, 20, 21 en 22.
8. P. A. J. M. Steenkamp, *De gedachte der bedrijfsorganisatie in Protestant Christelijke kring*, Kampen, 1951.
9. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en Revolutie*, Leiden, 1847.
10. A. Kuyper, *Souvereiniteit in eigen kring, rede ter inwijding van de Vrije Universiteit*, Amsterdam, 1880 (2e dr.).
11. *Bedrijfsorganisatie en medezeggenschap, rapport uitgebracht door de commissie ingesteld door N.V.V. en S.D.A.P.*, Amsterdam, 1923.
12. meer over Gerbrandy's levensloop en activiteiten in: *Tinkboekje P. S. Gerbrandy*, Bolsward, 1976 (met bijdragen van H. Algra, E. N. van Kleffens, P. Wijnbenga, A. Postma, D. J. Elzinga, W. Drees sr.); Meyer Sluysers, Bij de dood van Pieter Sjoerds Gerbrandy, *Vrij Nederland*, 16-9-1961; A.R.-*Staatkunde* (speciaal nummer over Gerbrandy), 31e jrg., nr. 10, oktober 1961 (met bijdragen van E. N. van Kleffens, W. F. de Gaay Fortman, I. A. Diepenhorst, G. Puchinger).

BIJLAGE VII. 'PARTIJVORMING IN NATIONALE SYSTEMEN', DOOR I. LIPSCHITS

Tekst van een prae-advies voor de door de Interdisciplinaire Studiegroep Europese Integratie georganiseerde studieconferentie, die in januari 1978 te Den Haag zal plaatsvinden

1. INLEIDING

In deze bijdrage over partijvorming in nationale politieke systemen is de aandacht uitsluitend gericht op het ontstaan van de eerste politieke partijen. In Engeland ontstonden de eerste politieke partijen in de periode tussen de jaren '30 en '70 van de negentiende eeuw; in Nederland vond die ontwikkeling ruwweg twintig jaar later plaats.

Nadat deze eerste politieke partijen in de politieke systemen waren ontstaan, werden - met name in de multi-partijenstelsels - tientallen andere politieke partijen gevormd. Nederland is van zulk een multi-partijenstelsel een goed voorbeeld. Verreweg de meeste van deze later gevormde politieke partijen waren afsplitsingen van reeds bestaande partijen. Gewoonlijk hebben zij hun ontstaan te danken aan de omstandigheid dat binnen bestaande politieke partijen geen ruimte werd gegeven - of dat men meende geen ruimte te krijgen - voor afwijkende meningen.

Hoe interessant het probleem van het ontstaan van politieke partijen als resultaat van afsplitsingen ook is, ik ga er in dit artikel niet op in.

Na deze inleiding volgen nog vier paragrafen. In paragraaf 2 geef ik een omschrijving van het begrip politieke partij, welke voor de rest van het artikel als werkdefinitie wordt gebruikt. In paragraaf 3 wordt een reeks factoren aangeduid die een rol spelen bij het ontstaan van politieke partijen. In hoeverre die factoren van belang waren bij de vorming van de eerste politieke partijen in Nederland, is het onderwerp van die vierde paragraaf.

Dit artikel maakt deel uit van een bundel over Europese partijvorming. Daarom heb ik in de vijfde paragraaf een poging gedaan de werkdefinitie en de genoemde factoren toe te passen op Europees niveau. Het is gebleven bij enkele opmerkingen over Europese partijvorming.

2. DE POLITIEKE PARTIJ

2.1 Een probleem van definiëring

Er is een traditie ontstaan dat iedereen die over het begrip politieke partij schrijft een eigen definitie van dit begrip geeft. Traditiegetrouw voeg ik aan het omvangrijke arsenaal van definities nog één toe.

Globaal kunnen twee soorten definities worden onderscheiden: in het ene geval tracht men alle kenmerken van het te omschrijven begrip in de definitie op te sommen, in het andere geval doet men een poging aan te geven waarin het te omschrijven begrip zich onderscheidt van alle andere begrippen. Gewoonlijk wordt bij het definiëren van de politieke partij de eerste methode gevolgd. Dit soort definities bestaat vrijwel altijd uit de mededeling dat de politieke partij een organisatie is met bepaalde functies en doeleinden. Wanneer men op deze wijze een definitie van de politieke partij wil geven die voor alle plaatsen en tijden valide is, komt men voor grote - en naar mijn mening onoverkomelijke - moeilijkheden te staan. Inventarisatie van een twintigtal min of meer bekende definities van de politieke partij levert een verwarde reeks functies en doeleinden op:

- het behartigen van het algemeen belang, of van het nationaal belang of van de belangen van de leden dan wel de potentiële leden of de aanhangers van de partij;
- het deelnemen aan of het beïnvloeden van besluitvormingsprocessen van de overheid;
- het streven naar verovering van de totale dan wel gedeeltelijke macht in de staat teneinde materiële en/of ideële doeleinden te verwezenlijken;
- het deelnemen aan het politieke leven, uitgaande van bepaalde principes, een ideologie of een maatschappijbeeld;
- enzovoorts.

Ik geloof niet dat men op deze wijze kan komen tot een sluitende definitie. Behalve dat de opgesomde functies en doeleinden niet bij uitsluiting die van politieke partijen zijn (voor de hierboven gegeven voorbeelden gelden ze ook voor illegale revolutionaire bewegingen), maar bovendien kost het weinig moeite bij elk van de afzonderlijke definities, hoe fraai deze op zichzelf ook is, voorbeelden te geven van orga-

nisaties die gewoonlijk als politieke partijen worden beschouwd maar waarop de definitie niet van toepassing is. Dat is niet verwonderlijk als we ons bewust zijn van de zeer grote verschillen tussen politieke partijen naar plaats en tijd: de verschillen bijvoorbeeld tussen de Boerenpartij in Nederland en de Communistische Partij van de Sowjet-Unie of de verschillen tussen de Engelse Conservatieve Partij nu en dezelfde partij in de negentiende eeuw.

2.2 Een werkdefinitie

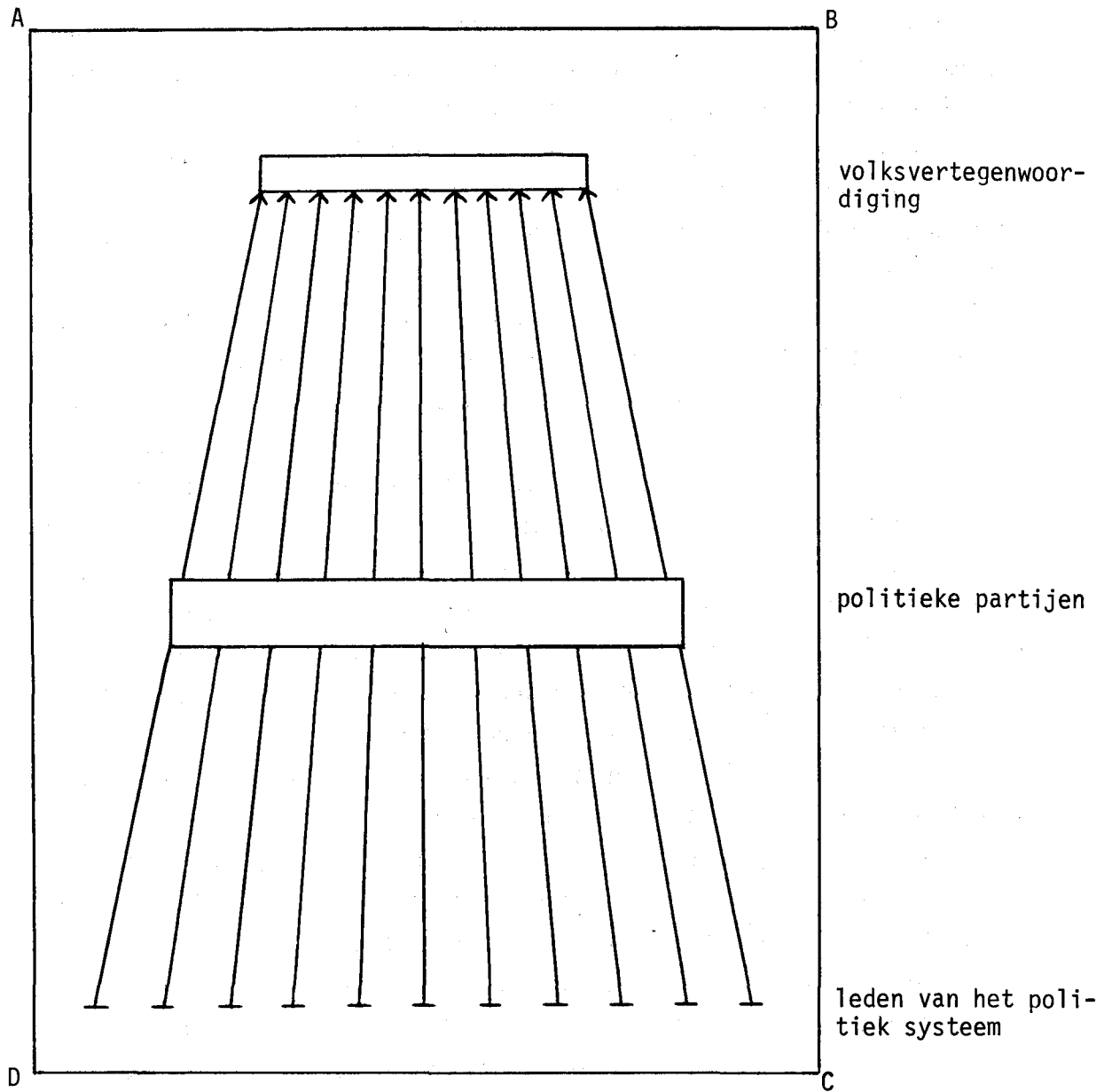
Bij de tweede methode van definiëren wordt gezocht naar één of enkele kenmerken die het te omschrijven begrip wél bezit en alle andere begrippen niet. Voor mij is dit onderscheidende kenmerk van de politieke partij het stellen van kandidaten voor het parlement. Op dit punt ligt het fundamentele onderscheid tussen een politieke partij en alle andere organisaties, met name de pressiegroepen. Ik kom tot de volgende omschrijving van het begrip politieke partij, welke voor deze bijdrage over het ontstaan van politieke partijen de werkdefinitie is: Een politieke partij is een georganiseerde groep, die als zodanig kandidaten stelt voor de verkiezing van een volksvertegenwoordigend lichaam.

Bij deze omschrijving maak ik enkele opmerkingen:

1. Volgens deze omschrijving bestaan politieke partijen alleen in politieke systemen met een gekozen volksvertegenwoordiging. Voor het begrip politiek systeem ga ik uit van een door Dahl gegeven definitie:

"A political system is any persistent pattern of human relationships that involves, to a significant extent, power, rule or authority."¹⁾

Van een dergelijk politieksysteem kunnen we schematisch een model opstellen (zie figuur 1). De lijnstukken, die de rechthoek ABCD vormen, zijn de grenzen van het politiek systeem (bijvoorbeeld de grenzen van Nederland). Onder in het model heb ik de leden van het politieke systeem geplaatst (b.v. de Nederlandse burgers). Voor de machtsrelaties, die per definitie het politieke systeem beheersen, kan men zich verschillende vormen voorstellen. In een zuiver persoonlijke dictatuur worden de besluiten door één persoon genomen. In een volkomen directe democratie worden de besluiten door de leden van het politieke systeem als geheel genomen. Ik beperk me hier nadrukkelijk tot een andere vorm, namelijk die van de vertegenwoordigende democratie. In deze vorm van politiek

figuur 1

systeem worden de besluiten niet genomen door het volk als geheel (bijvoorbeeld omdat dit technisch onuitvoerbaar wordt geacht of omdat men het onwenselijk vindt), maar door een door het volk gekozen vertegenwoordiging. In figuur 1 is dat tot uitdrukking gebracht. Gewoonlijk vormt de volksvertegenwoordiging in omvang een zeer geringe fractie van het volk dat vertegenwoordigd wordt. Een voorbeeld: bij de verkiezingen van 25 mei 1977 voor de Tweede Kamer werden ruim acht miljoen stemmen uitgebracht voor de samenstelling van een volksvertegenwoordiging, bestaande uit 150 leden.

2. De verkiezing van een volksvertegenwoordiging kan worden gezien als een dubbele selectieprocedure: van het totale aantal potentiële kandidaten wordt slechts een gering aantal werkelijk kandidaat gesteld, waarvan slechts een gedeelte inderdaad gekozen wordt. Voor de Tweede Kamer-verkiezingen van mei 1977 schat ik dat ongeveer zes miljoen burgers het recht bezaten gekozen te worden (potentiële kandidaten) en dat ongeveer duizend personen werkelijk kandidaat gesteld zijn, waarvan dan 150 gekozen werden. Bij de tweede selectieprocedure (van kandidaten naar gekozenen) zijn de door de kiezers uitgebrachte stemmen beslissend, maar op de eerste selectieprocedure (van potentiële kandidaten naar kandidaten) hebben de kiezers als zodanig geen invloed.

Het stellen van kandidaten voor een volksvertegenwoordiging geschiedt door organisaties, die volgens de gegeven werkdefinitie politieke partijen zijn. Deze organisaties bepalen welke namen geplaatst zullen worden op lijsten van kandidaten (eerste selectie), waaruit de kiezers een keuze mogen doen (tweede selectie).²⁾ Door deze activiteit nestelen de politieke partijen zich als het ware tussen de kiezers en de gekozen volksvertegenwoordiging. In figuur 1 is dat tot uitdrukking gebracht.

3. Volgens de werkdefinitie is een politieke partij een georganiseerde groep, die als zodanig kandidaten stelt voor een volksvertegenwoordigend lichaam. Een zekere mate van organisatie is een noodzakelijke voorwaarde, zonder dat ik precies kan aangeven hoever die organisatie moet gaan.

Wil er sprake zijn van een serieuze kandidaatstelling - en daardoor van een serieuze opzet om aan de verkiezingsstrijd deel te nemen - dan moet er méér aanwezig zijn dan alleen maar de wens om de eigen naam ingeschreven te krijgen in het register van politieke partijen. Het door de Kiesraad aangelegde register van namen van politieke groeperingen omvat zo'n 200 nummers; in verreweg de meeste gevallen is men niet verder gekomen dan de registratie van de naam en is het gebleven bij de intentie om aan de verkiezingen deel te nemen.³⁾

Behalve dat er sprake moet zijn van een georganiseerde groep, moet die groep ook als zodanig kandidaten stellen voor een volksvertegenwoordigend lichaam. Het komt regelmatig voor dat organisaties en groepen (werkgeversorganisaties, werknemersorganisaties, middenstandsorganisaties, vrouwengroepen, enz.) zich inspannen de namen van bepaalde personen op de kandidatenlijsten van een politieke partij te krijgen zonder als zodanig zelf een kandidatenlijst in te dienen. Dergelijke organisaties en groepen kunnen worden beschouwd als pressiegroepen binnen de politieke partijen.

4. Deze werkdefinitie maakt het mogelijk politieke partijen op verschillende niveaus te onderscheiden. Voor Nederland kunnen dat bijvoorbeeld zijn:

- nationale partijen met de Tweede Kamer als volksvertegenwoordiging (de lijnen van de rechthoek ABCD in figuur 1 zijn dan de grenzen waarbinnen het electoraat voor de Tweede Kamer valt);
- provinciale partijen met Provinciale Staten als volksvertegenwoordiging (per provincie bevindt het electoraat zich binnen de rechthoek ABCD);
- gemeentelijke partijen met de gemeenteraad als volksvertegenwoordiging (per gemeente bevindt het electoraat zich binnen de rechthoek ABCD).

Op dezelfde wijze zou men kunnen spreken van Europese partijen met het Europese Parlement als volksvertegenwoordiging en waarbij de lijnen van de rechthoek ABCD de grenzen aangeven waarbinnen het electoraat zich bevindt. Europese politieke partijen zijn volgens de werkdefinitie georganiseerde groepen die als zodanig kandidaten stellen voor de verkiezing van het Europese Parlement. Ik kom nog terug op de vraag of dergelijke partijen werkelijk bestaan.⁴⁾

2.3 Taken, functies en doeleinden

Ik ben me bewust van de beperktheid, zo men wil de schraalheid van de werkdefinitie: zij is formalistisch, zonder ook maar te zinspelen op het ideële streven dat juist door de partijen zelf zo graag op de voorgrond wordt geplaatst. Uiteraard beperken de politieke partijen hun activiteiten niet tot het stellen van kandidaten; een reeks andere activiteiten vloeit voort uit de kandidaatstelling.

Het stellen van kandidaten impliceert dat gestreefd wordt naar het overnemen van één of meer zetels in het te kiezen lichaam. Dat doet men om bepaalde wensen te realiseren, belangen te behartigen; men wil be-

sluiten beïnvloeden, deelnemen aan het besluitvormingsproces van de overheid. Het stellen van kandidaten betekent ook deelnemen aan de verkiezingsstrijd. Aan de kiezers wordt dan uiteengezet welke problemen men wil oplossen en hoe die problemen moeten worden opgelost. Men doet dan actief mee aan het kanaliseren van meningen over vermeende, bestaande of te verwachten problemen, waarbij men zich gewoonlijk baseert op bepaalde ideeën, principes, een ideologie, een maatschappijbeeld.

Wanneer wordt uitgegaan van de omschrijving van een politieke partij als een georganiseerde groep, die als zodanig kandidaten stelt voor de verkiezing van een volksvertegenwoordigend lichaam, dan impliceert die omschrijving een aantal andere taken, functies en doeleinden, waarvan ik enkele voorbeelden heb gegeven. Andere organisaties - pressiegroepen, revolutionaire bewegingen, vakbeweging, enz. - kunnen door enkele of alle van deze taken, functies of doeleinden worden gekenmerkt. Het als zodanig stellen van kandidaten is bepalend voor het onderscheid tussen dergelijke organisaties en de politieke partijen.

3. FACTOREN BIJ HET ONTSTAAN VAN POLITIEKE PARTIJEN

3.1 Invoering en uitbreiding van het kiesrecht

In de gegeven werkdefinitie ligt een belangrijke beperking besloten: er kan slechts sprake zijn van politieke partijen in politieke systemen met een gekozen volksvertegenwoordiging. In deze betekenis is de politieke partij een modern verschijnsel. Vaak wordt uitgegaan van het veel vagere begrip partijen, dat bijvoorbeeld omschreven wordt als groepen die elkaar bestrijden om de macht. In die betekenis is het begrip partij veel ruimer, zowel in de tijd als naar functie. Per definitie wordt ieder politiek systeem gekenmerkt door machtsverhoudingen en zullen dus in ieder politiek systeem groepen aanwezig zijn die elkaar bestrijden om de macht. Noemt men die groepen partijen, dan kunnen we partijen onderscheiden sedert de Griekse stadstaat en het oude Rome. Dergelijke groepen bestonden uit families of leiders met hun cliënten. Ik spreek hier liever van facties dan van partijen.

Beperken we ons tot de hierboven gegeven werkdefinitie, dan is invoering van het kiesrecht een absolute voorwaarde voor het ontstaan van politieke partijen. Het is echter niet zo dat het moment van invoering van het

kiesrecht óók de politieke partijen in de moderne betekenis ontstonden. Het ontstaan van partijen is een proces dat een aantal jaren in beslag neemt en dat niet alleen te maken heeft met de invoering van het kiesrecht, maar zeker ook met de uitbreiding van het kiesrecht. Dit is het proces van overgang van factie naar protopartij en van protopartij naar politieke partij. Ik kom daar in de volgende paragraaf op terug.

Invoering van het kiesrecht betekende vrijwel altijd invoering van een gekwalificeerd kiesrecht: om het kiesrecht te verwerven, moest men aan bepaalde kwalificaties voldoen. Afgezien van eisen inzake nationaliteit (het lid zijn van het politiek systeem) en ingezetenschap, kunnen we een reeks specifieke kwalificaties onderscheiden: huidskleur, scholing (lezen en schrijven of bepaalde diploma's), bezit en inkomen, geslacht, leeftijd.⁵⁾ De strijd om de uitbreiding van het kiesrecht was de strijd om de omzetting van gekwalificeerd kiesrecht in een algemeen kiesrecht, dat wil zeggen om de opheffing van specifieke kwalificaties.

Invoering en uitbreiding van het kiesrecht hadden gevolgen die wel moesten leiden tot het ontstaan van politieke partijen. In 1830 bestond de totale bevolking van Engeland uit ongeveer 24 miljoen personen. Voor het kiezen van de 656 leden van het Lagerhuis waren er in dat jaar 465.000 kiesgerechtigden. Het gemiddelde aantal kiezers per zetel bedroeg 700.⁶⁾ Bij de verkiezingen van 1974 waren er voor de 635 zetels voor het Lagerhuis ruim 40 miljoen kiesgerechtigden. Het gemiddelde was opgelopen tot rond 65.000. Voor de kandidaat in 1830 was het mogelijk elke kiezer persoonlijk te ontmoeten. Voor de kandidaat in 1974 was dat onmogelijk; om te worden verkozen had hij een organisatie achter zich nodig: de politieke partij. Deze groei van het electoraat had een aantal gevolgen, waarvan vooral twee van belang waren voor het ontstaan van de politieke partij.

Aan de ene kant is er het zuiver kwantitatieve aspect van de uitbreiding van het kiesrecht. De opheffing of afbouw van beperkende kwalificaties voor het verwerven van het kiesrecht leidde tot een schoksgewijze en aanzienlijke vergroting van het electoraat. Omdat veel meer kiezers bij de verkiezingen moesten worden bereikt, ontstond er behoefte aan een omvangrijke en hechte organisatie. In die behoefte werd voorzien door de politieke partijen. Naast dit kwantitatieve aspect van de uitbreiding van het kiesrecht kunnen we - althans in theorie - een kwalitatief aspect onderscheiden: niet alleen meer mensen werden kiesgerechtigd, maar ook meer groepen gingen streven naar een eigen vertegenwoordiging

in het parlement. Men kan hierbij denken aan sociaal-economisch bepaalde groepen: naarmate de beperkende kwalificaties van inkomen en bezit werden afgebouwd, gingen de lagere inkomensgroepen streven naar een eigen vertegenwoordiging in het parlement. Op dit kwalitatieve aspect kom ik terug in paragraaf 3.5.

3.2 Van factie naar protopartij naar moderne partij

Hierboven heb ik aangegeven dat het ontstaan van politieke partijen in de betekenis van de werkdefinitie een proces is dat zich in de loop van de tijd ontwikkelde. De ontwikkelingen op dit gebied in Engeland in de 19e eeuw zijn hiervan een goed voorbeeld, niet in de laatste plaats omdat Ostrogorski ze zo prachtig beschreven heeft.⁷⁾

In de eerste honderd bladzijden van zijn studie geeft Ostrogorski een brede schets van de ontwikkelingen in de 18e en in de 19e eeuw. Aanvankelijk werd Engeland op een absolute wijze gedomineerd door een aristocratische klasse. In die samenleving was het individu slechts de eenvoudige dienaar van de collectiviteit. Tegen het midden van de 18e eeuw zijn er tekenen waarneembaar, die wijzen op een streven naar wijziging van die situatie. Ostrogorski noemt als eerste teken de religieuze revival van Wesley, die in de mens een "fellow creature" zag. Dit soort ideeën werd ook op het gebied van de politiek ontwikkeld. Zowel de stichting van de Amerikaanse republiek als de Franse Revolutie plaatsten het idee van de autonome mens op de voorgrond. Bentham werkte dit uit in de richting van het algemeen kiesrecht. Volgens Bentham heeft het bestuur altijd tot doel gehad het grootste geluk niet van hen over wie het bestuur werd uitgeoefend, maar van hen die het bestuur uitoefenden, dat wil zeggen het grootste geluk van de "ruling interest". Om tot het grootste geluk van het grootste aantal te komen diende de macht in handen van het grootste aantal te worden gelegd. Op deze wijze kwam Bentham tot de eis van algemeen kiesrecht.

De Reform Act van 1832 gaf aan een aantal burgers als individuen het kiesrecht, zij het dat nog lang niet alle burgers dit recht verwierven. Deze gehele ontwikkeling had een isolering van het individu tot gevolg: er werd niet meer gedacht in termen van individuen, maar in termen van collectiviteiten: voor de fabrikant bestond de arbeider, voor de arbeiders de kapitalist; men gaf geen geld meer aan een bepaalde bedelaar, maar aan de armen. Dezelfde ontwikkeling kon in het parlement worden

waargenomen: het parlement was niet langer de vertegenwoordiging van de belangen van een individu of van een familie (facties), maar werd de vertegenwoordiging van collectiviteiten van individuen (politieke partijen).

Ostrogorski schetst uitvoerig deze overgang van factie naar politieke partij. Aanvankelijk - in ieder geval tot 1832 - bestond er buiten het parlement geen enkele vorm van partijorganisatie. Het relatief zeer geringe aantal kiesgerechtigden bracht zijn stem uit op de grondbezitter of op de door de grondbezitter aangewezen persoon:

"Dans les comtés, le tenancier suivait son landlord. Quand le propriétaire changeait, tous les tenanciers changeaient leur couleur politique, si le nouveau seigneur n'était pas du même parti que son prédécesseur. (...) Les députés qui se faisaient nommer grâce à leur influence territoriale, ou à celle de leurs patrons, ou qui achetaient leurs sièges à deniers comptants, étaient en fait indépendants du corps électoral." (Ostrogorski, I, p. 125-126)

Eens in de zeven jaar vonden verkiezingen plaats, maar een verkiezingsstrijd kwam zelden voor: er was gewoonlijk maar één kandidaat.⁸⁾ Voor de leden van het Parlement bestonden geen electorale overwegingen om zich met de kiezers in hun district bezig te houden. Voor verkiezing of herverkiezing waren positie en financiële middelen om stemmen te kopen voldoende.

Was er buiten het Parlement in deze periode geen sprake van een partijorganisatie, ook binnen het Parlement ontbrak deze. Er waren vage stromingen; het was mogelijk een onderscheid te maken tussen bepaalde groeperingen van leden van het Parlement, die zich achter één leider schaarde. Zo schrijft Ostrogorski over "the Rutland interest", "the Bedford interest" enz. Namier onderscheidt in het 18e eeuwse Lagerhuis groeperingen als: Court party, independent country gentlemen, enz.⁹⁾ Deze vage, niet-gestructureerde groeperingen in het Parlement, die geen organisatie of discipline kennen, worden gewoonlijk aangeduid als facties.

Met de Reform Act van 1832 kwam een belangrijke verandering in deze situatie. Er werd een nieuw kiesrecht ingevoerd, dat gericht was op het individu als zodanig en niet op de belangen van de gemeenschap of van het district: wie aan bepaalde kwalificaties voldeed (in 1832 bijvoorbeeld het bewonen van een huis met een huurwaarde van £10 of meer) kreeg het kiesrecht. En hoewel de eisen van 1832 hoog waren, was deze Reform Act de eerste stap op weg naar het algemeen kiesrecht.¹⁰⁾

De Reform Act van 1832 had twee directe gevolgen: er kwamen méér kiezers

ën het werd noodzakelijk om vast te stellen wie wél en wie niet het kiesrecht bezaten. Hiertoe voorzag de nieuwe wet in het aanleggen van kiezerslijsten, waarmee de plaatselijke "Overseer of the Poor" werd belast. Tegen de door hem aangelegde kiezerslijst kon een claim (verzoek om de eigen naam op de lijst te krijgen) of een objection (protest tegen het plaatsen van de naam van iemand anders op de lijst) worden ingediend. Voor de kandidaten werd het nu belangrijk dat zoveel mogelijk potentiële aanhangers hun naam op de kiezerslijsten lieten zetten en dat van zoveel mogelijk potentiële tegenstanders de naam van de kiezerslijst werd verwijderd. Om dit te organiseren werden overal in het land Registration Societies opgericht, de eerste vorm van partijorganisatie buiten het Parlement.

Vrij snel hierna werden centrale partijorganisaties opgezet, die vanuit Londen contacten onderhielden met en instructies doorgaven aan de plaatselijke Registration Societies: de conservatieven in 1832 de Carlton Club en de liberalen in 1836 de Reform Club. Ostrogorski noemt deze clubs electorale arbeidsbeurzen:

"Les aspirants aux honneurs parlementaires faisaient généralement partie du Carlton ou du Reform club, - le personnel politique du pays n'était pas trop nombreux, - et les whips les connaissaient tous, leurs ambitions de même que leurs ressources. Les gens de province qui manquaient de candidats pouvaient les embaucher à Londres, dans les clubs, par l'entremise des whips." (Ostrogorski, I, p. 135)

Hebben we nu te maken met politieke partijen volgens de hierboven gegeven werkdefinitie? Waren het in dit stadium reeds georganiseerde groepen, die als zodanig kandidaten stelden voor de verkiezing van het Lagerhuis? Ik geloof niet dat dit toen al volledig het geval was. De organisatorische lijnen tussen de parlementaire groepen in het Lagerhuis,¹¹⁾ de Clubs in Londen en de plaatselijke Registration Societies waren vaag; het lidmaatschap van de Clubs en van de Registration Societies was evenzeer een onduidelijke zaak, evenals de kandidaatstelling. Toch kan men niet ontkennen dat in die periode een partijorganisatie was ontstaan met een hoofdkwartier in Londen en met plaatselijke "afdelingen". In navolging van Lancier spreek ik hier van protopartijen.¹²⁾

Twee ontwikkelingen vonden plaats, die nauw met elkaar samenhangen en die belangrijk waren voor de overgang van protopartij naar politieke partij. De Reform Act van 1867 had een aanzienlijke uitbreiding van het electoraat tot gevolg: er kwamen meer dan twee miljoen kiezers. De nieuwe kiezers waren voornamelijk arbeiders en leden van de lagere mid-

denstand.¹³⁾ Omdat er méér kiezers kwamen en bovendien kiezers met een andere sociaal-economische achtergrond, werd voor de protopartijen een strakkere organisatie wenselijk, met name op het lokale niveau waar de verkiezingsstrijd moest worden gestreden. Daartoe werden in de jaren '60 van de vorige eeuw nieuwe centrale organisaties opgericht, eerst de Liberal Registration Association en later de National Union of Conservative and Constitutional Associations.

Er kwamen nu duidelijke organisatorische en permanente lijnen tussen de plaatselijke afdelingen (Registration Societies), het centrale apparaat (Liberal Registration Association en de National Union) en de politieke geestverwanten in het Parlement. Bij verkiezingen werd het gebruikelijk dat het centrale apparaat aan de Societies doorgaf wat de belangrijkste "issues" waren en wat het standpunt van de partij was. Hiermee werd de eerste stap gezet in de richting van een nationaal verkiezingsprogramma. Daarnaast deed het centrale apparaat aanbevelingen bij de Societies voor kandidaten voor het Parlement. Hierdoor werd de kandidaatstelling meer gestroomlijnd. Bij de aanbevelingen werd tevens zoveel mogelijk rekening gehouden met de samenstelling van de te vormen parlementaire groep. Doordat de partijorganisaties hierop een grotere greep kregen, verloor de parlementaire groep meer en meer het karakter van een factie en ging zij kenmerken vertonen van een fractie. Deze overgang van factie naar fractie werd versneld door de versterking van de positie van de whip: binnen de parlementaire groepen ontstond een hechtere organisatie en een grotere stemdiscipline.¹⁴⁾

De ontwikkeling van factie (vóór 1832) naar protopartij (sedert 1832) naar politieke partij is naar mijn mening in Engeland in de jaren '70 van de 19e eeuw voltooid.

3.3 De ontwikkelingstheorie van Duverger

Duverger heeft een "theorie" ontwikkeld over het ontstaan van politieke partijen.¹⁵⁾ Hij onderscheidt twee soorten oorsprongen van politieke partijen:

- a. "electoral and parliamentary origin of parties";
- b. "extra-parliamentary origins of parties".

Vaak wordt dit onderscheid aangegeven als dat tussen intern gevormde partijen en extern gevormde partijen.¹⁶⁾

- a. De politieke partijen met een electorale en parlementaire oorsprong

ontwikkelen zich volgens Duverger in drie stadia: eerst ontstaan er groepen in het parlement (facties), vervolgens komen er kiesverenigingen (electoral committees) en zodra er tussen deze twee elementen een permanente verbinding wordt gelegd is er sprake van de politieke partij. Het is duidelijk dat Duverger zich hier heeft laten inspireren door Ostrogorski.

b. Daarnaast onderscheidt Duverger politieke partijen met een externe - dat wil zeggen buiten-parlementaire - oorsprong. Hij geeft een, overigens niet uitputtende, opsomming van soorten organisaties waaruit politieke partijen zijn ontstaan:

1. Vakverenigingen van arbeiders Het meest bekende voorbeeld is de Britse Labour Party, die ontstond dank zij een besluit van het Trades Union Congress in 1899 om een parlementaire en electorale organisatie te stichten.¹⁷⁾

2. Organisaties van boeren In verschillende landen zijn uit deze organisaties boerenpartijen ontstaan.

3. "Philosophical societies" Een bekend voorbeeld is de Fabian Society, die een belangrijke rol speelde bij het ontstaan van de Labour Party. Duverger noemt ook nog vrijmetselaarsloges, die in een aantal Europese landen verantwoordelijk waren voor het ontstaan van liberale partijen.

4. Kerken en religieuze groeperingen Vrijwel alle confessionele partijen vinden in deze organisaties hun oorsprong.

5. Organisaties van oud-strijders Hieruit zijn vaak fascistische of pseudo-fascistische partijen ontstaan. Zo legt Duverger een verband tussen de Italiaanse oud-strijders uit de Eerste Wereldoorlog en de fascistische organisatie in Italië. Een ander voorbeeld: in 1936 werd de Croix de Feu (een organisatie van oud-strijders) omgezet in een politieke partij: Parti Social Français.

6. Illegale organisaties Er zijn verschillende voorbeelden van verboden organisaties die, als ze legaal worden, worden omgezet in politieke partijen: Mouvement Républicain Populaire in Frankrijk, de Christen-Democratische Partij in Italië, de Communistische Partij in de Sovjet-Unie.¹⁸⁾

3.4 Het proces van modernisering

Verschillende auteurs leggen er de nadruk op dat het politieke systeem een zekere mate van politieke, sociale, economische en technologische ontwikkeling moet hebben ondergaan voordat politieke partijen kunnen

ontstaan.

In paragraaf 2.3 is een aantal functies van de politieke partij opgesomd. Wil de politieke partij die functies kunnen uitoefenen, dan moet het politieke systeem waarbinnen zij hun activiteiten ontplooiën een zekere graad van ontwikkeling hebben bereikt. Bij een enigszins omvangrijk electoraat is voor het stellen van kandidaten, het organiseren van de verkiezingen, het kanaliseren van meningen, het selecteren van politieke leiders enz. een bepaald niveau van communicatie noodzakelijk: transport, post, telegraaf, pers.

Uiteraard is hierbij niet alleen de technologische ontwikkeling op zichzelf van belang. Deze technologische ontwikkeling leidt tot uitbreiding van handel en industrie, waardoor urbanisatie en sociale mobiliteit toeneemt. Hierdoor neemt de maatschappelijke differentiatie meer gecompliceerde vormen aan en ontstaan binnen het politieke systeem scherpe tegenstellingen. Leiserson geeft het in één zin weer:

"An increasing social differentiation and mobility, brought about by advancing technology, industrialization, urbanization, transport, and communication, creates ideological rifts and cleavages in the ruling strata of society." 19)

Voor het ontstaan van politieke partijen is het bereikt hebben van een zeker stadium in het proces van modernisering een voorwaarde. Wanneer men dit koppelt aan het proces van invoering en uitbreiding van het kiesrecht ontstaat een situatie waarin de vorming van politieke partijen onvermijdelijk wordt. Schematisch kan de volgende ontwikkeling worden aangegeven:

- a. In politieke systemen met een parlement zijn er aanvankelijk slechts facties: niet-gestructureerde groepen parlementsleden zonder enige vorm van partijorganisatie.
- b. Door het proces van modernisering ontstaan er meer duidelijke, ideologische tegenstellingen binnen het parlement. Persoonlijke strijd tussen de leiders van de facties wordt langzamerhand vervangen door een strijd tussen ideeën. Dit - gekoppeld aan een eerste uitbreiding van het kiesrecht - leidt tot een overgang van factie naar protopartij.
- c. Door het proces van modernisering ontstaat er tevens verzet van belangen, die niet in het parlement zijn vertegenwoordigd (b.v. de arbeiders), tegen de belangen die wél in het parlement zijn vertegenwoordigd. De niet-vertegenwoordigde belangen gaan zich organiseren en eisen uitbreiding van het kiesrecht. Wanneer deze uitbreiding heeft plaatsgevonden, gaan de nieuwe organisaties kandidaten stellen voor de volks-

vertegenwoordiging en ontstaan de extern gevormde partijen, dat wil zeggen partijen met een buiten-parlementaire oorsprong (zie paragraaf 3.3).

d. Als reactie daarop gaan de protopartijen binnen het parlement een partijorganisatie buiten het parlement opzetten en vindt de overgang plaats van protopartij naar politieke partij.

3.5 Het streven naar politieke participatie

In paragraaf 3.1 heb ik een onderscheid gemaakt tussen kwantitatieve en kwalitatieve aspecten van de uitbreiding van het kiesrecht. Met het kwalitatieve aspect werd bedoeld dat door de uitbreiding van het kiesrecht niet alleen maar personen het kiesrecht verwierven, maar dat daardoor ook meer groepen gingen streven naar een eigen vertegenwoordiging in het parlement. Het is overigens niet zo dat de loutere vergroting van het electoraat zonder meer leidt tot het streven van meer groepen om zetels in de volksvertegenwoordiging te veroveren. Hierbij speelt een complex van factoren een rol; hierboven (punt c. in paragraaf 3.4) zagen we dat bijvoorbeeld ook het proces van modernisering van belang is.

Schematisch en sterk vereenvoudigd kan men zich de ontwikkeling als volgt voorstellen. In een politiek systeem berust de macht aanvankelijk bij een bepaalde, gewoonlijk kleine groep personen. In een niet-democratisch stelsel is het voor andere groepen, die naar de macht streven of althans in die macht willen participeren, moeilijk om dit doel te bereiken. Gewoonlijk kan dat slechts door het aanwenden van geweld. Bij invoering en uitbreiding van het kiesrecht ontstonden nieuwe mogelijkheden: voor zover men het kiesrecht had gekregen, kon men door het oprichten van politieke partijen streven naar het verwerven van zetels in de volksvertegenwoordiging; voor zover men het kiesrecht (nog) niet had verkregen, kon men strijden voor een verdere uitbreiding van het kiesrecht om daarna te pogen parlamentszetels te veroveren. In beide gevallen ging het uiteindelijk om de verovering van ten minste een deel van de macht in het politiek systeem.

V.O. Key schrijft:

"In times past, the right to rule was assumed - or grasped - by

small groups who based their claim to authority on the rights of religion, birth, family, class, force or wealth. In modern times such narrowly based power has been challenged, if not swept away, by the demand that an ever-larger proportion of the people share in the process of governance. The party politician, rather than the prince, becomes the characteristic contestant for power. The political party becomes the instrument for the organization of support in societies founded on the doctrine of the consent of the governed."²⁰)

Dit patroon is vrijwel altijd waarneembaar: bij uitbreiding van het kiesrecht zijn er nieuwe groepen kiezers, die de behartiging van hun belangen niet toevertrouwen aan reeds bestaande politieke partijen en die hun streven naar participatie in de macht trachten te realiseren door het oprichten van nieuwe partijen. Op die manier poogden de nieuwe mondige burgers het machtsmonopolie van de oude elite te breken.

3.6 Crisistheorie

Volgens sommige auteurs zijn grote crises in de samenleving de bepalende factoren bij het ontstaan van politieke partijen. De belangrijkste vertegenwoordigers van deze groep auteurs zijn LaPalombara en Weiner. Zij onderscheiden drie soorten crises die van belang zijn voor het ontstaan van politieke partijen: legitimiteit, integratie en participatie.

Legitimiteitscrises ontstaan wanneer de machthebbers hun macht niet meer kunnen legitimeren. De bestaande gezagsstructuur wordt dan ondermijnd en door een andere vervangen. Deze vervanging bracht in het Europa van de 19e eeuw (en voor voormalige koloniale gebieden in de 20ste eeuw) in een aantal gevallen invoering en uitbreiding van het kiesrecht mee en leidde daardoor tot het ontstaan van politieke partijen.

Men spreekt van een integratiecrisis wanneer verschillende elementen van een politiek systeem uiteenvallen of dreigen uiteen te vallen òf wanneer elementen uit verschillende politieke systemen in één nieuw politiek systeem bijeen worden gebracht. Over het verband tussen integratiecrises en het ontstaan van politieke partijen schrijven LaPalombara en Weiner:

"A crisis in integration has also provided the milieu in which parties have first emerged. Here we are concerned with the problem of territorial integrity and more broadly with the process by which ethnic communities previously divided come to accommodate themselves to each other. In Europe the emergence of parties in Germany, Italy and Belgium took place in the midst of integration crises."²¹)

De derde vorm van crisis, die van participatie, is naar mijn mening de

belangrijkste. De relatie tussen deze vorm van crisis en het ontstaan van politieke partijen is in principe al beschreven in paragraaf 3.5: door het proces van modernisering gaan groepen, die voordien geen mogelijkheden bezaten deel te nemen aan de macht, eisen stellen inzake politieke participatie. LaPalombara en Weiner leggen hierbij echter de nadruk op het crisis-aspect:

"Great social and economic transformations have resulted in enormous changes in existing stratification systems. The break-up of Western feudalism was accompanied by demands for political representation by the entrepreneurial and middle class; industrialization carried with it not merely the promise of economic well-being but also the many conditions that caused working masses to follow in the footsteps of the middle class in the demand for a more meaningful role in the determination of public policy. (...) It is in this context of an erosion of traditional belief patterns, particularly as they affect the individual's relationship to authority, that political parties and other types of politically relevant organizations emerge."²²⁾

4. FACTOREN BIJ HET ONTSTAAN VAN POLITIEKE PARTIJEN: DE NEDERLANDSE SITUATIE

In dit hoofdstuk wil ik de hierboven aangeduide factoren bij het ontstaan van politieke partijen nagaan voor de Nederlandse situatie. Hierbij wordt dezelfde indeling en nummering van paragrafen gevolgd als in hoofdstuk 3.

4.1 Invoering en uitbreiding van het kiesrecht

In paragraaf 3.1 is er de nadruk op gelegd dat niet alleen de invoering, maar vooral ook de uitbreiding van het kiesrecht belangrijk is voor het ontstaan van politieke partijen. De strijd om de uitbreiding van het kiesrecht was de strijd om de omzetting van een gekwalificeerd kiesrecht in een algemeen kiesrecht. De directe verkiezingen voor de Tweede Kamer dateren van 1849. Afgezien van de eisen van ingezetenschap en Nederlanderschap waren er voor het kiesrecht in Nederland drie specifieke kwalificaties: a. leeftijd; b. geslacht; c. bezit en inkomen.

Het is nimmer bestreden dat er een leeftijdsbeperking moest zijn voor

het verkrijgen van het kiesrecht, maar de vraag was waar de grens moest worden gelegd. Voor de verkiezingen van de Tweede Kamer golden achter-eenvolgens de volgende leeftijdsbeperkingen:

vanaf 1849: 23 jaar en ouder;

vanaf 1897: 25 jaar en ouder;

vanaf 1946: 23 jaar en ouder;

vanaf 1967: 21 jaar en ouder;

vanaf 1973: 18 jaar en ouder.

De beperkende bepaling van geslacht gold tot en met de verkiezingen van 1918. Aan de verkiezingen van 1922 mochten vrouwen voor de eerste keer deelnemen.

Wat ik aanduidde als de beperkende kwalificatie van bezit en inkomen, was in feite een stelsel van uiteenlopende eisen. Samenvattend kan men groepen kiezers onderscheiden: belastingkiezers (mannen die een in de wet vastgesteld minimum betaalden aan grondbelasting, personele belasting, vermogensbelasting, enz.), woningkiezers (mannen die een bepaald minimum aan huur voor woonruimte betaalden), loon- en pensioen-kiezers (mannen die een bepaald bedrag aan loon of pensioen ontvingen) en examenkiezers (mannen die met goed gevolg een bepaald examen hadden afgelegd). In 1918 waren deze beperkende bepalingen opgeheven, waardoor een algemeen kiesrecht ontstond.

Doordat de eisen van bezit en inkomen voortdurend minder stringent werden, nam het aantal kiesgerechtigden toe.²³⁾ Toch was tot 1918 slechts een deel van de Nederlandse bevolking kiesgerechtigd. Wanneer we ons beperken tot mannen, die aan de gestelde leeftijdseisen voldeden, gelden de volgende cijfers:

1853: 11,0% van de mannen van 23 jaar en ouder;

1870: 11,3% van de mannen van 23 jaar en ouder;

1880: 12,3% van de mannen van 23 jaar en ouder;

1890: 26,8% van de mannen van 23 jaar en ouder;

1900: 49,0% van de mannen van 25 jaar en ouder;

1910: 63,2% van de mannen van 25 jaar en ouder.

De Tweede Kamerverkiezingen van 1922 vonden plaats op basis van algemeen kiesrecht. In theorie was vanaf dat jaar 100% van alle ingezetenen die tevens Nederlanders waren of als Nederlandse onderdanen werden erkend, kiesgerechtigd. Vanwege de mogelijkheid tot uitsluiting van uitoefening van het kiesrecht is dat percentage nooit bereikt.

Maar gezien de hoogte van de bereikte percentages kan men in Nederland sinds 1922 wel spreken van algemeen kiesrecht: deze percentages hebben geschommeld tussen minimaal 96,6 (verkiezingen 1948) tot maximaal 98,6 (verkiezingen van 1963).

In paragraaf 3.1 heb ik enkele cijfers gegeven voor de toeneming van het aantal kiezers in Engeland. De groei van het Nederlandse electoraat verliep, uitgedrukt in absolute cijfers, als volgt:

<u>jaar</u>	<u>aantal kiesgerechtigden</u>
1853	83.561
1870	103.538
1880	122.481
1890	295.570
1900	569.768
1910	854.539

Met de invoering van het algemeen kiesrecht groeide het electoraat tot ruim drie miljoen kiesgerechtigden. In de jaren '30 werd de vier miljoen bereikt, in de jaren '40 de vijf miljoen, in de jaren '60 de zeven miljoen en voor de Tweede Kamerverkiezingen van 25 mei 1977 waren 9.506.318 Nederlanders kiesgerechtigd.

Deze aanzienlijke - en tot en met 1922 schoksgewijze - groei van het electoraat had belangrijke gevolgen voor het organiseren van de verkiezingsstrijd en voor het ontstaan van politieke partijen. Hierboven heb ik een onderscheid gemaakt tussen kwantitatieve en kwalitatieve gevolgen van de uitbreiding van het kiesrecht. Doordat veel meer mensen het kiesrecht verwierven - zeker sedert de jaren '80 van de negentiende eeuw - ontstond er behoefte aan omvangrijke, hechte en nationale organisaties, waardoor ook in Nederland de ontwikkeling in gang werd gezet van factie naar protopartij en van protopartij naar politieke partij (zie hierboven paragraaf 4.2). Op de kwalitatieve gevolgen kom ik terug in paragraaf 4.5.

4.2 Van factie naar protopartij naar moderne partij

De moderne politieke partij is niet van de ene dag op de andere ontstaan. Het was een ontwikkelingsproces in het verloop van de tijd: van factie naar protopartij en van protopartij naar politieke partij. In paragraaf 3.2 is die ontwikkeling voor Engeland geschetst.

In Nederland valt voor de 19^e eeuw een overeenkomstige ontwikkeling waar te nemen. Evenals in het Lagerhuis was er in de Tweede Kamer slechts sprake van facties: vage, niet-gestructureerde groeperingen parlementsleden zonder organisatie of stemdiscipline. De invoering van directe verkiezingen van de Tweede Kamer in 1849 veranderde daar niets aan. Het beste bewijs voor het bestaan van deze vaag-omlijnde groeperingen binnen de Tweede Kamer wordt geleverd door de verschillende onderzoeken naar de samenstelling van de Tweede Kamer: de onderzoekers komen inderdaad tot uiteenlopende resultaten:

Bijzonder interessant is in dit opzicht het rapport van de Britse gezant Lord Napier op 12 december 1860 vanuit Den Haag gezonden aan zijn minister van buitenlandse zaken, Lord Russell.²⁴⁾ Lord Napier schreef:

"In the inclosed table I have made an attempt to class the deputies according to the prevailing tenor of their sentiments, not according to their current votes, for no great question involving the higher principles of politics is now before the country, and voting for, or against the ministry affords no test when the ministry has no real political complexion, and is not of one mind. According to my estimate formed under the counsels of a leader of the opposition, and those of a confidant of the court, there are at present in the Second Chamber 18 reactionary conservatives, 20 liberal conservatives, and 34 liberals." 25)

Het is een wat merkwaardige indeling van de politieke groeperingen in de Tweede Kamer, omdat Lord Napier noch de anti-revolutionairen, noch de katholieken als zodanig wenste aan te duiden. In een tabel, die Lord Napier aan zijn rapport toevoegde, geeft hij van de 72 leden van de Tweede Kamer afzonderlijk de religie aan (15 catholics and 57 protestants), die hij verdeelt over de drie door hem onderscheiden groeperingen: conservative reactionary, conservative liberal en liberal.²⁶⁾ Terecht merkt Boogman op dat het in ieder geval ten aanzien van de anti-revolutionairen een niet zo gelukkige indeling is.²⁷⁾

Een andere indeling van politieke groeperingen in de Tweede Kamer is gemaakt door Th. van Tijn. Van Tijn baseert zich op de gegevens zoals die werden vermeld door het Amsterdamse liberale dagblad Het Algemeen Handelsblad:

"This paper classified the candidates mainly in the light of what local electoral associations sponsored this or that candidate: when a candidate was supported by a liberal association, he is called a Liberal, and so on. The paper also compared the parliamentary conduct of the sitting members, and many times this was the basis of its estimation. Especially

in those constituencies which were generally inclined to vote anti-liberal, however, the liberal associations and Het Algemeen Handelsblad more than once described as Liberals people who perhaps could better be called Conservative Liberals."28)

Ten slotte noem ik nog twee auteurs die indelingen geven van de politieke groeperingen in de Tweede Kamer, zonder overigens aan te geven op welke basis zij dit doen: Hans en Van Koetsveld.²⁹⁾

Hoezeer de opvattingen over de indeling van de politieke groeperingen in de Tweede Kamer bij de vier genoemde auteurs uiteenlopen blijkt uit het overzicht van de samenstelling van de Tweede Kamer in 1860:

Napier:

conservative reactionary	18
conservative liberal	20
liberal	34
	<u>72</u>

Van Tijn:

Liberals	40
Conservative Liberals	10
Conservatives	18
Anti-Revolutionaries	4
	<u>72</u>

Hans:

Liberals	29
Conservatives	20
Anti-Revolutionaries	7
Catholics	16
	<u>72</u>

Van Koetsveld:

Liberals	26
Conservatives	23
Anti-Revolutionaries	8
Catholics	15
	<u>72</u>

Deze zeer uiteenlopende resultaten van onderzoek naar de politieke samenstelling van de Tweede Kamer in 1860 vormen naar mijn mening een bewijs van het ontbreken van een partijorganisatie binnen het parlement in dat jaar: het waren vage, niet-gestructureerde groeperingen zonder stemdiscipline, kortom het waren facties.

Ook buiten het parlement ontbrak een hechte partijorganisatie in deze periode. Tot 1918 was het Nederlandse kiesstelsel gebaseerd op een absoluut meerderheidssysteem met kiesdistricten: om te worden gekozen tot lid van de Tweede Kamer moest de kandidaat in het betrokken district de absolute meerderheid van de uitgebrachte stemmen verwerven. Behaalde geen van de kandidaten in een district de absolute meerderheid, dan werd een tweede stemronde gehouden waaraan alleen de twee hoogstgeplaatste

kandidaten mochten deelnemen.

Dit kiesstelsel bracht met zich mee dat het organiseren van de verkiezingen een plaatselijke aangelegenheid was. De zaken werden per district geregeld. Het in 1848 ingevoerde kiesrecht voor de Tweede Kamer stelde zeer hoge eisen wat betreft inkomen en we mogen rustig stellen dat alleen de rijke mannen het kiesrecht verwierven. Van deze sociaal-economisch bepaalde groep was slechts een gedeelte politiek voldoende geïnteresseerd om actief deel te nemen aan de organisatie van de verkiezingen. Bij de eerste directe verkiezing van de Tweede Kamer waren het kleine groepjes notabelen die, al dan niet in het geheim, vóór de verkiezingsdag bijeenkwamen om van gedachten te wisselen over een geschikte kandidaat voor het parlement. Werd men het daar over eens, dan werden de kiezers per advertentie opgeroepen hun stem op de geselecteerde kandidaat uit te brengen. Na de verkiezingsdag - vaak hoefde geen verkiezingsstrijd te worden gevoerd omdat in vele gevallen slechts één kandidaat werd gesteld - bestonden voor deze groepjes notabelen geen redenen nogmaals bijeen te komen, tenzij een verkiezingsoverwinning aanleiding was voor een feestelijk samenzijn. De vorm van organisatie was zo oppervlakkig en zo incidenteel, dat hier naar mijn mening niet gesproken kan worden van politieke partijen, zelfs niet van protopartijen.

In de jaren '50 van de vorige eeuw veranderde de situatie. In steeds meer gevallen gingen groepjes notabelen zich organiseren in verenigingen, aanvankelijk kiezersverenigingen (waarvan alleen kiesgerechtigden lid mochten zijn), later ook in kiesverenigingen (waarvan ook niet-kiesgerechtigden lid mochten worden). We zien hier hechtere vormen van organisatie (bestuur, reglementen, voorschriften inzake vergaderingen, enz.) met als doel het stellen van een kandidaat voor het parlement en het doen verkiezen van die kandidaat. Het blijven echter plaatselijke organisaties waarvan het - evenals van de groeperingen in de Tweede Kamer - veelal moeilijk was de politieke richting duidelijk aan te geven. Samenwerking tussen kiesverenigingen op nationaal niveau ontbrak, evenals verbindingen tussen de kiesvereniging en groeperingen binnen de Tweede Kamer. Van nationale organisaties - zoals de Carlton Club en de Reform Club in Londen in de jaren '30 van de negentiende eeuw - was nog geen sprake, laat staan van verbindingen tussen een nationale organisatie en de plaatselijke kiesverenigingen. Dat wil zeggen dat in de jaren '50 er in Nederland nog geen protopartijen waren.

In de jaren '60 veranderde er weinig in deze situatie. Groen van Prinsterer, de geestelijke leider van de anti-revolutionairen, placht in

deze jaren vóór de verkiezingen een groep mannen uit verschillende delen van het land bijeen te roepen om een gedragslijn voor de anti-revolutionairen uit te stippelen. Dit gezelschap, gewoonlijk aangeduid als het Heeren-Convent, vormde echter geen permanente organisatie. Het Heeren-Convent dat vóór de verkiezingen van 1871 bijeenkwam zou een bijzondere betekenis krijgen. Groen ergerde zich aan enkele leden van de Tweede Kamer die zich anti-revolutionair noemden, maar volgens hem tot de conservatieven dienden te worden gerekend. Besloten werd dat voor de verkiezingen van 1871 slechts kandidaten zouden worden gesteund die volgens Groen anti-revolutionair waren en dat hun kandidatuur dan ook in alle kiesdistricten zou worden gesteund. Dit was een vorm van centrale kandidaatstelling.³⁰⁾ Bovendien werd een nationaal programma opgesteld. Het is twijfelachtig of we hier al kunnen spreken van een protopartij. Het Heeren-Convent was een te vaag en te incidenteel optredend clubje om als centraal partijorgaan te worden aangemerkt. Dat werd anders bij de verkiezingen van 1873. Toen werd besloten dat zowel de kandidaatstelling als de verkiezingscampagne centraal zouden worden georganiseerd. Hiertoe werd een nationaal partijorgaan opgericht, het Voorloopig Centraal Comité. Hiermee hadden de anti-revolutionairen in het begin van de jaren '70 een protopartij gevormd.

In paragraaf 3.2 is een aanduiding gegeven van de overgang van protopartij naar moderne politieke partij: de vorming van een centraal partijorgaan; een strakkere organisatie met duidelijke en permanente verbindingen tussen plaatselijke afdelingen, het centrale partijorgaan en de geestverwanten in het parlement; het opstellen van een nationaal program; een ontwikkeling van factie tot fractie. Onder de stuwende leiding van Abraham Kuyper werd binnen een tiental jaren de protopartij omgezet in politieke partij. Op 3 april 1879 werd in Utrecht een vergadering gehouden van afgevaardigden van de plaatselijke anti-revolutionaire kiesverenigingen. Daar werd besloten tot de oprichting van de Anti-Revolutionaire Partij, de eerste nationaal georganiseerde politieke partij van Nederland. Een door Kuyper in 1878 ontworpen program werd het beginselprogram van de partij. De organisatiestructuur voorzag in krachtige centrale organen met duidelijke verbindingen met de plaatselijke afdelingen. Aanvankelijk waren er problemen over de relatie tussen de partij buiten het parlement en de anti-revolutionairen in de Tweede Kamer, maar de hierover ontstane strijd werd in het voordeel van Kuyper beslecht. In de jaren '80 was de ARP een moderne politieke partij geworden.

Juist in die jaren '80 nam het aantal kiesgerechtigden in belangrijke mate toe: in 1870 ruim 103.000, in 1880 ruim 122.000 en in 1890 ruim 295.000. De ARP boekte grote verkiezingssuccessen.³¹⁾ Hoewel deze successen zeker niet uitsluitend of zelfs maar in belangrijke mate kunnen worden toegeschreven aan de strakke organisatie van de ARP, maakte die organisatie wel indruk op andere politieke groeperingen. Het voorbeeld vond navolging. Zo vond op initiatief van de Amsterdamse liberale kiesvereniging Burgerpligt in december 1884 een bespreking plaats tussen vertegenwoordigers van vijf liberale kiesverenigingen. Besloten werd een nationaal verbond op te richten als centraal punt voor liberalen. Aan 185 plaatselijke kiesverenigingen, waarvan de initiatiefnemers meenden dat ze in aanmerking kwamen voor het lidmaatschap, werd een uitnodiging tot toetreding gezonden. Hiervan reageerden 62 kiesverenigingen positief en in 1885 werd de Liberale Unie opgericht. Ook hier is de ontwikkeling aan te geven van factie naar protopartij en van protopartij naar politieke partij. De laatste stap in deze ontwikkeling werd bij de liberalen pas vrij laat genomen, omdat bij de plaatselijke kiesverenigingen argwaan bestond tegenover de centrale partijorganisatie; deze werd bewust zo zwak mogelijk gehouden. Pas rond de eeuwwisseling kan bij de liberalen gesproken worden van een moderne politieke partij.

4.3 De ontwikkelingstheorie van Duverger

Zoals in paragraaf 3.3 is aangegeven waarschuwt Duverger zelf dat het door hem aangebrachte onderscheid tussen intern gevormde partijen en extern gevormde partijen geen scherp onderscheid is (zie noot 16). Voor het ontstaan van partijen met een electorale en parlementaire oorsprong geeft Duverger drie stadia aan: eerst facties, daarna kiesverenigingen en wanneer tussen deze twee elementen een permanente verbinding wordt gelegd, is er sprake van de politieke partij. De hierboven gegeven schetsen van het ontstaan van de Anti-Revolutionaire Partij en van de Liberale Unie voldoen volledig aan de voorwaarden van Duverger voor een intern gevormde partij, maar in geen van beide gevallen is het initiatief uitgegaan van de parlementaire groep.

De Anti-Revolutionaire Partij is bovendien een voorbeeld van een partij die tot beide categorieën van Duverger behoort. Bij zijn pogingen om te komen tot een nationale politieke organisatie van anti-revolutionairen maakte Kuyper gebruik van organisaties die binnen het kader van de school-

strijd waren ontstaan. Vooral het Anti-Schoolwetverbond was voor Kuypers doeleinden van betekenis. Dit verbond werd in 1872 opgericht op initiatief van Jacob Voorhoeve. Hij was onder de indruk gekomen van de organisatie van de Britse Anti-Corn Law League. In zijn strijd voor het christelijk onderwijs wilde hij gebruik maken van een overeenkomstige organisatie in Nederland. Evenals het Engelse voorbeeld werd het Anti-Schoolwetverbond opgezet als een massa-organisatie met plaatselijke afdelingen. Als volksbeweging werd het een succes. Op 1 mei 1874 telde het Verbond 144 afdelingen met in totaal meer dan 10.000 leden.

Kuyper zag onmiddellijk het belang van het Anti-Schoolwetverbond. In 1873 bepleitte hij een samenwerking tussen het Verbond en de anti-revolutionaire kiesverenigingen voor de verkiezingen van dat jaar. Na afloop van de openbare algemene vergadering van het Anti-Schoolwetverbond in mei 1873 kwamen de afgevaardigden van het Verbond in besloten vergadering bijeen met de afgevaardigden van anti-revolutionaire kiesverenigingen. Daar werd het besluit genomen dat het Hoofdbestuur van het Verbond bij de verkiezingen van 1873 de leiding zou nemen. In elk kiesdistrict zouden de kiesverenigingen en de afdelingen van het Verbond samen een kandidaat stellen, die met het doel van het Verbond moest instemmen. De hieruit voortvloeiende ontwikkeling tot de oprichting van de Anti-Revolutionaire Partij is in paragraaf 4.2 aangegeven. Dit is een voorbeeld van een politieke partij die zowel een interne (de kiesverenigingen) als een externe (Anti-Schoolwetverbond) oorsprong heeft.

In paragraaf 4.2 is een opsomming gegeven van de door Duverger genoemde soorten organisaties waaruit politieke partijen zijn ontstaan:

1. Vakverenigingen van arbeiders Anders dan in Engeland hebben de vakverenigingen geen rol gespeeld bij het ontstaan van politieke partijen. Het omgekeerde was eerder het geval. De in 1882 opgerichte Sociaal-Democratische Bond had een belangrijke rol bij het ontstaan van het Nationaal Arbeidssecretariaat (NAS) in 1893; het in 1906 opgerichte Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) kwam tot stand door initiatieven uit de van 1894 daterende Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP). Men zou hoogstens kunnen beweren dat bij het ontstaan van de Socialistische Partij van Kolthek in 1918 het NAS een rol heeft gespeeld. Het verband is echter vaag en de Socialistische Partij heeft weinig succes gehad.

2. Organisaties van boeren Hiervan hebben we in Nederland een duidelijk voorbeeld. Op 1 november 1946 werd de Landelijke Vereniging voor Bedrijfsvrijheid in de Landbouw (BVL) opgericht, waarvan de aanhangers gewoonlijk

worden aangeduid als de Vrije Boeren. Voorzitter en drijvende kracht van de BVL was H. Koekoek, die vanuit de BVL in de jaren '50 de Boerenpartij oprichtte, waarvan hij eveneens voorzitter en drijvende kracht werd.

3. "Philosophical societies" Een zo mooi voorbeeld als de Engelse Fabian Society is er in Nederland niet. De Vrijdenkersvereniging De Dageraad is van betekenis geweest voor de Nederlandse arbeidersbeweging zonder dat een duidelijk verband kan worden gelegd met de vorming van een politieke partij. Bij afsplitsingen van bestaande partijen hebben dergelijke organisaties in Nederland wel eens een rol gespeeld: bij de afsplitsing van de Sociaal-Democratische Partij van de SDAP in 1909 bijvoorbeeld een deel van de Nieuwe-Tijdgroep en de Tribunegroep. Die afsplitsing is een succes geworden, maar het is de vraag of die groepen kunnen worden beschouwd als "philosophical societies". De in 1923 ontstane St. Michaël-beweging was zonder enige twijfel wel een "philosophical society". Deze beweging heeft een rol gespeeld bij de afsplitsing, in 1929, van de Katholiek Democratische Bond van de Rooms-Katholieke Staatspartij. Die afsplitsing had echter zeer weinig succes.

4. Kerken en religieuze groeperingen Evenals in andere landen hebben deze organisaties in Nederland een belangrijke rol gespeeld bij de vorming van de confessionele partijen. Voor het ontstaan van de protestants-christelijke partijen heb ik eens een poging gedaan een verband te leggen met de protestants-christelijke kerkformaties.³²⁾

5. Organisaties van oud-strijders Voor zover dergelijke organisaties in Nederland getracht hebben politieke partijen te vormen - en waarschijnlijk zijn daartoe na gelijktijdige invoering van algemeen kiesrecht en van het stelsel van Evenredige Vertegenwoordiging in 1918 pogingen ondernomen - zijn die inspanningen niet met succes beloond.

6. Illegale organisaties In Nederland zijn geen voorbeelden van politieke partijen die uit illegale organisaties zijn ontstaan. Sommige politieke partijen (b.v. ARP en CPN) zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog illegaal actief geweest, maar dat wordt hier niet bedoeld. Bij de oprichting van de Partij van de Arbeid in 1946 zijn illegale organisaties betrokken geweest (Vrij-Nederlandgroep, Christofoorgroep) zonder dat men echter kan zeggen dat die partij door een illegale organisatie is opgericht.

4.4 Het proces van modernisering

Wat in paragraaf 3.4 in het algemeen geschreven is over de betekenis

van het proces van modernisering voor het ontstaan van politieke partijen geldt ook voor de Nederlandse situatie, waarbij uiteraard de verschillen van land tot land in aanmerking moeten worden genomen.³³⁾ Evenals elders leidde het proces van modernisering (technologische ontwikkeling, uitbreiding van handel en industrie, urbanisatie, grotere geografische en sociale mobiliteit, enz.) tot scherpere tegenstellingen tussen groepen mensen. De gelijktijdig plaatsvindende uitbreiding van het kiesrecht schiep voor de nog niet in het parlement vertegenwoordigde groepen de mogelijkheid door vorming van politieke partijen op legale wijze deel te nemen aan de strijd om de politieke macht.

Van Vucht Tijssen legt hierbij voor Nederland nadruk op de ontwikkeling van de pers:

"Van alle zijden werden kranten opgericht, week- en maandbladen verschenen in steeds grooter getal en geen zichzelf respecteerende groep deed het voortaan zonder deze. De waarde van de pers, als middel om gedachten te verspreiden en aanhangers op te voeden, was erkend en zij speelde gedurende de volgende jaren een belangrijke rol in de partij-ontwikkeling en in het verkeer tusschen de partij-leiding en het kiezerscorps. Toen dan ook in de laatste decennia der 19e eeuw de partijorganisatie haar beslag kreeg, had de pers haar deel in de voorbereiding daarvan onbetwistbaar gehad (...) Voorlichting, verheldering voor de kiezers van de vraagstukken die aan de orde waren, was een van de meest noodzakelijke voorwaarden om de massa te winnen, daar men aan haar traagheid van denken moest tegemoetkomen."³⁴⁾

4.5 Het streven naar politieke participatie

Door de hoge eisen van bezit en inkomen was het kiesrecht aanvankelijk voorbehouden aan de leden van een bevoorrechte sociaal-economische klasse. Naarmate deze eisen werden afgebouwd verwierven andere groepen burgers het kiesrecht. Voor de behartiging van hun belangen richtten zij nieuwe partijen op om het machtsmonopolie van de oude elite te breken. Dit streven naar politieke participatie is in paragraaf 3.5 beschreven.

In wezen hebben we hier te maken met een aspect - het politieke aspect - van het emancipatiestreven van bevolkingsgroepen. In Nederland betrof dit vooral de protestants-christelijke "kleine luyden", de arbeiders en de rooms-katholieken. In die volgorde zou elk van deze groepen hun eigen politieke partij vormen.

De politieke en kerkelijke activiteiten van Kuyper kunnen worden geïnterpreteerd als één langdurige en gerichte actie voor de emancipatie van de "kleine luyden". Men moet zich bij die term geen voorstelling maken van een soort proletariaat van protestants-christelijke huize. De "kleine

luyden" waren gelovige ambachtslieden, zo men wil de gelovigen uit de lagere middenstand. Vóór de grote uitbreiding van het kiesrecht in de jaren '80 van de negentiende eeuw werden zij wel aangeduid als het volk achter de (anti-revolutionaire) kiezers. Dát volk te organiseren, voor die "kleine luyden" het kiesrecht te verwerven, was het doel van Kuiper. Die organisatie bracht hij in 1879 tot stand door de oprichting van de Anti-Revolutionaire Partij. De daarop volgende uitbreidingen van het kiesrecht in de jaren '80 en '90 kwamen vooral deze ambachtslieden en groepen uit de lagere middenstand ten goede. Het ging hierbij niet alleen om de emancipatie van protestants-christelijken, maar inderdaad ook om die van "kleine luyden"; het was niet alleen een kerkelijke aangelegenheid, maar ook een sociaal-economische. Dit sociaal-economische aspect was mede oorzaak van de strijd die vrij spoedig na de oprichting in de Anti-Revolutionaire Partij uitbrak tussen De Savornin Lohman en Kuiper. Toen De Savornin Lohman uit de partij trad en in 1898 de Vrij-Antirevolutionaire Partij oprichtte, nam hij vooral de "voornamen en rijken" mee.

De arbeiders hebben een lange strijd moeten voeren om het kiesrecht te verwerven. Ferdinand Domela Nieuwenhuis heeft gedurende vele jaren leiding gegeven aan die strijd. In 1878 werd in Amsterdam de Sociaal-Democratische Vereeniging opgericht. Deze plaatselijke organisatie streefde twee doeleinden na: de directe behartiging van de materiële belangen van de arbeiders en het ontplooiën van activiteiten op staatkundig gebied. Dit Amsterdamse voorbeeld vond navolging in enkele andere steden. In 1882 sloten deze plaatselijke verenigingen zich aan een overkoepelende bond: de Sociaal-Democratische Bond (SDB). Domela Nieuwenhuis werd de leider van de SDB.

De SDB leed aan een zekere tweeslachtigheid. Aan de ene kant wilde men de parlementaire weg bewandelen door te strijden voor het algemeen kiesrecht en door te streven naar invoering en versterking van het arbeiders-element in de Tweede Kamer door zelf aan de verkiezingen deel te nemen. Op dit laatste punt werd een kwantitatief pover resultaat geboekt: alleen in 1888 werd een verkiezingssucces behaald toen Domela Nieuwenhuis voor het district Schoterland naar de Tweede Kamer werd afgevaardigd.

Aan de andere kant echter werd binnen de SDB de parlementaire weg afgevozen en meende men dat uitsluitend op basis van een gewelddadige revolutie de maatschappij in de gewenste richting kon worden veranderd. De strijd tussen deze twee richtingen in de SDB werd in de loop der jaren duidelijker en heftiger. De beslissing viel in 1893 op het congres in

Groningen: de parlementaire weg werd verlaten. De tegenstanders van dit congresbesluit sloten zich aaneen. In 1894 verscheen een door twaalf bekende socialisten ondertekend manifest, waarin werd opgeroepen een nieuwe politieke partij te vormen. Nog in hetzelfde jaar werd de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) opgericht.

Het is twijfelachtig of de SDB als een politieke partij is te beschouwen. Het stellen van kandidaten voor de Tweede Kamer werd meer en meer een nevenactiviteit van de SDB. De SDAP was van het begin af aan een politieke partij. In haar organisatie was de SDAP vanaf de oprichting een gedecentraliseerde organisatie met plaatselijke afdelingen en met krachtige centrale partijorganen. De afgevaardigden in de Tweede Kamer vormden een hechte groep met stembedicipline. Tussen de plaatselijke afdelingen, de nationale partijorganen en de fractie in de Tweede Kamer bestonden duidelijke en permanente verbandingen. Bovendien werkte de SDAP vanaf het begin met nationale programma's.

Onder leiding van Troelstra wierp de SDAP zich met grote felheid op de strijd om invoering van het algemeen kiesrecht. Uiteraard was deze strijd een onderdeel van het streven naar emancipatie van de arbeiders, maar voor de sociaal-democratische leiders was ook een ander aspect van die strijd van grote betekenis. Invoering van het algemeen kiesrecht zou betekenen dat alle arbeiders het kiesrecht zouden krijgen en volgens een wat mechanische - en zeker achteraf bezien naïve - redenering zou dat betekenen dat de SDAP de meerderheid zou verwerven in de Tweede Kamer. Op die manier zouden de sociaal-democraten legaal de macht in de staat veroveren. Voor de SDAP was de strijd voor het algemeen kiesrecht niet alleen gericht op de emancipatie, op het mondig maken van de arbeiders, maar ook en vooral op het veroveren van de politieke macht en op het breken van het machtsmonopolie van de heersende elite.

Voor het katholieke volksdeel is het verband tussen het streven naar emancipatie en de vorming van een eigen politieke partij veel vager en nog gecompliceerder dan voor de protestants-christelijke "kleine luyden" en voor de arbeiders. Vergeleken met de andere bevolkingsgroepen is het katholieke volksdeel pas in een laat stadium tot een eigen partijorganisatie gekomen. Hiervoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen, waarvan de belangrijkste zijn de terughoudendheid aan katholieke zijde en de mate van sociaal-economische differentiatie binnen het katholieke volksdeel.

De godsdienststrijd uit de Tachtigjarige Oorlog werd door de katholieken verloren en sindsdien werden zij met groot wantrouwen door de niet-

katholieke meerderheid bejegend en als tweederangsburgers behandeld.

De katholieke kerk en kerkdiensten werden verboden en katholieken mochten geen overheidsambten bekleden. De veroverde zuidelijke provincies - waar de katholieken de meerderheid vormden - werden tot Generaliteitslanden verklaard en als koloniale gebieden bestuurd. Na de vestiging van de monarchie werd een aantal wettelijke belemmeringen voor de katholieken opgeheven, maar de maatschappelijke discriminatie bleef nog zeer lang bestaan. Onder deze omstandigheden wilde een aantal katholieke leiders voor alles voorkomen zich te veel van de andere Nederlanders af te scheiden door de vorming van een eigen politieke partij. In dit opzicht werd een grote mate van terughoudendheid bepleit.

Een tweede verklaring voor het lange uitblijven van een eigen politieke partij ligt in de politieke verdeeldheid van het katholieke volksdeel in de negentiende eeuw. Er was hoogstens sprake van een verdeelde eenheid. De katholieke leden van de Tweede Kamer steunden - al dan niet onderling verdeeld - andere politieke groeperingen. Aanvankelijk ging die steun voornamelijk uit naar de liberalen, in wie de katholieken bondgenoten zagen voor het verkrijgen van een grotere mate van godsdienstvrijheid. Toen in de encycliek *Quanta Cura* met de daarbij behorende *Syllabus Errorum* (1864) het liberalisme werd veroordeeld, kwam er een einde aan deze katholiek-liberale samenwerking. Er volgde een periode van samenwerking met de anti-revolutionairen, waarbij de strijd voor het christelijk onderwijs een hechte basis vormde.

Door de voortschrijdende uitbreiding van het kiesrecht kwamen ook de katholieken voor het probleem van partijvorming te staan, waarbij het voor deze groep nog de vraag was of een katholieke partij wenselijk was. Het was H.J.A.M. Schaepman, de eerste priester die lid werd van de Tweede Kamer, die zich volledig inzette voor een nationale politieke organisatie van katholieken. Volgens Schaepman vormden de katholieken binnen het Nederlandse volk een eigen verschijning, die van de rest niet was te scheiden, maar wel kon worden onderscheiden. En voor deze te onderscheiden groep was het wenselijk een politieke partij te vormen.

Het streven van Schaepman stuitte op veel verzet in eigen kring. In de Tweede Kamer ontstonden twee katholieke facties, de één geleid door Schaepman en de andere door W.M.B. Bahlmann. Schaepman wilde uitbreiding van het kiesrecht - en verbond daaraan de noodzaak van partijvorming - Bahlmann bestreed dit. De strijd tussen deze twee facties vond ook buiten de Tweede Kamer plaats, waar elk haar eigen aanhang had. Uiteindelijk slaagde Schaepman erin de katholieke afgevaardigden in de Tweede Kamer te verenigen: in 1896 werd door hen een gemeenschappelijk programma aan-

vaard, waarop Schaepman zijn stempel had gedrukt. Hiermee was min of meer een katholieke fractie in de Tweede Kamer ontstaan.

Inmiddels was ook buiten de Tweede Kamer een aarzelend begin gemaakt met de vorming van partijorganisaties. De eerste plaatselijke katholieke kiesverenigingen ontstonden in de jaren '50. Hun aantal nam geleidelijk toe, maar het duurde lang voordat men kwam tot samenwerking op nationaal niveau. In 1897 kwamen afgevaardigden van katholieke kiesverenigingen bijeen om het zoëven genoemde gemeenschappelijke programma van katholieke Kamerleden te bespreken. Het was een incidentele bijeenkomst. Pas in 1904 - een jaar na de dood van Schaepman - werd de Algemeene Bond van R.K. Kiesvereeningen opgericht. Deze Algemeene Bond werd gekenmerkt door een zeer lichte organisatiegraad; een krachtig centraal partijorgaan ontbrak. Voor zover er al verbindingen bestonden tussen de kiesverenigingen en de Algemeene Bond, waren deze oppervlakkig en incidenteel. Ondanks het bestaan van een fractie in de Tweede Kamer en van een nationaal programma, kunnen we hier nog slechts van een protopartij spreken. In die situatie kwam pas verandering in de jaren '20 van deze eeuw. In 1925 werd een commissie ingesteld tot reorganisatie van de Algemeene Bond. De voorstellen van deze commissie kwamen neer op het vormen van een gecentraliseerde, nationale partij. In 1926 werden de voorstellen aanvaard en om het belang van de structuurwijziging tot uitdrukking te laten komen, werd de Algemeene Bond herdoopt tot Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP). De katholieken hadden inmiddels al in belangrijke mate - maar beslist nog niet volledig - hun emancipatie voltooid. Zonder het belang van de Algemeene Bond te onderschatten, werd het streven naar politieke participatie door de katholieken met succes beloond zonder dat zij over het wapen van een hecht georganiseerde politieke partij beschikten.

4.6 Crisistheorie

Een zwakte van de crisistheorie, zoals in paragraaf 3.6 beschreven, is dat voor iedere belangrijke wijziging in het politieke systeem - en de vorming van politieke partijen in de moderne betekenis valt daar beslist onder - wel een crisis is aan te wijzen. In de jaren '40 van de negentiende eeuw is er - zeker na de revolutionaire woelingen in Frankrijk en Duitsland - in Nederland sprake van een legitimeitscrisis. Deze crisis leidde in 1848 tot een herziening van de Grondwet, volgens welke de Tweede Kamer voortaan rechtstreeks zou worden gekozen door kiezers

die een bepaald minimum aan directe belastingen betaalden. In de paragrafen 3.1 en 4.1 heb ik getracht aan te tonen dat dit moest leiden tot de vorming van politieke partijen.

De tweede crisis, die LaPalombara en Weiner noemden, is die van integratie. Voor de Nederlandse situatie zouden we - zij het met enige moeite - elementen uit de emancipatiestrijd van de protestants-christelijke "kleine luyden", van de arbeiders en van de katholieken hieronder kunnen laten vallen. Zoals hierboven is uiteengezet, hebben deze drie bevolkingsgroepen hun eigen politieke partijen gevormd.

Ten slotte de participatiecrisis. In de jaren '90 van de negentiende eeuw werd in Nederland een heftige strijd gestreden over uitbreiding van het kiesrecht. In 1892 diende de minister van binnenlandse zaken J.P.R. Tak van Poortvliet - hij behoorde tot de Liberale Unie - een ontwerp tot wijziging van de Kieswet in. Aanneming en uitvoering van dat ontwerp zouden een zeer aanzienlijke uitbreiding van het aantal kiesgerechtigden tot gevolg hebben. De hieruit voortvloeiende, jarenlang durende strijd bezat alle kenmerken van een participatiecrisis. Die strijd werd zowel in de Tweede Kamer als daarbuiten gevoerd.

De scheidslijnen liepen dwars door de politieke formaties (facties, fracties, protopartijen, politieke partijen) heen. Hieruit ontstond rond de eeuwwisseling een totaal nieuwe groepering der partijen.

Zonder te beweren dat deze participatiecrisis de enige oorzaak was, heeft ze in hoge mate bijgedragen tot:

- een scheiding binnen de protestants-christelijke stroming, die na korte tijd een concrete vorm kreeg door de oprichting van de Christelijk -Historische Unie naast en tegenover de Anti-Revolutionaire Partij;
- de definitieve keuze in de socialistische stroming voor het bewandelen van de parlementaire weg en de daarmee samenhangende oprichting van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij;
- een splitsing in de liberale stroming, die leidde tot afscheiding van de radicale vleugel in de Vrijzinnig-Democratische Bond;
- de versterking van de wil en het creëren van mogelijkheden tot eigen partijvorming in de katholieke stroming.

Sinds deze participatiecrisis in de jaren '90 heeft zich niet zulk een omvangrijke wijziging in de partijpolitieke constellatie van Nederland voorgedaan.

5. ENKELE OPMERKINGEN BIJ DE EUROPESE PARTIJVORMING

In het kader van het eigenlijke onderwerp van deze bundel volgen ten slotte enkele opmerkingen over Europese partijvorming.

1. Volgens de werkdefinitie (zie paragraaf 2.2) zijn Europese partijen georganiseerde groepen die als zodanig kandidaten stellen voor de verkiezing van het Europees Parlement. Volgens plannen zullen in 1978 voor de eerste keer algemene, directe verkiezingen worden gehouden voor de samenstelling van het Europees Parlement. Tot nu toe werden de leden van het Europees Parlement door en uit de nationale parlementen aangewezen, onder welke omstandigheden men niet kan spreken van Europese politieke partijen.

2. Hierboven (paragraaf 3.1 en paragraaf 4.1) is beweerd dat invoering en uitbreiding van het kiesrecht moet leiden tot de vorming van politieke partijen. Voor de verkiezingen voor het Europees Parlement van 1978 zijn ongeveer 180 miljoen onderdanen van de lidstaten van de Europese Gemeenschap kiesgerechtigd. Aangezien in elk van deze nationale staten reeds een algemeen kiesrecht is ingevoerd, kan er moeilijk gesproken worden van een verdere uitbreiding van het kiesrecht.

De invoering echter, in één keer, van het kiesrecht voor zo'n 180 miljoen personen is indrukwekkend genoeg om op het eerste gezicht tot de conclusie te komen dat ook zonder een verdere uitbreiding van het kiesrecht Europese politieke partijen moeten ontstaan. De zaak ligt echter niet zo eenvoudig. In feite worden in 1978 geen Europese verkiezingen gehouden met één electoraat van rond 180 miljoen kiezers, maar zullen in elk van de negen lid-staten afzonderlijke verkiezingen worden gehouden. Immers, elk der lid-staten organiseert op basis van een eigen kiesstelsel verkiezingen voor een voor iedere lid-staat afzonderlijk vastgesteld deel van de zetels van het Europees Parlement. Strikt gesproken hebben we te maken met negen afzonderlijke verkiezingen, elk voor een deel van een volksvertegenwoordiging, die volgens afspraak gelijktijdig (namelijk binnen een periode van vier dagen) zullen worden gehouden.

3. Deze situatie brengt ons wellicht ook voor Europese politieke partijen op het spoor van een ontwikkeling van factie naar protopartij en van protopartij naar politieke partij.

De politieke groeperingen binnen het Europese Parlement bezaten in ieder geval aanvankelijk eerder de kenmerken van een factie dan die van een fractie.³⁵⁾ Ik wil gaarne toegeven dat er in de afgelopen tijd een duidelijke ontwikkeling is geweest naar hechte fracties, maar het bestaan van fracties is nog geen voldoende voorwaarde voor het ontstaan van politieke partijen. Volgens de werkdefinitie moeten er georganiseerde groepen zijn, die als zodanig kandidaten stellen voor de verkiezing van het Europese Parlement.

In zekere zin zullen dergelijke groepen bij de verkiezingen van 1978 gaan optreden. Het laat zich aanzien dat in Nederland bijvoorbeeld verschillende bestaande politieke partijen (CDA, CPN, D'66, GPV, PvdA, VVD) kandidaten zullen stellen voor het Europese Parlement.

4. Toch zou ik hier eerder willen spreken van protopartijen dan van politieke partijen. Wanneer we willen vaststellen of er georganiseerde groepen zijn die als zodanig kandidaten stellen voor een Europees Parlement, moeten we uitgaan van de Europese Gemeenschap als politiek systeem. Dat betekent dat de lijnen van de rechthoek ABCD in figuur 1 de grenzen vormen waarbinnen het electoraat voor het Europese Parlement valt. Maar het model, zoals in figuur 1 weergegeven, is beslist niet geldig voor de wijze waarop in 1978 het Europese Parlement wordt gekozen. Er is immers geen sprake van dat Europese burgers hun stem kunnen uitbrengen op door Europese politieke partijen gestelde kandidaten voor een Europese volksvertegenwoordiging. Wat in 1978 in dit opzicht gaat gebeuren is: de burgers van de negen lid-staten kunnen binnen het kader van hun nationale politieke systeem hun stem uitbrengen op door nationale politieke partijen gestelde kandidaten voor een Europese volksvertegenwoordiging.

We zouden - als we de situatie zo gunstig mogelijk willen voorstellen - een vergelijking kunnen trekken met een districtenstelsel zoals Engeland dat heeft of zoals Nederland dat tot 1918 had: voor de verkiezing van het Europese Parlement is het gebied van de Europese Gemeenschap verdeeld in negen kiesdistricten en in elk district wordt een bepaald aantal afgevaardigden gekozen. Hierbij moet echter wel gelet worden op het stringente nationale kader van deze "kiesdistricten":

- het is beslist geen toeval dat de grenzen van de "kiesdistricten" sa-

menvallen met die van de nationale staten;

- in ieder "kiesdistrict" bepaalt de nationale overheid welk kiesstelsel zal worden gehanteerd;
- de kandidaatstelling ligt in handen van nationale organisaties;
- de verkiezingsstrijd wordt vrijwel geheel op nationale basis gevoerd.³⁶⁾

5. Uiteraard is voor het vraagstuk van Europese partijvorming van belang dat nationale politieke partijen van een drietal stromingen op Europees niveau federaties hebben gevormd:

- de socialisten in de "Federatie van Socialistische Partijen van de Europese Gemeenschap";
- de christen-democraten in de "Europese Volkspartij. Federatie van Christen-Democratische Partijen";
- de liberalen in de "Federatie van Liberale en Democratische Partijen in de Europese Gemeenschap".

Kunnen deze federaties worden beschouwd als politieke partijen? Volgens de werkdefinitie zeker niet: ze stellen niet als zodanig kandidaten voor het Europese Parlement. Voor ons onderwerp zijn deze federaties echter van belang omdat ze, ten behoeve van Europese verkiezingen, het centrale punt kunnen gaan vormen voor de nationale politieke partijen.

Iedereen weet tegenwoordig dat het trekken van historische vergelijkingen gevaarlijk is. Toch wil ik de vergelijking die ik hierboven (opmerking 4) heb gemaakt met het Engelse districtenstelsel nog even voortzetten. In paragraaf 3.2 is aangegeven dat in de Engelse kiesdistricten eerst de Registration Societies ontstonden en dat daarna centrale organisaties (Liberal Registration Association, National Union of Conservative and Constitutional Associations) werden opgericht. Voor de Nederlandse situatie (paragraaf 4.2) zagen we eerst de plaatselijke kiesverenigingen en in een later stadium nationale bonden en unies van die kiesverenigingen. Op overeenkomstige wijze zouden we de partijorganisaties in de Europese "kiesdistricten" - dat wil dus zeggen de nationale politieke partijen die kandidaten stellen voor het Europese Parlement - kunnen zien als de plaatselijke kiesverenigingen en de Europese partijfederaties als de eerste vormen van centrale partijorganisaties. En zolang op het Europees niveau de organisatorische lijnen tussen die plaatselijke kiesverenigingen en die centrale partijorganisaties nog onduidelijk zijn - zeker wat betreft de kandidaatstelling - kunnen we ook hier spreken van Europese protopartijen.

6. Zullen die protopartijen zich ontwikkelen tot Europese politieke partijen? Het staat voor mij vast dat dit het geval zal zijn wanneer het Europese Parlement de macht en de bevoegdheden verwerft, waarover de gekozen volksvertegenwoordigers in de West-Europese democratische systemen normaal beschikken. Ik wil in het kort aanduiden in hoeverre de factoren, die in paragraaf 3 zijn genoemd, hierbij een rol kunnen spelen. De invoering en uitbreiding van het kiesrecht en de ontwikkeling van factie naar protopartij zijn in de vorige opmerkingen reeds verwerkt. Duverger maakt in zijn beschouwingen een onderscheid tussen politieke partijen met een parlementaire en electorale oorsprong en politieke partijen met een buiten-parlementaire oorsprong (zie de paragrafen 3.3 en 4.3). Het ligt voor de hand te verwachten dat een belangrijke impuls tot Europese partijvorming zal uitgaan van de fracties in het Europese Parlement, de Europese federaties van nationale politieke partijen en van de nationale politieke partijen zelf. Maar juist die nationale politieke partijen kunnen ook een rem vormen op het ontstaan van Europese politieke partijen: niet alleen omdat de nationale politieke partijen geneigd zijn de nationale belangen absoluut te laten prevaleren boven Europese belangen, maar bovendien zien we in een aantal nationale politieke partijen bij de partijleiding een grote mate van terughoudendheid wat betreft het overdragen van macht en bevoegdheden aan een Europese politieke partij.³⁷⁾

Het vormen van Europese federaties van politieke partijen kan een stap zijn in de richting van Europese partijvorming, maar het is niet hetzelfde als Europese partijvorming. Vredeling heeft het zo omschreven:

"Ook een werkelijk Europees Parlement met echte bevoegdheden of rechtstreekse Europese verkiezingen leiden niet tot een Europese politiek, indien hierbij niet wordt uitgegaan van een organisatorisch samenhangende achterban. Het organiseren van die achterban heet partijvorming. En omdat het om Europese zaken gaat is hiervoor nodig Europese partijvorming."³⁸⁾

Het gaat in principe om de vraag waar de centra zullen liggen van besluitvorming en van besluitneming inzake Europese problemen: nationaal (de nationale politieke partijen) of supra-nationaal (Europese federaties van politieke partijen)? De drie bestaande groeperingen, die zichzelf Europese federaties noemen (socialistische partijen, christen-democratische partijen en liberale en democratische partijen) vertonen vooralsnog eerder de kenmerken van een confederatie dan van een federatie.³⁹⁾

7. Er zijn verschillende pogingen gedaan om door middel van nationale politieke partijen tot vorming van Europese politieke partijen te komen. Bonvicini noemt er drie:

- de voorstellen van Westerterp tot vorming van een christen-democratische Europese partij, waarvan nationale politieke partijen als zodanig lid zouden kunnen zijn;
- de voorstellen van Montant, die in 1968 de stoot gaf tot de vorming van het "Comité van initiatief tot oprichting van een Europese socialistische partij";
- de voorstellen van Vredeling tot oprichting van een Progressieve Europese Partij.⁴⁰⁾

Al deze voorstellen vallen in Duvergers categorie van politieke partijen met een parlementaire of electorale oorsprong. Wat zijn de mogelijkheden van vorming van Europese politieke partijen met een buiten-parlementaire oorsprong? Bij de beantwoording van deze vraag wil ik, behalve op de ontwikkelingstheorie van Duverger, ook kort ingaan op een andere genoemde factor, namelijk het streven naar politieke participatie. (paragraaf 3.5). Bij de wijze van samenstelling van het Europese Parlement vóór de invoering van directe Europese verkiezingen hadden buiten-parlementaire organisaties, zoals bedoeld door Duverger, geen enkele kans. Onder dat systeem worden de afgevaardigden in het Europese Parlement gekozen of aangewezen door en uit de nationale parlementen, per definitie dus door in het parlement vertegenwoordigde politieke partijen. Invoering van directe Europese verkiezingen kan die situatie fundamenteel wijzigen. Organisaties die - om welke redenen dan ook - niet streven naar een eigen vertegenwoordiging in de nationale parlementen, kunnen wél streven naar een eigen vertegenwoordiging in het Europese Parlement. Dit streven naar politieke participatie op Europees niveau kunnen zij trachten te realiseren door vorming van een Europese politieke partij, die dan een buiten-parlementaire oorsprong heeft. Men kan hierbij bijvoorbeeld denken aan organisaties van boeren en tuinders. Het is zeer wel mogelijk dat deze organisaties op nationaal niveau geen behoefte hebben aan partijvorming,⁴¹⁾ maar op Europees niveau wél. Anders uitgedrukt: het Groene Front op nationaal niveau als pressiegroep, op Europees niveau als politieke partij.

8. Van de in paragraaf 3 genoemde factoren bij het ontstaan van politieke partijen blijven ten slotte nog over het proces van modernisering (paragraaf 3.4) en de crisistheorie (paragraaf 3.6). Over het proces van mo-

dernisering wil ik kort zijn: het politieke systeem van de Europese Gemeenschap heeft naar mijn mening een voldoende mate van politieke, sociale, economische en technologische ontwikkeling ondergaan om tot Europese partijvorming te kunnen overgaan.

Hierboven zijn drie soorten crises genoemd die van belang kunnen zijn voor het ontstaan van politieke partijen: legitimiteit, integratie en participatie.

Het zou me niet verwonderen wanneer na de eerste directe verkiezingen voor het Europese Parlement een participatiecrisis ontstaat. De wijze, waarop die eerste verkiezingen zijn georganiseerd (kandidaatstelling op nationaal niveau, handhaving van de nationale kiesstelsels en verkiezingsstrijd binnen de nationale grenzen) bevestigt het monopolie van de bestaande politieke partijen. Andere organisaties - en ik heb als voorbeeld die van boeren en tuinders genoemd - zouden hierin een onoverkomelijke belemmering kunnen zien in het streven naar politieke participatie op Europees niveau. Wanneer deze organisaties elkaar over de nationale grenzen heen weten te vinden, bestaat er kans dat zij druk gaan uitoefenen tot herziening van de organisatie van de Europese verkiezingen: kandidaatstelling op Europees niveau, verkiezingsstrijd op Europees niveau en een uniform Europees kiesstelsel. De kans op Europese partijvorming is hierbij uiteraard het grootst bij invoering van een stelsel van Evenredige Vertegenwoordiging zonder (nationale) kiesdistricten. Een integratiecrisis zal, eigenlijk al per definitie, ontstaan als het proces van Europese integratie zijn voltooiing nadert: dat proces zal niet zonder wrijvingen kunnen verlopen. Het is onduidelijk welke gevolgen een dergelijke crisis zal kunnen hebben voor de Europese partijvorming. Men zou zich kunnen voorstellen dat minderheden binnen de verschillende nationale staten op Europees niveau zich aaneensluiten om door vorming van een Europese politieke partij te trachten eigen vertegenwoordigers in het Europese Parlement te krijgen.

Ten slotte de legitimiteitscrisis. Op het Europees niveau bevinden we ons al in een dergelijke crisis: de strijd om de legitimiteit van het gezag en het niet langer aanvaarden van de bestaande gezagsstructuur. In de huidige structuur van de Europese Gemeenschap moet het machtscentrum eerder gezocht worden bij de Raad van Ministers en bij de Europese Commissie dan bij het Europese Parlement. Hierover is een strijd ontstaan, waarvan het besluit tot het houden van directe verkiezingen voor het Europese Parlement één van de resultaten is. Het zal van het grootste belang voor de Europese partijvorming zijn of het rechtstreeks gekozen

Europese Parlement er in slaagt de macht en de bevoegdheden te veroveren waarover de volksvertegenwoordigingen in de West-Europese democratische stelsels gewoonlijk beschikken. Slaagt men daarin niet, dan zie ik weinig kansen voor echte Europese politieke partijen. Maar in dat geval zal er ook weinig behoefte bestaan aan dergelijke politieke partijen.

Voetnoten:

1. R.A. Dahl: "Modern political analysis" (Englewood Cliffs, 1964), blz. 6
2. Gewoonlijk kunnen kiezers lid worden van dergelijke organisaties, maar in het algemeen maakt slechts een gering percentage van de kiezers gebruik van die mogelijkheid. In een enquête, direct na de Tweede Kamerverkiezingen van 1967, werd de vraag gesteld: "Betaalt u contributie aan een partij?" Deze vraag werd door 11% bevestigend beantwoord. Zie: "De Nederlandse kiezers in 1967. Enkele resultaten van een landelijke enquête" (Amsterdam/Brussel, 1967). blz. 59, vraag 32e. Bij het nationaal kiezersonderzoek 1972-1973 werd de vraag gesteld: "Are you a member of a political party or not?" Van de steekproefpopulatie verklaarde 9% lid te zijn van een politieke partij. Zie L.P.J. de Bruyn en J.W. Foppen: "The Dutch voter 1972-1973" (Nijmegen, 1974), part I, p. 192, question 229. En voor zover kiezers lid zijn van deze organisaties, is het nog de vraag hoeveel invloed ze hebben op de procedure van kandidaatstelling.
3. De organisatie van dit register van namen van politieke groeperingen is geregeld in art. G1 van de Kieswet. De Kiesraad mag slechts afwijzend beschikken op een verzoek tot registratie:
 - a. in verband met de openbare orde of de goede zeden;
 - b. indien de naam meer dan 35 letters bevat;
 - c. indien de naam geheel of in hoofdzaak overeenstemt met een reeds geregistreerde naam.
4. Ik heb me in de voorbeelden beperkt tot politieke systemen met geografische grenzen. De werkdefinitie kan echter ook worden gebruikt voor andersoortige politieke systemen, zoals bijvoorbeeld een universitaire gemeenschap met de Universiteitsraad als volksvertegenwoordigend lichaam of de leden van een vakbeweging met de Verbondsraad als volksvertegenwoordigend lichaam.

5. Het is nooit bestreden dat er een leeftijdsbeperking moest zijn voor het verkrijgen van het kiesrecht; de strijd ging om de bepaling van de leeftijdsgrens.
6. Deze bepaling van het gemiddelde is aanvechtbaar. Dit gemiddelde was tevens het minimum, omdat sommige Lagerhuisleden in het geheel geen kiezers vertegenwoordigden ("rotten boroughs"). Het getal 700 dient slechts als illustratie.
7. M. Ostrogorski: "La démocratie et l'organisation des partis politiques" (Paris, 1903, twee delen). In het eerste deel wordt de situatie in Engeland behandeld, in het tweede die in de Verenigde Staten. Ik beperk me tot het eerste deel.
8. Zie P.G.J. Pulzer: "Political representation and elections in Britain" (London, 1972, revised edition), p. 62
9. L. Namier: "Crossroads of power" (London, 1962)
10. Pulzer (zie noot 8) schrijft:
 "Before 1832 the qualification for the vote in the boroughs had been corporative: because it was, in theory, the community that was represented, the franchise could, and did, vary from one community to the next. After 1832 it was individualistic, and all demands for further reform, beginning with those of the Chartists, were for greater concessions in the direction of individualism." (p. 31)
11. Van fracties kon men nog niet spreken; er was geen stembediscipline.
12. D. Lancier: "La formation des partis politiques britanniques modernes vue à travers l'étude des structures partisans: mérites et limites d'une approche de la réalité politique" in Revue Historique, 101e année, tome 257 (1977), p. 27-80
13. R.T. McKenzie: "British political parties. The distribution of power within the Conservative and Labour Parties" (London, second revised edition, 1964), p. 146
14. Lancier (zie noot 12) toont door middel van een stemanalyse aan dat

in de jaren '60 van de vorige eeuw de stemdiscipline groter werd.

15. M. Duverger: "Political parties. Their organization and activity in the modern state" (London, third edition, reprinted, 1976)

16. Duverger verklaart nadrukkelijk dat het hier niet een scherp onderscheid betreft: "The distinction between externally created parties and parties created within the electoral and parliamentary framework is not rigorous: it denotes general tendencies rather than clearly differentiated types, with the result that it is often difficult to apply in practice." (p. xxx)

17. Volgens McKenzie (zie noot 13) moet de oorsprong van de Labour Party worden gezocht in de negentiende eeuwse massabewegingen voor politieke en economische hervormingen: (...) Chartism, the Anti-Corn Law League, and the early trade union and co-operative movements". (p. 12-13)

18. Duverger noemt als zevende organisatie de "big business". Dit lijkt me minder juist, omdat het hierbij niet zozeer gaat om de omzetting van banken, fabrieken enz. in politieke partijen dan wel om gewoonlijk geheime financiële steun bij de oprichting van partijen.

19. Leiserson, A.: "Parties and politics. An institutional and behavioral approach" (New York, 1958), p. 60

20. V.O. Key: "Politics, parties, and pressure groups" (New York, fifth edition, 1964), p. 199

21. J. LaPalombara & M. Weiner: "The origin and development of political parties" in J. LaPalombara & M. Weiner (eds.): "Political parties and political development" (Princeton, 1966), p. 17

22. Idem, p. 17-18

23. Hierbij speelde ook de bevolkingsgroei een rol, maar slechts in geringe mate.

24. De tekst van dit rapport is als bijlage opgenomen bij het artikel van J.C. Boogman: "De Britse gezant Lord Napier over de Nederlandse volks-

vertegenwoordiging (in 1860)" in: Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, deel 71 (1957), p. 185-211.

25. Idem, p. 203-204

26. Idem, p. 208-211

27. Idem, p. 194-195

28. Th. van Tijn: "The party structure of Holland and the outer provinces in the nineteenth century" in: "Vaderlands verleden in veelvoud. 31 opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500" (Den Haag, 1975, p. 560-589), p. 569

29. D. Hans: "Parade der politieke partijen. Korte schets van het partijwezen in Nederland" (Putten, s.d.). Hans geeft een tabellarisch overzicht op blz. 102-103.

C.E. van Koetsveld: "Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen" (Utrecht, s.d.). Van Koetsveld verstrekt de gegevens in een ongenummerd aanhangsel.

30. Het ging om drie kandidaten: L.W.C. Keuchenius, A.D. van Otterloo en A. Kuyper. Geen van drieën werd verkozen.

31. Voor de jaren 1877, 1883 en 1888 geven Van Tijn (zie noot 28) en Van Koetsveld (zie noot 29) voor de anti-revolutionaire groep in de Tweede Kamer vrijwel identieke cijfers. Voor een vergelijking tussen de drie verkiezingsjaren kan echter niet worden uitgegaan van de absolute cijfers, omdat het totale aantal Kamerzetels toenam van 80 (in 1877) tot 86 (in 1883) tot 100 (in 1888). Ik geef daarom ook het percentage van de verkregen zetels:

	aantal zetels	percentage
1877	9	11,25
1883	19	22,09
1888	27	27,00

32. I. Lipschits: "Ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse politieke partijen. Deel I. De protestants-christelijke stroming tot 1940" (Deventer, 1977)

33. Van Tijn somt in een artikel zeven processen op die van invloed zijn geweest voor de ontwikkeling van het moderne partijwezen in Nederland. Th. van Tijn: "De wording van de moderne politieke partijorganisaties in Nederland" in: "Vaderlands verleden in veelvoud. 35 opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500" (Den Haag, 1975), p. 590-601.

34. J. van Vucht Tijssen: "De politieke partij. Een onderzoek naar haar functie en structuur sedert het midden van de zestiende eeuw" (Assen, 1941), p. 74

35. Vredeling schreef in 1971: "The Socialist Group in the European Parliament is also leading a shadowy existence. In all these years it has been answerable to nobody for its policy. The present author has been a member of the Socialist Group for thirteen years and has never been called to account for his actions (many of which must surely have appeared curious to others)."

H. Vredeling: "The Common Market of political parties" in: Government and Opposition, vol. 6 (1971), p. 448-461; citaat op p. 451.

36. Er zijn enkele Europese verkiezingsprogramma's opgesteld, maar de nationale politieke partijen zullen naar alle waarschijnlijkheid de gelegenheid krijgen die programma's nationaal aan te vullen of bij te kleuren.

37. Verschillende auteurs signaleren deze twee aspecten. Enkele voorbeelden:

- W.C. Fiege: "Het vraagstuk van de Europese partijvorming" in: Civis Mundi, jrg. 16, no. 2 (maart 1977), blz. 70-73;

- G. Bonvicini: "Interactie tussen de parlementaire instelling en de politieke stromingen" in: "Europees Parlement. Symposium over de Europese integratie en de toekomst van de parlementen in Europa" (oktober 1975), p. 185-194; in het bijzonder p. 186-189;

- het in noot 35 vermelde artikel van Vredeling, in het bijzonder p. 453-454.

38. H. Vredeling: "Naar een Progressieve Europese Partij?" in: Socialisme en Democratie, jrg. 27 (1970), p. 144-151; citaat op p. 147.

39. Zie in dit verband R.H. van de Beeten: "De Europese verkiezingen en

de Europese Volkspartij" in: Politiek Perspectief, jrg. 6, no. 2 (maart-april 1977), p. 3-20.

40. Bonvicini (zie noot 37) beschrijft deze voorstellen op p. 189-191. Zie voor de voorstellen van Vredeling diens artikelen, zoals vermeld in de noten 35 en 38.

41. De Boerenpartij kan niet beschouwd worden als de representant van de organisaties van boeren en tuinders.

*BIJLAGE VIII. LIJST VAN SCHENKINGEN VAN PARTICULIEREN, INSTELLINGEN,
POLITIEKE PARTIJEN EN WETENSCHAPPELIJKE BUREAUS VAN DE PARTIJEN,
ONTVANGEN IN HET VERSLAGJAAR*

Particulieren:

Barnouw, D.

De organisatie van het Nederlands bedrijfsleven in de Tweede Wereldoorlog; door D. Barnouw, L. Koningsberger en R. Stellinga. Doctoraalscriptie subfaculteit politicologie, GU Amsterdam, juli 1976

Bles, W. van de

Algemeen Reglement SGP; z.j.

Reglement op de kandidaatstelling voor vertegenwoordigende lichamen van DS'70; z.j.

Reglement kandidaatstelling voor vertegenwoordigende lichamen (i.c. de Tweede Kamer) van D'66; z.j.

Reglement kandidaatstelling van de PvdA voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal; z.j.

Reglement op de kandidaatstelling voor leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (van de) VVD; z.j.

Verkiezingsreglement GPV; z.j.

(deze reglementen waren geldend bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1972)

Bosmans, J.L.J.

Bosmans, J.L.J. De KVP, de groep-Steenberghe en de verkiezingen van 1952. Overdruk uit: Jaarboek 1976 van het Katholiek Documentatie Centrum Nijmegen

Dekker, H.

Persoonlijk PPR-archief

Koole, R.

Stoker, M., en R. Koole. De KVP en de kwestie Nieuw-Guinea. Referaat doctoraal-werkcollege. Groningen, maart 1977

Steenbergen, J.

(het overzicht van de geschenken is gegroepeerd per partij)

ARP

Wijzigingsvoorstellen Statuten nationale organisatie ARJOS; 1976
 Statuten en Reglementen (van het) Verband van Verenigingen van Anti-revolutionaire Gemeente- en Provinciebestuurders, gevestigd te 's-Gravenhage; z.j.

Gewijzigde statuten stichting ARJOS; 1976

Statuten van de Anti-Revolutionaire Partij Evangelische Volkspartij en de Anti-Revolutionaire Partijstichting; z.j.

BP

Verkiezingskrant van de Boerenpartij, 23 maart 1974 (bevat Urgentie-program en Beginselprogram)

Ons Weekblad, 5 juni 1976

CHU

De Nederlander, 11(1975), no. 17(25 april) (bevat Notulen bijzondere algemene vergadering 1975, gewijd aan CDA-statuten en Jaarverslag 1974 van de CHU, alsmede een Voorstel tot wijziging van statuten van de CHU)

Concept huishoudelijk reglement voor een plaatselijke Christelijk-Historische Kiesvereniging; z.j.

Huishoudelijk reglement voor een gemeentelijke kiesvereniging; z.j.

Huishoudelijk reglement voor een statenkringvereniging; z.j.

Uitgangspunten, Statuten, Huishoudelijk Reglement van de Christelijk-Historische Jongeren Organisatie CHJO; 1975

Statuten van de jhr. mr. A.F. de Savornin Lohmanstichting. Bijlage III bij het Jaarverslag van de Lohmanstichting 1971

Huishoudelijk reglement voor een kamerkringvereniging; z.j.

Statuten (van de) Christelijk-Historische Unie, zoals zij laatstelijk zijn vastgesteld in de Algemene Vergadering van 29 april 1972; z.j.

Jaarverslag 1975 van de jhr. mr. A.F. de Savornin Lohmanstichting; z.j.

Statuten van de Centrale van Christelijk-Historische Vrouwen. In:

Vrouwengeluiden, 29(1975), no. 4(febr/mrt/april), p. 3-4

Huishoudelijk Reglement van de Centrale van Christelijk-Historische Vrouwen. In: Vrouwengeluiden, 29(1975), no. 4(febr/mrt/april), p. 4-6

Bijvoegsel Nederlandse Staatscourant van 6 mei 1976, nr. 85. Houdende de oprichting van de Vereniging van Christelijk-Historische leden van gemeentebesturen in Nederland

CDA

Statuten voor het CDA. In: Nederlandse Gedachten, 1 maart 1975

D'66

Statuten Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66; z.j.

DS'70

Statuten Stichting Wetenschappelijk Instituut DS'70. In: Notariële akte van de in het leven geroepen stichting, 22 maart 1973

Statuten Stichting Politiek Jongerenwerk DS'70. In: Notariële akte van de op te richten stichting, 26 mei 1976

Reglement op de afdelingen, gemeentelijke federaties en provinciale federaties en bijzondere vormen van samenwerking tussen afdelingen (van) DS'70; z.j.

Statuten en Huishoudelijk Reglement (van) DS'70; z.j.

GPV

Huishoudelijke regeling voor de algemene vergadering van het Gereformeerd Politiek Verbond; z.j.

Model-reglement voor een provinciale contactraad; z.j.

Reglement van de Vereniging van GPV-bestuurders van provincie en gemeente; z.j.

Wie/Wat/Waar in het GPV; z.j.

Jeugd en Politiek, 13(1976), no.5(1 febr)

Onze organisatie. Het ontstaan, de geschiedenis en de ontwikkeling van de gereformeerde politieke jeugdstudieclubs; 3e dr.; z.j.

Programma van Richtlijnen voor de nationale gereformeerde politiek; in Utrecht vastgesteld op 29 januari 1966 door de Algemene Vergadering van het GPV; 4e dr.; z.j.

Reglement (van het) Gereformeerd Politiek Verbond; z.j.

Reglement van het landelijk verband van gereformeerde politieke jeugdstudieclubs; 1972

KVP

Reglementen en programs van de Katholieke Volkspartij; z.j.

PSP

Statuten en Huishoudelijk Reglement van de Pacifistisch Socialistische Partij; uitgave PSP-LOVL dokumentatiedienst; 1975

Huishoudelijk Reglement van de Landelijke Organisatie van leden van de PSP die zitting hebben in Vertegenwoordigende Lichamen (LOVL); 1975

Statuten en huishoudelijk reglement (van de) PSP; z.j.

PvdA

Huishoudelijk reglement FJG, voorstel reglementscommissie; z.j.

Statuten/Huishoudelijk reglement & Reglement kandidaatstelling (van de) PvdA; 1973/4

Model Huishoudelijk reglement gemeentelijke federaties (van de) PvdA; 1970

Model Huishoudelijk reglement afdelingen (van de) PvdA; 1975 en 1976

Gesproken en besloten; besluiten 15e kongres PvdA, 10, 11 en 12 april 1975 gehouden (bevat statutenwijzigingen); z.j.

PPR

Statuten van de Stichting Studiebureau voor Radikale Politieke Vernieuwing, gewijzigd mei 1973; z.j.

Reglement groep raads- en statenwerk PPR (overdruk); z.j.

Huishoudelijk reglement van de Politieke Partij Radikalen. In:

PPRAK, no. 51, mei 1974 (Bijlage)

RKPN

Concept algemeen huishoudelijk reglement van de Rooms Katholieke Partij Nederland; z.j.

Concept-statuten van de vereniging Rooms Katholieke Partij Nederland; z.j.

Statuten van de Stichting Rooms Katholieke Partij Nederland; z.j.

Bijvoegsel Nederlandse Staatscourant van 27 september 1972, no. 188, waarin akte van oprichting van de Vereniging Rooms Katholieke Partij Nederland te Voorburg; 1972

SGP

Algemeen reglement(van de) Staatkundig Gereformeerde Partij; 1973

Reglement voor de kiesverenigingen der Staatkundig Gereformeerde Partij te Rotterdam; plaatselijke kiesverenigingen en voor de gemeentelijke kiesverenigingen; z.j.

Huishoudelijk reglement van de Provinciale Vereniging 'Gelderland' der Staatkundig Gereformeerde Partij (laatstelijk vastgesteld op 23 februari 1974); z.j.

VVD

Statuten en Huishoudelijk Reglement van de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie; z.j.

Eerste aanvulling van de statuten en het huishoudelijk reglement van de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (aangenomen op 21 juni 1975); z.j.

Handboek van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie; z.j.

Statuten van de prof. mr. B.M. Teldersstichting; 1969

Timmerman, B.

Materiaal over de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij ter beschikking gesteld om te kopiëren, o.a. een geluidsband met opnames van verkiezingstoespraken van ds. Lingbeek, ds. Gravemeyer en Harryman

*Instellingen:*Algemeen Rijksarchief, Den Haag

Bervoets, J.A.A. Inventaris van de papieren van dr. G.W.M. Huysmans (1902-1948); 1975

Europese Beweging in Nederland, Den Haag

Zicht op de Europese verkiezingen; uitgave Europese Beweging in Nederland; 1977

Openbare Bibliotheek Groningen

Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, zittingsjaren 1968-1969 en 1969-1970

Handelingen Eerste Kamer der Staten-Generaal, zittingsjaren 1968-1969 en 1969-1970

Bijlagen bij de Handelingen der Staten-Generaal, zittingsjaren 1968-1969 en 1969-1970

Aanhangsel van de Handelingen der Tweede Kamer, zittingsjaren 1968 - 1969 en 1969-1970

Verslagen van de Vaste Commissies, zittingsjaar 1969-1970

Staatscourant, jaargang 1969

Staatsblad, jaargang 1969

Begroting en Miljoenennota 1969

Alfabetisch register, 1969-1970

Leijser, R. Socialisme zonder atoombom; 1976

Parlementair Documentatie Centrum, Leiden/Den Haag

Onderzoek naar de staatkundige elites in 1976 (jaarverslag 1976). Onderzoek afdeling Staatkundig-Historische Studiën Leiden; 1977

Project Bureaucratisering, Instituut voor Geschiedenis, Groningen

Derde halfjaarlijks verslag van het Project 'Bureaucratisering ambtenaren en openbaar bestuur in Nederland van de late middeleeuwen tot 1940'; 1977

Staatsuitgeverij, Den Haag

Denig, E. Macht en informatie; een pleidooi voor versterking van de communicatiestroom in het politiek circuit; 1977

Raalte, E. van. Het Nederlands parlement; 6e herz. dr.; 1977

Samenvatting beleid kabinet-Den Uyl 1973-1977; 1977

Parlement en politiek; onder red. van J.J. Vis en J.Th.J. van den Berg; 1977

Verkiezingsprogramma's; verkiezingen voor de Tweede Kamer der Staten-

Generaal; bijeengebracht en van een register voorzien door prof. dr. I. Lipschits; 1977

Stichting Burgerschapskunde, Leiden

Serie Politiek Veelstromenland: anarchisme, fascisme, marxisme, liberalisme, socialisme, katholicisme, calvinisme en nieuwe stromingen; 1977

Politieke partijen, jongerenorganisaties en wetenschappelijke bureaus

Anti-Revolutionaire Partij

Bezielde democratie; toespraken gehouden op de AR-Partijraad van 7 mei 1977 (te) Rotterdam (door H.A. de Boer, W. Aantjes en A.A.M. van Agt); 1977

Christen- Democratisch Appèl

Campagneberichten; uitgegeven in verband met de Tweede Kamerverkiezingen van 25 mei 1977; 1977

Europese Gemeenschap; impasse en perspectief. Derde jaarlijks advies van de Permanente Program Advies Commissie en oordeel van het algemeen bestuur; 1977

Model gemeente- en provincieprogramma 1978-1982; 1977

Niet bij brood alleen; CDA-verkiezingsprogramma 1977-1981; 1977

Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij; een politieke strategie voor de zeventiger jaren; z.j.

Samen verantwoordelijk; hoofdlijnen uit het CDA-verkiezingsprogramma 1977-1981 'Niet bij brood alleen'; 1977

Vernieuwing in samenspraak; redevoeringen uitgesproken tijdens het tweede CDA-congres op 10 en 11 december 1976 te Den Haag; 1977

Democratisch Actie Centrum

Enkele programmatische punten in telegramstijl; z.j.

Informatie- en verkiezingsmateriaal

Democraten '66

Beleidsprogramma 1977-1981 van de politieke partij Democraten '66; 1977

Het redelijk alternatief; verkiezingsprogramma 1977 (van de) politieke partij Democraten '66; 1977

Democratisch Socialisten '70

Ruimte en inkomen; naar een redelijker verdeling in een bewoonbaar land (voorstellen Tweede Kamerfractie); 1977

Verkiezingsprogramma 1977. Vrijheid en solidariteit: in redelijkheid;
1977

Gereformeerd Politiek Verbond

Jongeling, P. Redevoering gehouden tijdens het abortusdebat 14-23
september 1976 (overdruk)

Leidraad voor een Nationaal Gereformeerd Gemeenteprogram; 1977

Leidraad voor een Nationaal Gereformeerd Provincieprogramma; 1977

Nijkamp, P., en N. Vogelaar. Verlegenheid rond werkgelegenheid.

Publicatie Groen van Prinsterer Stichting, no. 32; 1977

Sietsma, S.J., E. Bos en A.Ph. de Vries. Onderwijs nu en straks;
om de vrijheid en deugdelijkheid van het onderwijs. Publicatie
Groen van Prinsterer Stichting, no. 33; 1977

Toekomst voor Nederland; verkiezingsprogramma 1977 (van het GPV);
1977

Wie/Wat/Waar in het GPV; z.j.

Katholieke Volkspartij

Samen verantwoordelijk; hoofdlijnen uit het CDA-verkiezingsprogramma
1977-1981 'Niet bij brood alleen'; 1977

Kommunistische Eenheidsbeweging Nederland ml

Hoofdpunten verkiezingsprogramma 1977 (van de) Kommunistische Een-
heidsbeweging Nederland

Informatiemateriaal

Nederlandse Volksunie

Verkiezingsprogramma der NVU; z.j.

Het Programma (der) Nederlandse Volksunie; z.j.

Pacifistisch Socialistische Partij

Appel; maandblad van de Werkgroep voor Pacifistisch-Socialisme,
1(1977), no.1(febr)

Aktieprogramma PSP, 1977-1981; 1977

Grepen uit het Actieprogramma PSP, 1977-1981; 1977

Europese gemeenschappen - europese verkiezingen. Dokumentatiemap
voor themaconferenties 10 september en 8 oktober 1977; 1977

Hoe ziet de PSP er uit?; 1976

Kongreskrant voor het politiek kongres van de PSP, april 1975

Ons (PSP) Genoegen, 1(1975), nos. 1, 2, 3, 4 en 6; 2(1976), nos.
1 t/m 5; 3(1977), nos. 1 t/m 4

Twintig jaar PSP; 20 jaar strijd voor socialisme en vrede; 1977
Verklaring PSP tegen regeringsingrijpen bij De Punt en in Boven-
smilde; 12 juni 1977

Vrouwenbevrijding; hoofdstuk uit PSP Actieprogramma 1977-1981;
uitgave PSP-Vrouwengroepen; 1977

Partij van de Arbeid

Voorwaarts en niet vergeten....; verkiezingsprogramma van de PvdA
voor de Tweede Kamerverkiezingen op 25 mei 1977; 1977

Verkiezingsmateriaal, affiches, pamfletten, sprekershandboek, hand-
boek voor PvdA-bestuurders

Politieke Partij Radikalen

Verkiezingsprogramma 1977-1982 van de PPR; 1977

Reformatorisch Politieke Federatie

Verkiezingsprogramma 1977 van de RPF; 1977

Basisprogramma RPF; z.j.

Rooms Katholieke Partij Nederland

Beginselverklaring en partijprogramma van de RKPN; 1977

Nieuwsbrief van de RKPN, 3(1975/6), no.8(extra-editie); 4(1976), no.
1(okt/nov)

Beuker, K. Tekst toespraak Beuker, Tweede Kamerlid RKPN, gehouden op
24 november 1976

Socialistische Partij

Verkiezingsprogram 1977; 1977 (afgedrukt in Verkiezingskrant)

Verkiezingsmateriaal

Staatkundig Gereformeerde Partij

Verkiezingsprogram 1977; 1977

Verkiezingsmateriaal

Verbond tegen Ambtelijke Willekeur

Verkiezingsmateriaal

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

Aan de basis; een discussienota voor het basisonderwijs; 1977

Arbeid; een studie over de plaats van de arbeid in de maatschappij
van morgen; geschrift Teldersstichting, no. 31; 1977

Over de economische orde in Nederland; geschrift Teldersstichting;
1977

Vrijheid, werk, samenwerking; verkiezingsprogramma VVD 1977; 1977

Van de meeste partijen ontvangt het Centrum de door hen uitgegeven bladen. Bij enkele partijen staat het Centrum op de verzendlijst voor de pers, zodat het Centrum van die partijen ook alle persberichten ontvangt.